

HISTORIA NOSTRA

IV.

HISTORIA NOSTRA IV.

HISTORIA NOSTRA IV.

Szerkesztő:

Berecz Anita

(Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, Eszterházy Károly Egyetem)

Sorozatszerkesztő:

Dr. Miskei Antal

(Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék,
Eszterházy Károly Egyetem)

Eddig megjelent kötetek:

Historia Nostra, I., 2013.

(Szerk.: Dr. Miskei Antal, Fábián Máté)

Historia Nostra, II., 2017.

(Szerk.: Balla Péter, Dr. Miskei Antal)

Historia Nostra, III., 2019.

(Szerk.: Várkonyi Péter)

HISTORIA NOSTRA IV.

SZERKESZTŐ
Berecz Anita

Eger, 2020

Szerkesztőbizottság:

Dr. Bajnok Dániel

(Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék, Eszterházy Károly Egyetem)

Dr. Borbély Zoltán

(Ókori, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék, Eszterházy Károly Egyetem)

Dr. Fábián Máté

(Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, Eszterházy Károly Egyetem)

Prof. dr. Peter Konya

(Prešovská univerzita v Prešove)

Mgr. Annamária Kónyová PhD.

(Prešovská univerzita v Prešove)

Dr. Nagy Andor

(Esterhazyánus Kutatócsoport, Eszterházy Károly Egyetem)

Várkonyi Péter

(Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, Eszterházy Károly Egyetem)

Nyelvi lektor:

Kalcsó Gyula

ISSN 2064-325X

A kötet az NTP-HHTDK-19-0065. számú „*Komplex bölcsészettudományi és művészeti TDK tehetséggondozó program 2019-20*” című pályázat keretében valósult meg.

A kiadásért felelős

az Eszterházy Károly Egyetem rektora

Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában

Kiadóvezető: Nagy Andor

Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes

Nyomdai előkészítés, borítóterv: Molnár Gergely

Megjelent: 2020-ban

Nyomta és kötötte: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Asztalos Annamária A vegyes házasság és újraraházasodás tiszaujlakon a dualizmus korában.....	9
Bandi Bálint Adalékok a kora újkori mezőségi unitárius lakosságú községek etnikai átalakulásához.....	27
Gyebnár Kristóf Az állambiztonság információgyűjtési célja és módszerei egy nyugatra emigrált nógrádi ötvenhatosról.....	49
Kürti Péter A méneskari tisztek az 1848-as–49-es forradalom és szabadságharc alatt.....	61
Laczkó Vivien Egri középiskolák a nagy háború árnyékában	75
Majoros Máté „Johannes Herold dialógusa Wolfgang Laziusszal és Istvánffy Miklóssal”, avagy Johannes Herold Dialógusának elhelyezése az 1556-os szövegkorpuszban.....	87
Pap Péter István Csengey Dénes (1953–1991) Történeti biográfia – egy kezdődő kutatás kérdései és hipotézisei.....	103
Segesdi Gergő A köztársasági államforma 1946-os bevezetésének a kérdése a visszaemlékezések tükrében.....	117
Stefán Antal Krisztián Büntetőperrek a balassagyarmati megyei bíróságon (1957–1961) Egy kutatás kezdetének margójára	131

ELŐSZÓ

Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézete nagy hangsúlyt fektet a tehetséggondozásra. A történelmi utánpótlás biztosítását legalább annyira szívügyének tekinti, mint a köznevelésben fontos szerepet betöltő általános és középiskolai tanárok képzését. A történelem és társtudományok területe iránt érdeklődő hallgatók többféle módon tudják bizonyítani szakmai rátermettségüket. Korai szárnypróbálgatásuk egyik fóruma a *Historia Nostra* nevű periodika, amely lehetőséget nyújt számukra, hogy kutatási eredményeiket a nyilvánosság elé tárják. A *Historia Nostra* negyedik száma a Történelemtudományi Intézet és a Történelemtudományi Doktori Iskola által szervezett, *Mozaikok a Kárpát-medence kora újkori és újkori történelméből* címen megrendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadások írásos változatát tartalmazza. A konferencián a magyar történelem 1526 utáni időszakát kutató mesterképzésben tanuló és tanár szakos hallgatók mutatkoztak be a kutatásaikkal, a kora újkor és a hosszú 19. század, illetve a 20. századi magyar történelem szekciókban. A tanulmányok tematikai és módszertani szempontból is igen széles skálán mozognak, közöttük társadalomtörténeti, politikatörténeti, hadtörténeti, valamint biográfiai témájút egyaránt találunk. Bízunk benne, hogy ezek az írások a későbbiekben egy doktori disszertáció alapját fogják képezni.

a szerkesztők

A VEGYES HÁZASSÁG ÉS ÚJRAHÁZASODÁS TISZAÚJLAKON A DUALIZMUS KORÁBAN*

ASZTALOS ANNAMÁRIA

A házasság az emberi élet egyik meghatározó mozzanata, melynek vizsgálata fontos részét képezi a helytörténeti kutatásoknak. Jelen munka keretében a vegyes házasság és az újraházasodás kérdéseit a dualizmuskori Tiszaújlak példáján kívánom bemutatni. A vizsgált helység jelenleg egy városi típusú település,¹ amely a Tisza folyó jobb partján fekszik Ukrajnában, Kárpátalján, a Nagyszőlősi járásban. A lakosság száma a 2001-es² népszámlálási adatok szerint 3422 fő, ebből 2772 ember vallotta magát magyarnak.³

A vegyes házasság

Vegyes házasságról akkor beszélhetünk, hogyha a házasodni készülő felek nemzetiségi, faji vagy vallási szempontból más közösségbe tartoznak.⁴ Azonban ebben a kutatásban csupán a vallásbeli vegyes házasságról lesz szó.

A vegyes házasság okai

A vegyes házasságnak több oka lehetett, melyből az egyik az egyház tekintélyének meggyengülése. A dualizmus időszakában a katolikus vallás szerepe fokozatosan kezdett visszaszorulni. Ennek egyik jele volt, hogy 1868-ban elfogadták *a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról* szóló LIII. törvénycikket, amit már az 1848. évi XX. tc. 2. paragrafusában már kimondtak: „*E házában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonzosság állapittatik meg.*”⁵ Az 1868. évi törvénnyel

* A kutatás az Eötvös Loránd Tudományegyetem által meghirdetett Márton Áron Szakkollégiumi Program keretében valósult meg.

¹ Városi típusú az a település, melynek lakossága meghaladja a 2000 főt, ebből a lakosság kétharmada munkás, hivatalnok, illetve azok családtagjai.

² 2001 után nem volt népszámlálás.

³ Molnár – Molnár, 2005. 38–84.

⁴ D. Raffay, 1934. 3–4.

⁵ 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27letotles> 2018. okt. 5.).

azonban ezt ismét megerősítették, így a katolikus vallás államjellege lényegében megszűnt.⁶

A katolikus egyház mellett azonban más egyházak tekintélye is csökkent. Nagy változásokat indított el, mikor sikerült elfogadni az 1894–1895-ös években az egyházpolitikai törvényeket, amellyel az állam a már több éve tartó egyházpolitikai vitákat kívánta megszüntetni. Ezek a kötelező polgári házasságkötésről (1894. évi XXXI. tc.), a gyermekek vallásáról (1894. évi XXXII. tc.), az állami anyakönyvezésről (1894. évi XXXIII. tc.), az izraelita vallásról (1895. évi XLII. tc.) és a vallás szabad gyakorlatáról (1895. évi XLIII. tc.) szóltak.⁷

Az állami anyakönyvezés bevezetésével kivették az egyház kezéből az anyakönyvezést, amit azzal indokoltak, hogy a születési, házassági és halálozási anyakönyvek vezetése állami feladat.⁸ A polgári házasságkötés bevezetésével pedig a házasságot elsősorban az állami törvények szabályozták.⁹ Ezek a törvények hozzájárultak az egyház presztízsének a visszaeséséhez, amit Császtvay Tünde így foglalt össze: *„Az egyházak tekintélye, presztízse, társadalmi, közéleti befolyása korszakunkban erősen megcsappant. Ez összefüggött a gyakorló vallásosság visszaszorulásával, a vallási közömbösség elterjedésével, különösen a középosztály és az értelmiség körében, amely miatt mind katolikus, mind protestáns részről sokat panaszkodtak.”*¹⁰

Annak érdekében, hogy kiderüljön az egyházak meggyengülésének milyen mértékű szerepe volt a vegyes házasságok kialakulásában, meg kellett vizsgálni, hogy milyen mértékű volt az áttérések száma, illetve a vegyes házasságok milyen számban kötettek meg a településen. Tiszaújlakon az 1895–1918 közötti években kötött 288 házasságból 4 olyan esetet találtam, amikor a menyasszony, a vőlegény vagy a házasságot kötni kívánó mindkét fél elhagyta egyházát, és egy másik vallásfelekezethez költözött át. Igaz, hogy mindössze 4 áttérés volt, viszont a frigyesek csupán 67,5%-a volt egyvallású, így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyházak szerepének a meggyengülése is szerepet játszott a vegyes házasságok kialakulásában.¹¹

A vegyes házasság megkötésének másik oka az érzelmi indíttatás lehetett. Nehéz megállapítani azt, hogy Tiszaújlakon az emberek többsége érzelmi alapon választott-e magának társat vagy sem. Az eddig átvizsgált forrásokban nem volt erre vonatkozó adat.

⁶ Katus, 2001. Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek (CD-ROM), OSZK - Arcanum Adatbázis (<http://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index5.html> letöltés 2018. dec. 14.).

⁷ Herger, 2003. 27–35.

⁸ Herger, 2005. 19–94.

⁹ 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1894> letöltés 2017. okt. 20.).

¹⁰ Katus, 2001. Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek (CD-ROM), OSZK - Arcanum Adatbázis.

¹¹ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL) KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

Vajda Mária egyik munkájában leírja, hogy Balmazújvárosban a parasztságnál a szerelmi élet nem a házasságon belül zajlott le, hanem a frigy megkötése előtt és a házasságon kívül. Ennek oka, hogy a házasság nagyon szigorú intézménynek számított, ami olyan fegyelmezett életet követelt meg a felektől, amelyben már nem maradt hely a szerelemnek. Tanulmányában arra is kitér, hogy a föld-nélküliek, cselédek és napszámosok – ez utóbbi foglalkozásúak TiszAújlakon is jelentős számban éltek – viszont már szerelmi alapon kötöttek házasságot. „... sok a szerelmi házasság, mert sok a szegény, az egyházAs zsellér, nincs se várható vagyon, se rang, se jó sorsot ígérő örökség, egyetlen kincsük a szerelem.”¹² Minden biztonnyal társadalmi rétegenként és személyenként eltért a házassággkötés indoka. Valószínű, hogy a szegényebb réteg inkább az érzelmi ragaszkodást, kötődést, a módosabbak pedig a vagyoni háttérrel figyelembe véve kötöttek házasságot.

A dualizmus korában a házasságba vitt hozomány nagyon fontos szerepet játszott a párválasztásban, ami szintén okot adott a vegyes házasság megkötésére. Molnár Mária szerint a vagyon a leendő házastárs kiválasztásában fontos alapul szolgált. „Akinek volt földje nem vett volna el zsellérlányt, mégha gyöngyvirág lett volna is, csak azt nézte, mi lesz a vagyona utána.”¹³ Azonban akadtak kivételek, voltak olyanok, akik nem hagyták, hogy szüleik beleszóljanak a leendő partner kiválasztásába, de ez nem maradt büntetlenül. Gomboson azokat a fiatalokat, akik a párválasztás kérdésében nem voltak hajlandóak engedelmeskedni a szüleiknek, kitagadták. „Hogy szegény legény gazdag lányt elvehetett-e, az csak a lányon mullott. Az apa ijenkő kitagadta... Idővel azonban a szülő megtért... megbocsájtott nekije.”¹⁴

A vagyoni kérdés megoszlásában fontos támpont lehet a foglalkozási megoszlás TiszAújlakon. A település lakossága 1880-ban 2588 fő volt. 1910-ben a községben élők száma jelentősen megnövekedett, mert a meglévő adatok szerint ekkor 3470 ember élt az adott helységben.¹⁵ A házasulandó férfiak körében a legjellemzőbb szakmák az alábbiak voltak: 334 férfiból¹⁶ 54-en napszámosok, 50-en cipészek vagy csizmadiák, 40-en pedig földművesek voltak. Az egyéb munkakörbe tartozik többek között a szabó, mészáros, asztalos, iparos, szakács, borbély, kéményseprő, kereskedő.¹⁷ A rendelkezésre álló adatok szerint 287 nő-

¹² Vajda, 1982. 56–69.

¹³ Molnár, 1965. 387–417.

¹⁴ Jung, 1978. 79.

¹⁵ Kepecs, 1996. 122.

¹⁶ Itt meg kell jegyezni, hogy a meghatározott 334 férfi számában nem csak a házasságot kötő személy tartozik, mert ebbe beleszámoltam a vőlegény és a menyasszony apját is, mivel a foglalkozás a szülőknél is fel volt tüntetve. Ezáltal jobban meg tudjuk vizsgálni a lakosság foglalkoztatottságának a számbeli megoszlását.

¹⁷ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

ből¹⁸ 190-en háztartást vezettek, 33-an segítő családtagok,¹⁹ 14-en pedig varrónők voltak. Az egyéb munkakörbe tartozik többek között a gyümölcsáros, házi cseléd, szakács, napszámos.²⁰ A házastársak foglalkozását viszont nem lehetett összehasonlítani, mert a 117 vegyes házasságból 33 esetben nem volt feltüntetve a menyasszony vagy a vőlegény, vagy egyikük foglalkozása sem. Ráadásul ebben a korszakban a nők szerepe a gazdasági tevékenységekben alacsony volt. A legtöbb nő ez időben nem dolgozott otthonán kívül, így sokan háztartásbeliként vannak feltüntetve.²¹

A vegyes házasságok számbeli megoszlása

A vegyes házások vallási megoszlásához előbb meg kell tekintenünk azt, hogy milyen volt a vallási felekezetek szerinti megoszlás Tiszaújlakon. Az 1. táblázatból látható, hogy a dualizmus idején a településen a legnagyobb számmal rendelkező vallási felekezetek az izraeliták, a római katolikusok, a reformátusok és a görögkatolikusok.

	1880	1900	1910
Izraelita	773	1055	1208
Római katolikus	738	771	817
Görögkatolikus	465	467	564
Református	594	703	866
Evangélikus	13	12	14
Görögkeleti	1	-	1
Egyéb	4	-	-
Összesen	2588	3008	3470

1. táblázat: A lakosság vallási megoszlása Tiszaújlakon (1880–1900–1910)

(Forrás: saját készítés. *Kepecs, 1996. 122. és Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1902. 330–331.*)

Ha megtekintjük az 1. táblázatot, és összehasonlítjuk az 1880. évi adatokat az 1910-es adatokkal, akkor láthatjuk, hogy az izraelita hitközösség száma 1910-re majdhogynem megduplázódott. A zsidó felekezet mellett gyarapodás figyelhe-

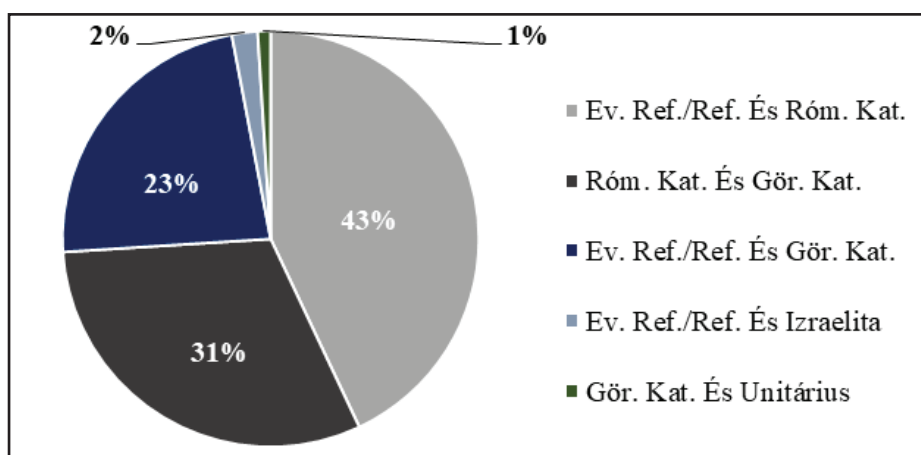
¹⁸ Itt megjegyezném, hogy csakúgy, mint a férfiak esetében, a meghatározott 287 nő számába nemcsak a házasságot kötő személy tartozik bele, hanem a vőlegény és a menyasszony anyja is, mert a szülőknél is fel volt tüntetve, hogy mivel foglalkoztak. Nem minden esetben volt feltüntetve az illető szakmája.

¹⁹ Segítő családtag alatt értjük azokat, akik a családi gazdaságon-üzemen belül hozzátartozójuknak személyesen és díjazás ellenében segítenek a munkában, ezt azonban nem munkaviszony keretében teszik.

²⁰ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

²¹ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

tő meg a református egyháznál is. A levéltári iratokban nincs arra forrás, hogy miért következett be ilyen nagymértékű növekedés. Ha azonban a változások egész országra kiterjedő tényezőit vesszük figyelembe, akkor feltételezhető, hogy az emelkedés elsősorban a nagyobb természetes szaporulatnak, illetve a ki- és bevándorlásnak tulajdonítható be.²² Azonban a házassági iratokból az derül ki, hogy a házasságkötés miatt is sokan elhagyták szülőföldjüket.²³

1. diagram: A vegyes házasságok vallási megoszlása Tiszaújlakon a dualizmus korában

(Forrás: saját készítés KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat)

Tiszaújlakon a dualizmus időszakában kötött frigyek 32,5%-a volt vegyes házasság. Az 1. diagramból látható, hogy a legtöbb vegyes házasság az evangélikus református / református és a római katolikusok, valamint a római katolikusok és görögkatolikusok között kötött. Ami igazán érdekes, az viszont az, hogy csak két izraelita vallású nő volt hajlandó vegyes házasságot kötni, tehát elmondható, hogy a zsidók főképp egymás között házasodtak. Nyilván az egyházi szabályaik nem engedélyezték a vegyes házasságot, és a hívek nagyon vallásos mivoltuk miatt be is tartották a közösség törvényeit.

A két izraelita vallású nő közül az egyik ráadásul vadházasságban élt egy református vallású férfival, akivel később házasságot kötött. Az előbb említett esetről a nő 27 éves, míg a férfi 44 éves volt, amikor a vadházasság²⁴ létrejött köztük, ami azért érdekes, mert érett személyek döntöttek úgy, hogy házasság

²² Katus, 2001. Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek (CD-ROM), OSZK - Arcanum Adatbázis

²³ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

²⁴ A korban használatos kifejezés a vadházasság, mely alatt azt az állapotot értjük, amikor egy férfi és egy nő tartós kapcsolatban él együtt házasságkötés nélkül.

nélkül fognak együtt élni tudván, hogy ezt a kor társadalma nem tartja elfogadhatónak. Ráadásul ennél a párnál 17 év volt a korkülönbség, holott az adatok alapján az 1895–1918 közötti időszakban a településen kötött házasságoknál a korkülönbség 1–8 év között mozgott.²⁵

A vegyes házások születési és lakhelye

A házassági anyakönyvekben, a legtöbb esetben fel van tüntetve a vőlegény és menyasszony születési helye és lakhelye,²⁶ csak ritkán találkozni olyan irattal, amelyből ez az adat hiányzik. A 117 vőlegényből 46-an születtek Tiszaújlakon és laktak ott a házasságukig, míg a 117 menyasszonyból 67 született és élt a frigy megkötéséig a településen.²⁷ Ez a jelenség volt fellelhető Féltorony községében is. Blair R. Holmes az előbb említett községben vizsgálta a házasságkötés és vándorlás arányát. Szerinte azért volt a férfiak aránya kevesebb – akik falubeli születésűek voltak, és nem költöztek el a házasság megkötéséig – a nőknél, mert a férfiaknál a munkavállalás miatt gyakoribb volt a szülőfalu elhagyása.²⁸

Más a számbeli megoszlás a házasságot kötő feleknél, ha azt vesszük figyelembe, hogy hányan éltek Tiszaújlakon a frigre lépés idején, de születtek másik településen. Eszerint: 117-ből 44 esetben fordult elő, hogy a vőlegény Tiszaújlakon élt, de más községben született. A 117 menyasszony közül pedig 36-an származtak egyéb helységekből, de laktak a tárgyalt településen. Az átköltözés a legtöbb esetben nyilván a jobb megélhetés végett történt, miután az emberek letelepedtek és berendezkedtek, házastársat is az adott településből kerestek maguknak.²⁹

Kevés olyan ember akadt, aki visszatért a szülőhelyére azon indok folytán, hogy hitvestársat onnan válasszon magának. 117 férfi közül csupán 1 olyan személyt találtam az iratokban, aki Tiszaújlakon született, de más településen lakott a házasságkötés idején. A menyasszonyok körében ilyen nem volt.³⁰

117 vőlegényből 20 személynek sem a szülőhelye, sem a lakóhelye nem Tiszaújlak volt.³¹ A menyasszonyok közül pedig 5 olyan nő volt, akik más helységben születtek és laktak.³² Ez azt jelenti, hogy ha az emberek nem találtak megfelelő férjet vagy feleséget maguknak saját településükön belül, akkor kény-

²⁵ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

²⁶ Némely esetben a házassafelek szüleinél is megtalálható ez az adat.

²⁷ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

²⁸ Holmes, 1978. 347–362.

²⁹ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

³⁰ Uo.

³¹ Egy esetben a vőlegénynek nem volt feltüntetve a születési helye, a lakhelynek pedig Beregszász volt beírva.

³² Két olyan eset volt, amikor a menyasszonynak nem volt feltüntetve a születési helye, a lakhelye pedig nem Tiszaújlak volt.

telenek voltak a környező falvakból, vagy akár még messzebbről társat keresni.³³ Az adott községen belüli házastársak száma 87, tehát az emberek többsége igyekezett a településen belül házastársat keresni.³⁴

A születendő gyermekek vallásáról szóló megegyezés

A dualizmus korszakában nagy vitákat eredményeztek az elkeresztelések. Ugyanis a vegyes házasságot a katolikus egyház csak azzal a feltétellel engedélyezte, ha a házasulandó katolikus fél reverzálisban³⁵ kötelezte magát arra, hogy valamennyi születendő gyermekét katolikus hitben fogja nevelni. Ezáltal a gyermeket katolikusként anyakönyvezték.³⁶

A rekatolizáció kellékeként nevezhető meg a III. Károly által 1734-ben kiadott II. Carolina Resolutio, amely elrendelte, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek katolikus neveltetésben kell, hogy részesüljenek, valamint a Mária Terézia által kibocsátott 1749. január 17-i és az 1756. augusztus 30-i rendelete, amelyek pedig a protestáns felet reverzális írására kötelezte. Ebből sok probléma adódott, amelyek orvoslását kívánták szolgálni az 1868. évi LIII. tc., illetve az 1890-ben kiadott elkeresztelési rendelet. Az utóbbi hatására azonban a helyzet csak tovább romlott, amelyet csak úgy lehetett megszüntetni, ha az egyházügyet modernizálják.³⁷ Az 1894-ig elfogadott házassággal kapcsolatos törvények is elsősorban a vegyes házasságok szabályozásával és az ilyen frigyből született gyermekek vallásával foglalkozik. A probléma orvoslását kívánta szolgálni az 1894–1895 között elfogadott egyházpolitikai törvények. Ferenc József 1894. december 9-én szentesítette a házassági jogról, a gyermekek vallásáról, valamint az állami anyakönyvekről szóló törvénycikkeket.³⁸ Az izraelitákról szóló törvény-cikket 1895. október 16-án, a vallás szabad gyakorlásáról szóló utolsó egyházügyi törvényt pedig 1895. november 22-én szentesítette a király.³⁹

Az 1894. évi XXXII. tc. a gyermekek vallásáról szólt. Azonban a törvényben látott remények nem úgy valósultak meg, ahogyan azt elképzelték. Lényege az volt, hogy a vegyes házasságból született gyermekek esetében a házasság előtt a felek kompromisszumra léptek egymással.⁴⁰ Azonban azt ne felejtjük el, hogy az egyházpolitikai törvények sorát képezte a vallás szabadságáról szóló törvény

³³ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

³⁴ Uo.

³⁵ A római katolikus egyházjogban a vegyes házasság esetében az a katolikus féltől követelt nyilatkozat, melyben arra kötelezi magát, hogy összes gyermekét a katolikus hitben fogja nevelni.

³⁶ Romsics, 2007. 718.

³⁷ Herger, 2005. 19-94.

³⁸ Pók, 1983.

³⁹ Herger, 2005. 19-94.

⁴⁰ Uo. 19-94.

is, amely lehetővé tette a vegyes vallású jegyespár számára, hogy felekezetüket elhagyva áttérjenek, és így mint azonos vallásúak, már nem volt szükség a megegyezés megkötésére.⁴¹

A levéltári kutatásokból kiderült, hogy Tiszaújlakon az 1895–1918 közötti időszakban a 117 vegyes házasságot kötni kívánó párból összesen 13-an kötöttek megegyezést a születendő gyermekek vallásáról.⁴² Tekintettel arra, hogy felekezeti összetétel alapján az adott időszakban Tiszaújlakon megkötött 288 házasság 67,5%-a volt egyvallású, ebből kifolyólag előfordultak olyan esetek, amelyeknél a házasodni kívánó felek megegyeztek egymással világra jövő gyermekeik vallásáról.⁴³ Azonban, abban az esetben, ha mégsem kötötték megegyezést, akkor az 1894. évi törvény XXXII. tc. 2. paragrafusa szerint a gyerekek a szüleik vallását nemük szerint követik.⁴⁴ A törvény 1. paragrafusa kimondta: „*Bevett vagy törvényesen elismert különböző vallásfelekezethez tartozó házaspárok, házasságuk megkötése előtt egyszer s mindenkorra megegyezhetnek arra nézve: hogy gyermekeik valamennyien az atya vagy az anya vallását kövessék, illetőleg abban neveltessenek.*”⁴⁵ Tehát az 1.§ alapján kötött megegyezés elviekben nem megváltoztatható, kivéve abban az esetben, ha a nem azonos felekezethez tartozó házastársak egyike a másik házastárs vallására tért át.⁴⁶

A felek 13 esetben egyeztek meg születendő gyermekeik vallásáról. Mindössze 4 esetben egyeztek meg arról, hogy az anya, 9 esetben pedig arról, hogy a gyerekek az apa vallását fogják követni.⁴⁷ Azt, hogy ez éppen melyik felekezet részére valósult meg, az döntötte el, hogy a házastársak közül, melyik fél ragaszkodott jobban a vallásához, valamint, hogy melyik fél egyházjoga nevezte meg ezt kritériumként a házassági áldás megszerzésének szempontjából.⁴⁸

Az 1894. évi XXXII. törvénycikk 1. paragrafusa továbbá kimondta, hogy: „*A megegyezés csak akkor érvényes, ha kir. közjegyző, kir. járásbíró, polgármester vagy főszolgabíró előtt a megállapított alakszerűségek mellett jön létre.*”⁴⁹ Ezzel kapcsolatban példaként említhetjük a házasságot kötni kívánó Szabó Sándor és Bóra Bella Karolina között kötött megegyezést: „*Elöttem alant írott főszolgabíró előtt megjelent a magát református vallásúnak valló... Szabó*

⁴¹ Szilágyi, 1898. 800–808.

⁴² KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügírát.

⁴³ Uo.

⁴⁴ 1894. évi XXXII. törvénycikk a gyermekek vallásáról. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400032.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1894%2BXXXII> letöltés 2018. márc. 12.).

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Sztehlo, 1930. 461–507.

⁴⁷ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügírát.

⁴⁸ Szilágyi, 1898. 800–808.

⁴⁹ 1894. évi XXXII. törvénycikk a gyermekek vallásáról. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400032.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1894%2BXXXII> letöltés 2018. márc. 12.).

Sándor vőlegény, és Bóra Bella görögkatolikus hitvallású menyasszony... és kijelentették közös és egyetértő abbeli akarataikat, hogy célba vett házasságukból származandó összes gyermekek az anya vallását tehát a görögkatolikus vallást kövessék.⁵⁰ Érdekesség, hogy a fentebb említett menyasszony testvére, Bóra Jenő szintén vegyes házasságot kötött Roth Rózával, aki unitárius vallású volt. Mindkét házasságnál kötöttek megegyezést a születendő gyermekek vallásáról és mindkét megállapodás a Bóra testvérek görögkatolikus vallását részesítette előnyben.⁵¹

Újraházasodás

Újraházasodás alatt értjük azt, amikor egy ember korábbi házassága törvényes okból kifolyólag megszűnt, és az illető új frigyét köt. Ebben az időben egy második házasság megkötésére általában akkor került sor, ha az újraházasodni kívánó fél párja meghalt, de ez válás után is bekövetkezhetett kisebb számban.⁵² A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk 73. paragrafusában a következőket mondta ki: „A házasság megszűnik: a) az egyik házastárs halálával (74. §); b) bírói felbontással.”⁵³ A válások hatással voltak a házasságkötések számára, mert a frigy törvényes felbontása következtében a felek jogilag szabaddá váltak, ami esélyt teremtett az újraházasodásra.⁵⁴

Azonban Tiszaujlakon nem minden ember tartotta magát a törvényekhez. Az Ugocsa című hetilapban *Egy tiszaujlaki kalandor* címen jelent meg a következő cikk: „Katz István tiszaujlaki születésű izraelita mészáros Ungvárra került lakni, ott Kratz Sándor név alatt élt, 1882. évben a reform. [református] vallásra térvén át, megnősült. 1888-ban azonban a Weisz Zsófi cassiernő⁵⁵ keleti bájai lebilincselték, nejét elűzte magától s kedvesével nov. 27-én Tisza-Újlakon zsidó szertartás szerint házasságra lépett. Azonban mézes heteit megzavarta a kir. ügyészség, melynek rendelkezésére kettős házasság, hamis név használata, stb. miatt elfogatótt.”⁵⁶

Az újraházasodás okai

Az újraházasodásnál csakúgy, mint a vegyes házasságnál, a vagyon fontos szempont volt. Tárkány Szücs Ernő is megemlíti munkájában, hogy a parasztnál és

⁵⁰ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 12. ügyirat, folio 92.

⁵¹ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

⁵² Tárkány, 1981. 278-283.

⁵³ 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031>.TV letöltés 2017. okt. 20.).

⁵⁴ Ruzsicska, 2012. 167-178.

⁵⁵ Ifjú, szép, barna.

⁵⁶ Sz. n., 1889.

a kisiparosoknál előfordultak olyan esetek, mikor legény vett el feleségül egy özvegyasszonyt, az üzemetódlás vagy más vagyoni érdek miatt.⁵⁷ A házasságba vitt hozomány mellett a társadalmi kíméletlenség is az újránházasodás ösztönzője lehetett. Az ember nehezen tudja a háztartást, a gazdaságot egymaga vezetni. S abban az esetben, hogyha ezt egyedül nem tudta elvégezni, akkor elveszíthette a földjét, az adósságok miatt pedig a házát a rokonai elfoglalták. Ha nem volt, aki megvédje az özvegyet, akkor az e sorstól való megmenekülés végett az illető arra kényszerült, hogy ismét párt keressen magának.⁵⁸

Egy új házasság megkötésére akkor is sor kerülhetett, ha a háztartásban munkaerőhiány volt. Az első világháború nem kímélte a férfiakat, rengetegen haltak meg a fronton, az otthonmaradt özvegyasszonyok számára szükségserűvé vált egy újabb frigy megkötése. Hiszen a gazdaságban fontos volt a férfi munkaereje, amit nem lehetett sokáig nélkülözni, ezért a nőknek minél előbb új párt kellett találniuk. A hiányzó női munkaerőt is mihamarabb pótolni kellett.⁵⁹ Értelemszerűen nem csak a háború, hanem a természetes halál, vagy egy baleset is elragadhatja az embert az élők sorából. Az özvegyek pedig igyekeztek újra párt találni maguknak. Kováts Zoltán vizsgálataiból kiderül, hogy a XIX. században 100 házasságkötésből 39 esetben az egyik vagy akár mindkét fél családi állapotát tekintve özvegy volt.⁶⁰ Amennyiben ezeknek az embereknek gyermekeik is voltak, akkor szinte rákényszerültek az ismételt házasságkötésre, mivel árván maradt gyermekeik gondozását biztosítaniuk kellett.⁶¹ Az özvegyek többnyire özvegygel vagy egy elvált emberrel házasodtak össze, és természetesen az előző házasságból született utódok is bekerültek az új háztartásba. Éppen ezért előfordulhatott olyan eset is, hogy több rendbeli gyerek volt egy családban, azokat pedig a következőképpen tartották számon: „*Enyém ez, az a tied, amaz meg a mienk.*”⁶²

Az újránházasodások számbeli megoszlása

Tiszaújlakon a dualizmus korában körülbelül a házasságok megközelítőleg 25%-a volt újránházasodás, összesen 72, amelyből 18 esetben a frigy mindkét fél részéről újránházasodás volt.⁶³

⁵⁷ Tárkány, 1981. 278–283.

⁵⁸ Uo. 278–283.

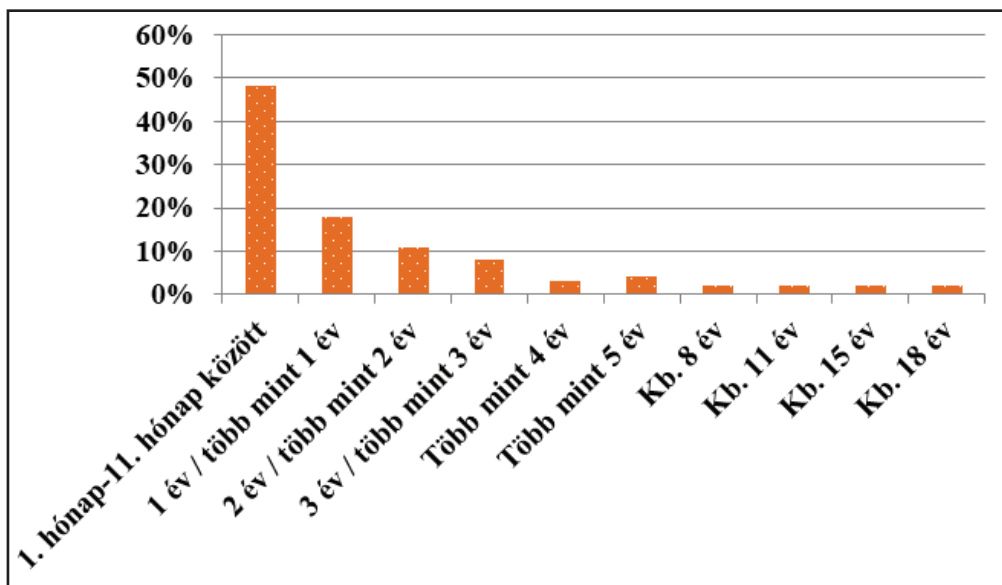
⁵⁹ Örsi, 2014. 109–132. (<http://www.demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/demografuskonyvtar/article/view/2625/2447> letöltés 2018. okt. 22.).

⁶⁰ Tárkány, 1981. 278–283.

⁶¹ Örsi, 2014. 109–132.

⁶² Tárkány, 1981. 278–283.

⁶³ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1–2., 2a., 3–4., 6–14., 15a., 16–17., 19., 21–24. ügyirat.

2. diagram: A várakozás időtartama az új házasság megkötése előtt Tiszaújlakon a dualizmus korában

(Forrás: saját készítés KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat)

Az új házasság megkötését a legtöbb esetben megelőzte a várakozási idő. A fő szempont az volt, hogy a házasság az egyik házastárs elhalálása vagy válás miatt ért-e véget. Az előbbi esetnél hosszabb, míg az utóbbinál rövidebb volt a várakozás ideje. Amennyiben haláleset vetett véget a házasságnak, akkor illet megvárni, míg a gyászév letelik. Válás estében viszont már a frigy felbontásának másnapján elkezdődhetett az új választottal való együttélés.⁶⁴

Tiszaújlak esetében is voltak olyan személyek, akik nem várták meg a gyászév leteltét. Ez is különböző okokra vezethető vissza, mert amennyiben fiatalokról kellett gondoskodni, akkor a közösség sem nézte rossz szemmel az újabb házasság mihamarabbi megkötését.⁶⁵ A 2. diagram azt mutatja, hogy az esetek többségében, az előző házasság végetérte után már az első pár hónap, illetve az első év leteltével megkötötték az új frigy. Érdekes viszont, hogy kiemelkedő volt azon személyek száma, akik csak pár hónapot vártak az új házasság megkötéséig. A nők és férfiak várakozási idejének külön-külön való számításánál különböző eredményeket kapunk. Összesen 32 nő kötött újra házasságot, ebből viszont 3 esetben nem volt feltüntetve az elválás ideje, így náluk nem lehetett megállapítani a várakozási idő hosszúságát. A 29 nőnek a 79,5%-a várta meg a gyászév leteltét.⁶⁶ A férfiak körében összesen 40-en kötöttek új házasságot, ebből

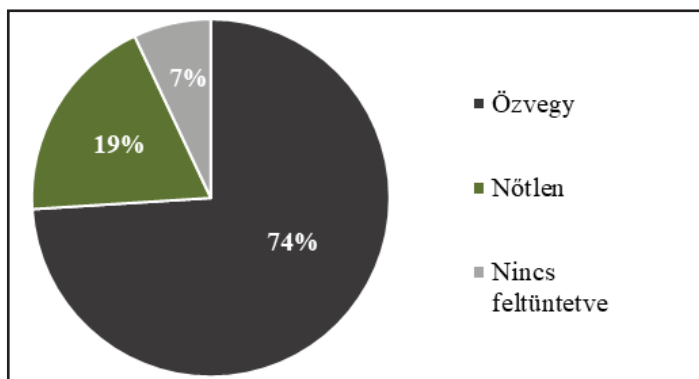
⁶⁴ Tárkány, 1981. 278-283.

⁶⁵ Uo. 278-283.

⁶⁶ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

5 eset volt, amelyből nem lehetett megállapítani a várakozási időt, mivel nem volt feltüntetve az előző feleség elhalálozásának ideje. A 35 férfinak a 71%-a kötött az előző házasság végetérte után pár hónappal új házasságot.⁶⁷ Nem a nőkre, hanem a férfiakra volt jellemző tehát a gyászév leteltének be nem tartása. Ennek a szakirodalom szerint az egyik okát az képezte, hogy az előző házasságból született gyermekekre nem volt, aki vigyázzon, míg az apa dolgozott, ezért a férfiaknak minél hamarabb pótolni kellett a hiányzó női munkaerőt a háznál.⁶⁸

A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. 24. paragrafus kimondta: „*Tilos a nőnek új házasságot kötni házasságának megszűnésétől vagy érvénytelenné nyilvánításától számított tíz hónap eltelte előtt.*” Tiszaújlakon viszont voltak olyan nők, akik nem várták meg a 10 hónap leteltét, azonban a törvény azt is kimondta, hogy az igazságügy-miniszter adhat felmentést a törvény alól, valamint ez az akadály akkor is elhárult, ha a nő időközben szült. Ennek következtében már törvényesen lehetett megkötni a nőknek az új házasságot.⁶⁹ Májer Terézia férje, Huser Géza halála után, körülbelül 5 hónappal házasságra kívánt lépni, viszont ehhez előbb el kellett hárítania a fennálló akadályt. Ennek céljából felmentést igényelt a várakozási idő alól, amit meg is adtak neki, viszont a felmentésben leszögezték: *jelen felmentés azonban nem mentesíti nevezett házasulót a házasságkötés törvényszabta többi kellékének igazolása alól.*⁷⁰ Figyelembe véve a törvény 24. paragrafusának tartalmát, minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy a nők többsége miért várta meg a gyászév leteltét.

3. diagram: A vőlegény állapota az újránházasodás esetén Tiszaújlakon a dualizmus korában

(Forrás: saját készítés KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat)

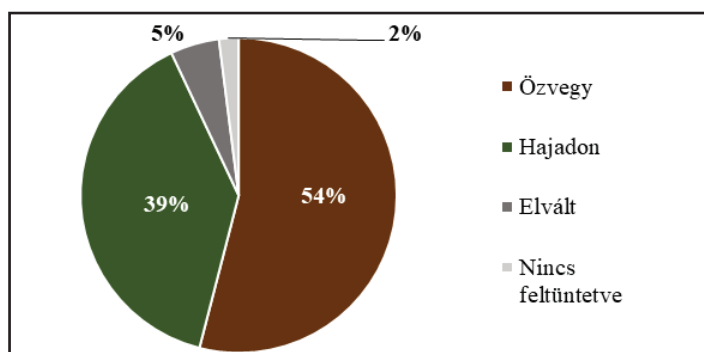
⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Tárkány, 1981. 278–283.

⁶⁹ 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?-docid=89400031.TV> letöltés 2017. okt. 20.).

⁷⁰ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

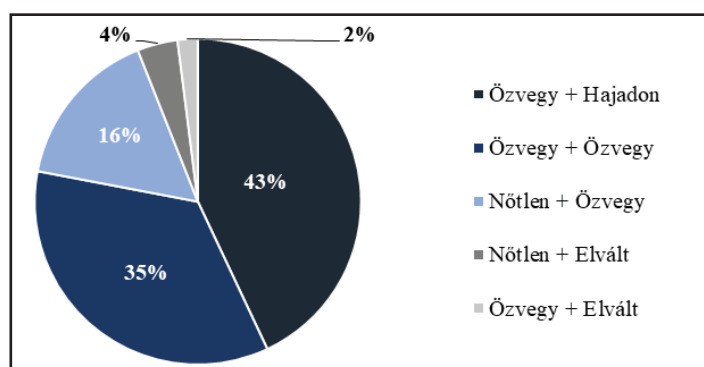
Amint az a 3. diagramból is látszik, a vőlegények többsége özvegy volt. Ami azonban igazán figyelemre méltó, hogy elvált férfiak nem is akadtak köztük. Az esetek 7%-ában pedig nem volt feltüntetve a vőlegény állapota.⁷¹

4. diagram: A menyasszony állapota az újrarázasodás esetén Tiszaujlakon a dualizmus korában

(Forrás: saját készítés KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat)

A 4. diagramból látni, hogy az újrarázasodásnál az özvegyek a nők esetében is többen voltak. Elváltak a férfiakkal ellentétben azonban akadtak. Összesen 3 elvált nő volt.⁷²

5. diagram: Az újrarázasodottak állapota Tiszaujlakon a dualizmus korában

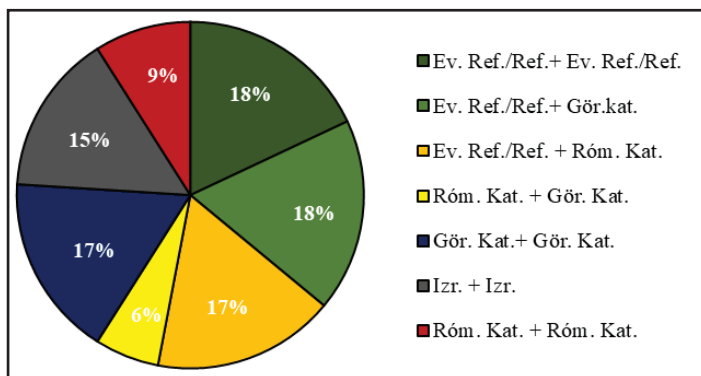
(Forrás: saját készítés KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat)

⁷¹ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

⁷² KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

Az 5. diagramot megfigyelve láthatjuk, hogy az özvegy férfiak előszeretettel házasodtak össze hajadonokkal, míg az özvegyasszonyok esetében a nőtlen férfiakkal való frigy sokkal alacsonyabb számban köttetett, még a dupláját sem érte el. Azonban az özvegyek is sok esetben választottak magukhoz hasonlóan özvegyet házastársul.⁷³

A dualizmus korában a házasságot hivatalosan két módon lehetett megszüntetni, az egyik lehetőség erre a válás volt, amelyhez nem volt szükség mindkét fél beleegyezésére, a másik pedig az özvegyülés.⁷⁴ Esetünkben leszögezhető, hogy Tiszaújlakon többségben voltak az özvegyemberek, mint az elváltak, ami azt jelenti, hogy az emberek a házasságban felmerülő problémákat nem a frigy felbontásával próbálták megoldani. A korszak embere tehát igyekezett olyan életmódot folytatni, amelynek következtében a társadalomba való beilleszkedés könnyebben végbemehetett.⁷⁵

6. diagram: Az újraházasodások vallási megoszlása Tiszaújlakon a dualizmus korában

(Forrás: saját készítés KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat)

A 6. diagramot megtekintve lehet látni, hogyan oszlott meg a vallás az új frigyek közt. Az újraházasodások 59%-a volt egy vallású, 41%-a pedig vegyes. Tehát az emberek még az új frigy megkötésénél is igyekeztek olyan társat választani, aki azonos vallási felekezethez tartozik.⁷⁶

⁷³ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

⁷⁴ Kollega, 1997. 182-186.

⁷⁵ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

⁷⁶ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

Az újrAházAsodottak születési és lakhelye

Az új frigy megkötésének egyik fontos kérdése az, hogy az érintett személyek mely településről választanak párt. A 72 vőlegényből 18 olyan személy volt, aki TiszAújlakon született és lakott a frigy megkötéséig, míg a 72 menyasszonyból 20-an születettek és éltek a házasságig a településen.⁷⁷ 72 vőlegényből 27 esetben fordult elő, hogy az illető TiszAújlakon élt, de más településen született. 72 menyasszonyból pedig 22-en származtak egyéb helységről, de laktak TiszAújlakon a házasság megkötéséig.

Más számadatokat kapunk, amennyiben azt vesszük figyelembe, hogy hány ember volt a házastársak között, akiknek sem a szülőhelye sem a lakóhelye nem volt TiszAújlak. A 72 vőlegényből 9 ilyen személy volt. A menyasszonyoknál pedig 12 olyan nő volt, akik nem a vizsgált településen születtek és laktak. Az új frigyot kötő emberek között is voltak tehát olyan személyek, akik, amennyiben nem találtak alkalmas párt TiszAújlakon, akkor más helységről kerestek maguknak társat.⁷⁸ A falubeli házastársak száma 34 fő volt. Érdekes módon volt egy olyan eset is, amelynél sem a vőlegény, sem a menyasszony nem született és nem is lakott TiszAújlakon. A levéltári forrásokból arra vonatkozóan nincs adat, hogy milyen okból került be a házasság a tiszAújlaki körjegyzőségi iratok közé.⁷⁹

Összegzés

Munkámban a vegyes házasságot és az újrAházAsodást kívántam bemutatni TiszAújlakon a dualizmus korában. A kutatás során igyekeztem a kérdésekről átfogó képet alkotni, megvizsgálva azokat a forrásokat, amelyek által rekonstruálni lehetett a helységről alkotott képet. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban végzett kutatásom az alább röviden vázolt eredményekhez vezetett.

A korszakban ugyan már megjelentek az erkölcsi lazulás csírái, azonban a keresztény egyházak által megkövetelt morális magatartási formák még éreztették hatásukat. Az emberek többsége próbálta az egyéni szabályait összehangolni az egyházi, társadalmi és a saját közösségében fennálló normarendszerrel. A korszak embere mégis igyekezett megragadni azokat a „kikapukat”, melyek biztosíthatták számára az egyéni érdek felszínre jutását. Példaként említhető az újrAházAsodott nők egy részének a törvény ellenére – de felmentés végett – a várakozási idő letelte előtt megkötött házassága, amelynek igénylésében minden bizonnyal a kényszerítő körülmények is közrejátszottak.

A dualizmus kori társadalom körében már kezdtek megmutatkozni a változás jelei, azok a jelek, melyek segítségével megpróbálták szakítani az írott és íratlan formában létező szabályokkal. Az, hogy a hagyományokkal való szakítás

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ KTÁL, 728. Fond, 2. opisz, 1-2., 2a., 3-4., 6-14., 15a., 16-17., 19., 21-24. ügyirat.

mennyire volt rossz vagy előnyös, mindenki maga dönti el. Azt viszont, hogy a hagyományoktól történő elszakadás, a társadalommal való szembefordulás milyen nehézséggel járt, csupán a kor embere tudná elmondani. Ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban sok nehézségbe ütközött. Kutatásomnak a célja lényegében az volt, hogy a levéltári iratokban szereplő adatokból kinyerjek minden olyan információt, melyek segítenek megérteni az ebben az időszakban élő emberek szokásait, viselkedését és egyéni indíttatásait.

Felhasznált források és szakirodalom

- Blair R. Holmes: Házasságkötés és vándorlás Nyugat-Magyarországon: Felte-
rony, 1828–1895. *Demográfia*, 1978/21. 347–362.
- D. Raffay Sándor: A vegyesházasságról. Budapest, 1934.
- Herger Csabáné: A házasság védelmének eszközei az 1894. évi XXXI. tv.-ben.
Jogtörténeti szemle, 2003/5. 27–35.
- Herger Csabáné: Tradíció vagy modernizálás? Az 1894–95. évi egyházügyi törvé-
nyek, különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre. *Jura*, 2005/11.
19–94.
- Jung Károly: Az emberélet fordulói. (Gombosi népszokások). Szabadka, 1978.
- Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) vonatkozó fondjai
- Katus László: Vallások és egyházak a polgári Magyarországon. In: *Kettős kötő-
dés. (Az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918))*. Budapest, 2001. Magyar
Nemzeti Bibliográfia. Könyvek (CD-ROM), OSZK - Arcanum Adatbázis. ([http://
mek.oszk.hu/01900/01905/html/index5.html](http://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index5.html) letöltés 2018. dec. 14.)
- Kepecs József (szerk.): Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai
(1880–1941). Budapest, 1996.
- Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században II. (Természeti kör-
nyezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság). Szek-
szárd, 1997.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk. és kiad.): A Magyar Korona
országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása közsé-
genként. Budapest, 1902.
- Molnár József – Molnár D. István: Kárpátalja népessége és magyarsága a nép-
számlálási és népmozgalmi adatok tükrében. Ungvár, 2005.
- Molnár Mária: A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. *Néprajzi Köz-
lemények*, 1965/10. 387–416.
- Örsi Julianna: Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban.
In: Óri Péter (szerk.) *Szám- (és betű)vetés – Tanulmányok Faragó Tamás tisz-
teletére*. KSH Népegyésztudományi Kutatóintézet. Budapest, 2014/3. 109–132.
([http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografuskonyv-
tar/article/view/2625/2447](http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografuskonyv-
tar/article/view/2625/2447) letöltés 2018. okt. 22.).

- Pók Attila: Egyházpolitikai törvények. História, 1983/5-6. (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/83-056/ch11.html> letöltés 2016. máj. 04).
- Romsics Ignác (szerk.): Magyarország története. Budapest, 2007.
- Ruzsicska Yvette: Házasságok, válások, és az élettársi kapcsolatok viszonya a gyermekvállalással. Jogelméleti Szemle, 2012/2. 167–177.
- Sz. n.: Egy tiszaujlaki kalandor. Ugocsa, 1889.
- Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. X. Budapest, 1898.
- Sztehlo Zoltán: A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon. In: A Tiszai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Miskolci Jogakadémiájának tanárai: Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, 1930. 461–507.
- Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981.
- Vajda Mária: Szerelmi élet Balmazújvároson IV. Forrás, 1982/1. 58–67.
- Vajda Mária: Szerelmi élet Balmazújvároson IV. Forrás, 1982/2. 84–96.
- Vajda Mária: Szerelmi élet Balmazújvároson IV. Forrás, 1982/3. 66–74.
- Vajda Mária: Szerelmi élet Balmazújvároson IV. Forrás, 1982/4. 56–69.

ADALÉKOK A KORA ÚJKORI MEZŐSÉGI UNITÁRIUS LAKOSSÁGÚ KÖZSÉGEK ETNIKAI ÁTALAKULÁSÁHOZ

BANDI BÁLINT

A mai modern történelemtudományban igen elenyésző számban, jelentőségüket tekintve pedig alulreprezentáltak jelen a népiségtörténeti vizsgálatok, szemben a reneszánszokat élő egyháztörténeti, illetve hadtörténeti feldolgozókkal. Míg a népi és anyagi kultúra feltárását, értelmezését és prezentálását a néprajz, valamint a régészet mint már önálló diszciplínák sajátították ki maguknak, addig a népesedéstörténeti kérdések, az etnikai viszonyok vizsgálata egyre hangsúlytalanabbá válik. A magyar kora újkor tekintetében mindez hatványozottan jelentkezik, mindenekelőtt az Erdélyi Fejedelemség etnikai viszonyainak a feltérképezése várat még magára. Tudniillik, nehéz fába vágja a fejszét az a kutató, aki elszórt adatokból, közel sem egzakt mennyiségi faktorok felhasználásával kísérli meg rekonstruálni egy olyan államalakulat közel fél évezreddel ezelőtti népesedési viszonyait, amelynek etnikai képében nem a törvényszerű és egyben következetes haladás, hanem leginkább a külső erők behatása játszott döntő szerepet.¹ Mi sem bizonyítja meggyőzőbben a szerves fejlődéssel ellentétes folyamatok kardinális szerepét a népesedési viszonyok tekintetében, mint a két nagyhatalom árnyékában szüntelen hadszíntérré vált állam politikai berendezkedése, amely a fejedelemség *de facto* különállását ugyan szilárdan őrizte, ugyanakkor nem volt képes hatékonyan fellépni a külső támadásokkal szemben.²

Mindezek ellenére a köztudatban egy idilli kép él Erdélyről: az Erdélyi Fejedelemség közel másfél évszázados fennállása mint egy sikertörténet szerepel mind tankönyveinkben, mind szépirodalmi műveinkben. A „tündérkert”³ toposz

¹ Makkai, 1991. 236.

² Ellentmond ezzel a Köpeczi szerkesztette Erdély története szerzőinek állásfoglalása, miszerint „Mátyás király halála óta senki Magyarországon nem tudott olyan erős központi hatalmat kiépíteni, mint amelyet Erdély urai a magukénak mondhattak. A kétfelől is szorongatott kicsiny ország vitán felül ennek köszönhetette, hogy túlélhette az egymást követő válságokat.” Kétségtelen ugyan, hogy a fejedelmi hatalom bizonyos keretek között érvényesíteni tudta akaratát, ugyanakkor érdemes hozzátenni, hogy a válságok jelentős számú embervesztéssel jártak, amelyek következményeit a központi hatalom már nem volt képes saját erejéből kezelni. Ily módon került sor arra a népesedéstörténeti fordulóra, amely egész Erdély etnikai arculatát átírta. Lásd bővebben: Köpeczi, 1988. 522–523. vö. Balázs, 2002. 55.; Makkai, 1991. 236. és 245–252.

³ Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának első kötete viseli a Tündérkert címet, a szépirodalomban is méltó emléket állítva ezzel az Erdélyi Fejedelemség történetének. Barta János A „Tündérkert” romlása címmel jelentette meg monográfiáját a fejedelemség 17. századi történetéről, szembeállítva benne az általa rátermettnek titulált fejedelmeket

is ily módon kapcsolódott az Erdélyi Fejedelemséghez, hangsúlyozva a tiszavirág-életű állam kivételességét,⁴ ahol nem csupán számos etnikum élt viszonylagos békében egymással, de ahol a világtörténelemben először valósult meg a hit szabad terjesztésén alapuló vallásegyenlőség, lehetővé téve elsősorban a protestánsok(!)⁵, majd később a négy elismert vallás (*religio recepta*) szabad gyakorlását. A vallásháborúk korában, amikor jobbágy és földesúr, nemzetek és tartományok egymásnak feszülve próbálták kivívni felekezeti egyenjogúságukat, Kelet-Közép-Európa peremén egy tartományból lett fiatal állam realizált egy olyan liberális elvet, amelyre sok nemzet mindössze évszázadokkal később volt képes.⁶ Mindezek alapján a harmonikus fejlődés adott lehetett volna, ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy közel sem volt ilyen egyszerű a képlet. A nagyhatalmak peremvidékén, „Szulejmán találmányaként” az Erdélyi Fejedelemség születésétől fogva potenciális fenyegetettségnek volt kitéve, mind a nemzetközi politikai színtéren, mind etnikai viszonyait tekintve. A mohácsi tragédia ugyanis nem csupán egy politikatörténeti törést jelentett, hanem a csatavesztéssel egy olyan „[...] fejlődés indult el, amely felemészte a magyarság népi tömegének jelentékeny hányadát, a magyarság és más népek állagában helyrehozhatatlan eltolódásokat idézett elő s az ország történeti határai között is megbontotta a magyarságnak és az ország más népeinek addig kedvező arányát”.⁷ Még szembetűnőbb az etnikai viszonyok eltorzulása, amennyiben az Erdélyi Fejedelemség kora újkori népesedéstörténetét vesszük szemügyre. Mindenekelőtt érdemes hangsúlyozni, hogy az etnikai arányokban a fejedelemség területén közel sem azonos mértékben következett be eltolódás. Az Erdélyi Fejedelemség esetében a magyarság összefüggő néptömbje nem a széleken, hanem – különös módon – a központi területeken élt át jelentős veszteségeket, ahol napjainkra kisebbségi sorban igyekszik megőrizni kultúráját.⁸ Népesedéstörténeti szempontból a leglátványosabb átalakuláson a Mezőség esett át. A régió lakossága elképzelhetetlen veszteségeket szenvedett el a fejedelemség korszakában: némi túlzással élve nem volt olyan hadjárat, amely népesedési szempontból ne lett volna rá hatással.⁹ Mindezen

a század második felében regnáló és romlást hozó II. Rákóczi Györggyel. Miskolczy Ambrus szintén a Tündérvirág-Grädina Zínélor címet adta kiadványának, amelyben a két jeles történész, Makkai László és Gheorghe I. Brătianu egy-egy tanulmányát fordította le. Sőt, a folklorisztikában is felbukkan a tündérvirágtoposz, Tündérvirág – Fairyland címen album jelent meg, összegyűjtve az erdélyi népzene remekműveit.

⁴ Habár a Tündérvirág, illetve Tündérvirág elnevezés mind azt sugallják, hogy az Erdélyi Fejedelemség egy békés, jólétet garantáló állam, a korabeli szóhasználat mindenekelőtt a változékonyságot, tűnemenyszerűséget kívánta kifejezni vele. Lásd erre: Barta, 1983. 5–6. A Tündérvirág kifejezés első írott megjelenésére lásd: Komáromy, 1907. 526–527.

⁵ Balázs, 2002. 61.; Fodor, 2014. 265.

⁶ Rövid, ugyanakkor roppant adatgazdag dolgozatában Péter Katalin is kitér az erdélyi reformáció sajátos vonásaira. Péter, 2004. 100–108.

⁷ Szabó, 1941. 82.

⁸ Makkai, 1991. 236.

⁹ Makkai, 1943. 10–14.; Nyárády, 1997. 9–10.; Szabó T., 1991. 311–314.

pusztítások következtében, valamint a románság kezdetben szervezett, majd leginkább spontán megtelepedésével¹⁰ a Mezőség etnikai arányai véglegesen felborultak. Habár – ahogy már fentebb utaltam rá – akkurátus számításokat a hibahatáron belül szinte lehetetlen kivitelezni,¹¹ azonban a népesedési folyamatokra a kútfók segítségével rálátást nyerhetünk. Mindenekelőtt arra szükséges keresnünk a választ, hogy miért ekkor jelent meg tömeges számban a románság Erdély központi területein? Milyen módon telepedett meg a románság a Mezőségen? Szakaszolható-e maga a folyamat? Hol sikerült megőrizni a magyarságnak létszámbeli és kulturális fölényét? Milyen népesedési folyamatok érvényesülnek a két nemzetiség együttélésakor?

Román expanzió a Mezőségen

A román nép térfoglalása a középkor alkonyán nagyobb lendületet véve, később az egész fejedelemség területén érezte hatását. Mindazonáltal a Mezőség egy sajátos helyet foglal el e folyamatban, ugyanis „*míg az ország többi részén a magyarság a központi fekvésű síkföldeken, ősi szállásterületén megtartotta számbeli fölényét és komoly veszteségeket csak a széleken szenvedett, addig Erdélyben éppen a tartomány szívében, a magyar életformának leginkább megfelelő s ezért a magyarok által legkorábban betelepített Mezőségen került kisebbségi sorsba [...]*”.¹² Mielőtt rátérnék a Mezőség népesedéstörténeti folyamatainak ismertetésére, érdemes földrajzilag meghatározni elhelyezkedését. A Mezőség Erdély központi területén, a két Szamos, a Maros, illetve az Aranyos folyók között elhelyezkedő, alacsonyan fekvő, dombokkal tarkított területen fekszik.¹³ A kora újkorban Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Torda-Aranyos és Maros-Torda megyék alkották, napjainkban Kolozs (*Cluj*), Beszterce-Naszód (*Bistrița-Năsăud*), valamint Maros (*Mureș*) megyék egymással érintkező területei képezik. A térséget északról a Láposi-, északkeletről a Naszódi-, Borgói- és Kelemen-, délkelet felől a Görgényi-, délnyugati irányból pedig a Gyalui-havasok határolják. Egyes jelentősebb települések – Kolozsvár (*Cluj-Napoca*), Szamosújvár (*Gherla*), Dés (*Dej*), Beszterce (*Bistrița*), Szászrégen (*Reghin*), Marosvásárhely (*Tîrgu Mureș*) és Torda (*Turda*) – is jelzik a Mezőség határát, amelyek egyben – vonzáskörzetekre osztva – a vidék belső tagolását is lehetővé teszik.¹⁴ Maga a Mezőség mint elnevezés viszonylag új keletű föld-, illetve néprajzi fogalom.¹⁵ A történelem fo-

¹⁰ Jakó, 1943–1944. 511.

¹¹ Nyárády, 1997. 10. vö. Dávid, 1997. 150–151. és 171.

¹² Makkai, 1991. 236.

¹³ Jancsó, 1931. 9.

¹⁴ Kiss – Molnár – Varga, 2011. 6–9.; Kőváry, 1847. 38.

¹⁵ Maga a mező mint előtag először 1447-ben fordul elő írásos dokumentumban Mezőszilvás falu nevében. A térség eredeti neve feltehetően Tóvidék lehetett. Lásd bővebben: Barabás, 2010. 53.; Kós, 2000. 10.

lyamán ugyanis sohasem alkotott különálló állami avagy egyházi közigazgatási egységet, illetve az itt élők nem rendelkeztek semmiféle „mezőségi öntudattal”. Bár már a középkortól viszonylag sűrűn lakott terület, kedvezőtlen természeti adottságai folytán városias településsel nem rendelkezik, falusias jelleget mutat. A hosszú múltra való tekintettel ugyanakkor a mai napig itt élő magyarság egy archaikusnak mondható kultúráját őrizte meg.¹⁶ A néprajztudomány – habár csak a múlt század második felétől – fel is figyelte e terület egyedülálló népi, illetve kulturális jellegzetességeire. A néprajzi kutatások homlokterébe elsősorban az intenzív kölcsönhatásban élő magyar és román népesség együttélése nyomán kialakult jellegzetes zene- és táncművészet került.¹⁷

A magyarság már viszonylag korán, feltehetően a honfoglalást követően benépesítette a Mezőség területét, ahol a helynevek tanúbizonysága szerint mindössze elszórt szláv népességét talált.¹⁸ Habár adataink nem szólnak a megtelepülő magyarság létszámáról, nagy valószínűséggel a szláv szórványok az idő előrehaladtával felszívódtak, így a magyarság lett a Mezőség egyedüli lakója. A 12. századtól kezdődően azonban székely, illetve szász telepések is megjelentek a vidéken, színesítve a térség etnikai képét. Míg a székelység a Mezőség délkeleti szegletén telepedett meg, addig a szászok főként Belső-Szolnok megye keleti részét népesítették be.¹⁹

A tatárjárás a vidéket végigpusztítva, a lakosság jelentékeny hányadát felémésztette. A források elnéptelenedett falvak sokaságáról számolnak be, amelyekbe a tatárok elvonulásával további székely, illetve szász népesség költözött.²⁰ Az elnéptelenedett térségek, illetve a ritkán lakott területek benépesítése a későbbiekben is jellemzően királyi kezdeményezésre ment végbe, ugyanakkor egyre gyakrabban alkalmazták a betelepítést a földesurak is a megfogyatkozott munkaerő pótlására. Minden kétséget kizáróan ekkor jelent meg a románság is a tárgyalt területen, amelyet az 1332-es pápai tizedjegyzékben feltüntetett Oláhfenes község is jelez.²¹ H. Balázs Éva emellett említést tesz egy 1344. évi incidensről, amely az erdélyi püspök oláhjai, illetve az apát jobbágjai között alakult ki, igazolva a román népelem jelenétét a püspöki birtokokon.²² Mindezek ellenére helyénvaló Makkai azon megállapítása, miszerint a „[...] XIV. század elején, amint azt a római katolikus egyházas helyeknek 1332–37 között történt össze-

¹⁶ Kós, 2000. 6–10.

¹⁷ Kósa – Filep, 1975. 146.

¹⁸ Barabás, 2010. 53–54.; H. Balázs, 1939. 13.; Varga, 2011. 11. vö. Iorga, 1992. 17–19. Ezzel ellenben Iorga úgy vélekedik, hogy a magyarok mindössze 1100 táján népesítették be Erdélyt. Sőt, a Kárpát-medencében megtelepedett szláv népesség megítélésére szerint római eredetű, következésképpen a román néppel mutat rokonságot.

¹⁹ Barabás, 2010. 54.

²⁰ H. Balázs, 1939. 42.; Varga, 2011. 11–12.

²¹ H. Balázs, 1939. 46.; Tamás, 2011. 97.; Varga, 2011. 13–14. H. Balázs Éva mindazonáltal úgy látja, hogy feltételezhetően a község lakossága vegyes etnikumú lehetett, a tizedjegyzékben a visitorok ugyanis egy Pál nevű plébánosról tesznek említést.

²² H. Balázs, 1939. 44.

írása bizonyítja, a magyarság a Mezőség sokszáz falujában egyedüli úr volt”.²³ Míg a 13. századig a románság a Mezőségen mindössze elszórtan található meg, a 14. század derekától kezdve településeik száma már emelkedő tendenciát mutat. Ez számos más tényező mellett az 1348–1349-es nagy pestisjárvánnyal is magyarázható. A rendszerint magyar falvak közvetlen szomszédságába betelepített románság településnevei túlnyomórészt a magyar község nevét átvéve, illetve az oláh jelzővel kiegészülve alakulnak ki. A 14–15. század fordulóján a mai Kolozs megyében Oláhkapus (1391), Torda megyében pedig Oláhkenca (1418) jelzi a románság megtelepedését. Ily módon jöttek létre a Mezőségre jellemző ikerfalvak is, amelyek napjainkig meghatározzák a vidék jellegét.²⁴ Földesúri telepítés útján kerülnek moldvai románok Szolnok-Doboka megyébe a 14–15. század folyamán.²⁵ Beszterce-Naszód megyében ugyanakkor „a XIV. századból egyetlen oláh falu ismeretes [amely szintén azt igazolja, hogy] a XIV. században a magyarság [még!] egész Erdély területén megtartotta számbeli fölényét [...]”.²⁶ A 14–15. század folyamán adataink további német, illetve román telepések beszállásáról számolnak be. Magyarfráta mellett 1391-ben már Oláhfráta települést találjuk, ahol 1402-ben román fatemplomról tesznek említést forrásaink. A szász népesség kontinuus megtelepedését igazolja Szék esete, ahol még 1481-ben is a német etnikumnak külön papja van.²⁷

Habár – ahogy az előbbieken is láthattuk – a mezőségi magyarságot már a középkor folyamán is érték jelentősebb demográfiai katasztrófák, azonban ezek mind eltörpülnek a kora újkori, az etnikai egyensúlyt végérvényesen megbontó pusztítások mellett. A 16. század folyamán főképp a két király belharcai következtében kialakult kisebb összecsapások hatására érte veszteség a vidéket. Fráter György halálát követően Castaldo tábornok csapatai beszállásolás ürügyén a végletekig kiszipolyozták a lakosságot, aminek következtében – az 1553. évi kolozsvári országgyűlésre benyújtott panasz szerint – egész vidékek néptelenedtek el.²⁸ Varga Sándor mindezek ellenére úgy látja, hogy ez idő tájt még némileg gyarapodhatott is a Mezőség lakossága, ugyanis a Szapolyai-párt hívei – jobbágyaik kíséretében – előszeretettel települtek le a vidéken.²⁹ Elemi csapásként érték a Mezőség népességét ugyanakkor azok a századfordulós pusztítások, amelyet előbb Mihály vajda kíméletlen hadai, azt követően pedig Basta kegyetlen zsoldosai vittek véghez. A szüntelenül kiújuló harcok, illetve az egyre gyakrabban pusztító járványok következtében a Mezőség magyar népességének jelentős hányada kipusztult, alig akadt néhány község, amely képes volt e borzalmas időket

²³ Makkai, 1991. 237.

²⁴ Makkai, 1991. 237.; Tamás, 2011. 97.; Varga, 2011. 14–15.

²⁵ Kelemen, 1912. 244.

²⁶ Kádár, 1900. 387–395.; Tamás, 2011. 99.

²⁷ Varga, 2011. 15.

²⁸ Makkai, 1991. 245–246.

²⁹ Varga, 2011. 17.

átvészelné.³⁰ Makkai László 1603-ra vonatkozó számításai szerint Szolnok-Doboka keleti részén 45%-os népességcsökkenéssel számolhatunk, míg a Szamos-, és a Sajó-völgyében, a Mélyes mentén, illetve a mezőségi tavak térségében a lakosság mindössze egytizede élte túl a háborús csapásokat.³¹ A szamosújvári uradalom falvainak szintén 1603-ból fennmaradt összeírása is jelentős pusztulásról tanúskodik, illetve egyben az etnikai arányokra is utalást tesz, ugyanis a területen fekvő 47 magyar, illetve részben szász községben 381, az 52 román községben pedig 321 jobbágyot tüntet fel, amely átlagosan 7 jobbágycsaládot jelent. Ezzel szemben 1553-ban nem volt ritka, hogy közel 100 jobbágycsaládot számoltak össze egy-egy településen.³² A pusztításokat a hegyvidéki területeken átvészelő románság előtt ekkor nyílik lehetőség, hogy az elnéptelenedett, illetve ritkán lakott falvakba beköltözzön. „A jobbágyfalvakban a földesúr, a szabad szász helységekben a község papja [...] fogadja szívesen a betelepülőket: földesúri szolgáltatásokat kap tőlük vagy tizedet, részt vállalnak a helység adójából és más közterheiből.”³³ Az új betelepülők jelentős hányada azonban ekkor mindössze ideiglenesen veszi birtokba a községeket, később rendszerint továbbáll.³⁴

Habár a Bethlen-féle konszolidáció viszonylagos stabilitást hozott az országnak, a mezőségi magyarság ezekben az évtizedekben is még a századfordulós pusztításokat sínylette. Pusztán álló falvak, illetve parlagon hagyott földek sokasága jelezte, hogy a vérveszteség, a vidék elnéptelenedése végzetes károkat okozott. Szászencsen 1615-ben egy lélek sem él, míg 1601-ben Apaffi Farkas és Mihály még tizennégy jobbágyot vetett ott zálogba.³⁵ Azonban a sors sem volt kegyes a mezőségi magyarsággal. Először az 1628–1636, majd az 1640–1647 közötti pestisjárvány ugyanis újból megtizedelte a népességét, a megmaradt lakosságot is kihalásra ítélve.³⁶ 1638-ban Vasasszentgotthárd földesurai elke-seredettséjükben már Moldvába küldenek telepítési ügynököket, hogy a munkaerő pótlására jobbágyokat keressenek. Ezzel, valamint a Kővár vidéki román lakosság betelepítésével magyarázható, hogy számos Szolnok-Doboka megyei községben a 17. század folyamán egyre gyakrabban tűnik fel a Kővári (*Tyivorán* vagy *Chioran*) és Moldvai (*Moldovan*) jobbágynév.³⁷ Erdély aranykorának a század derekán végigpusztító török és tatár hadak vetettek véget. 1658-ban szinte egész Belső-Erdélyt feldúlták, visszavonulásuk alkalmával pedig több ezer embert vittek magukkal. 1660-ban Szeidi Ahmed pasa egészen Désig hatolt, 1661-

³⁰ Jakó, 1943–1944. 516.; Makkai, 1943. 10–11. Makkai, 1991. 246.; Varga, 2011. 18. Makkai részletes leírását adja azon mezőségi falvaknak, amelyeknek lakossága túlélte a pusztítást. Lásd bővebben: Makkai, 1991. 246.

³¹ Makkai, 1944. 30–34; 333.

³² Makkai, 1943. 11.

³³ Trócsányi, 1998. 88.

³⁴ Varga, 2011. 19.

³⁵ Szabó T., 2011. 310–319.; Varga, 2011. 19.

³⁶ Varga, 2011. 20.

³⁷ Makkai, 1942. 35.; Makkai, 1943. 12.; Makkai, 1991. 247.

ben Ali pasa a Mezőségen vágott át csapataival.³⁸ „A lakosság, ha le nem vágták, vagy rabszíjra nem fűzték, menekült, amerre látott, sokan közülük sohasem tértek vissza a futásból. Szemtanú szerint az egész ország elpusztult, a török annyi lakost hajtott el, hogy Erdély csaknem sivatagnak látszott.”³⁹ Hátráltatta a visszatelepedést, hogy Várad elestével (1660) a török fennhatóság már Kolozsvárig, illetve Désig terjedt ki, aminek következtében a török portyák szinte mindennapossá váltak a vidéken. Míg Récekeresztúron 1674-ben még kizárólag magyar jobbágyok éltek, 1706-ban református temploma már romokban hever.⁴⁰ Habár a pusztulás mértéke egyes nézetek szerint megegyezett a századfordulós égéssel, következményei még végzetesebbnek bizonyultak. Makkai számításai szerint Belső-Szolnok, illetve Szolnok-Doboka megyében 96 többségében magyar lakta településből 76 vált román többségűvé, kisebbségi sorba taszítva ezzel az ott élő magyarságot.⁴¹ Azonban még itt sem ért véget a Mezőség kálváriája. Előbb a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcban Kolozsvár évekig tartó ostromakor a katonák a végletekig felélték a vidéket, 1717-ben pedig még egy végső tatár hadjárat tizedelte meg a lakosságot.⁴² Ezzel a Mezőség sorsa megpecsételődött. A magyar lakosság kihalásával, illetve a román népesség megtelepedésével a vidék etnikai arculata a végletekig megváltozott, népesedéstörténeti szempontból egy új korszak előtt nyitva utat.

Az unitárius püspöki vizitációs jegyzékek tanúsága

A Mezőség számtalan válságot megélve, eredeti népességének jelentős hányadát elveszítve, ugyanakkor egy új, eddig mindössze szórványosan megtelepedett etnikum rohamos térfoglalását megtapasztalva lépte át az újkor küszöbét. Számos község teljesen új lakókkal töltődött fel, ugyanakkor – ahogy adataink alátámasztják – némely településnek sikerült átvészelnie a kor kihívásait. A korszak forrásadottságait vázlatosan áttekintve, illetve az előbbiekben idézett feldolgozások adatait szemügyre véve láthatjuk, hogy a kérdéskör tanulmányozásakor a szakemberek leginkább urbáriumok, oklevelek, illetve elvétve országgyűlési folyamodványok adatait felhasználva igyekeztek egyes települések vagy olykor térségek etnikai arculatát megrajzolni. Ezzel szemben jelen dolgozat egy kevésbé ismert, a feledés homályába burkolózó, parányi protestáns felekezet forrásértékét tekintve ugyanakkor igen gazdag püspöki vizitációs jegyzőkönyvének adatait kívánja közzétenni, ezzel hozzájárulva a kérdéskör átfogó megismeréséhez. Mindaddig az unitárius vizitációs jegyzőkönyvek beható vizsgálatára nem került sor, így jelen sorok írója e mulasztást pótolva először tesz kísérletet

³⁸ Makkai, 1943. 12.; Varga, 2011. 20.

³⁹ Makkai, 1943. 12.

⁴⁰ Makkai, 1943. 12.; Makkai, 1991. 248.; Varga, 2011. 20.

⁴¹ Makkai, 1943. 13.

⁴² Makkai, 1991. 248.; Varga, 2011. 22.

arra, hogy unitárius vizitációs jegyzékek adatainak felhasználásával rajzolja meg egyes mezőségi községek etnikai arculatát.

Az unitarizmus (*antitrinitarizmus*) a reformáció – avagy ahogy a kurrens felolgozások előszeretettel hivatkoznak rá, a konfesszionalizmus – időszakában megszülető új szellemi irányzatként viszonylag rövid idő alatt temérdek követőre talált. A magyar unitárius egyház⁴³ bölcsőjének az Erdélyi Fejedelemség tekinthető, ahol alapítója, Dávid Ferenc (1520 k.–1579) egész élete során küzdött az új tan elfogadtatásáért, amelyben segítőre talált Blandrata György udvari orvos személyében. E harc eredményeként 1571-ben a marosvásárhelyi országgyűlés Dávid Ferenc követőinek számára⁴⁴ is lehetővé tette a szabad vallásgyakorlatot.⁴⁵ Az unitárius vallás követői – a később körvonalozódó hitvallás értelmében – tagadják a Szentháromságot, egyben Jézus Krisztus isteni mivoltát is, továbbá elvetik az eredendő bűnt, illetve a megváltást.⁴⁶ Erdélyben követői közt találjuk a magyar nyelvű városi polgárságot, illetve a székelység jelentős hányadát. A Hódoltság területén is igen gyorsan terjedő új tanítás követőkre talált Békéstől egészen Baranyáig.⁴⁷

A *Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában* őrzött püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1640-től datálhatók, 1789-ig szám szerint hat jegyzőkönyv készült.⁴⁸ Habár e *canonica visitatiók* szerkezetüket és tartalmukat tekintve olykor igen nagy eltérést mutatnak, illetve többségük mindössze részben fedi le az egykori unitárius egyházköröket, azonban forrásértékük megkérdőjelezhetetlen, sőt, az egykorú egyéb forráscsoportokkal összevetve egyedi értékkel bírnak.⁴⁹ Ezek közül forrásértékét tekintve egyik legjelentősebb az *Almási Gergely Mihály (1654–1724)* nevével fémjelzett, 1692 és 1725 között született vizsgálati jegyzőkönyv, amely az összes akkori egyházközségről (135), közel 168 oldalban emlékezik meg.⁵⁰ Almási Gergely Mihály főiskolai tanárt az 1692. évi szabédi zsinat választotta az egyház püspökévé. A püspöki vizsgálat lefolytatásához már ez évben nekilátott, mindemellett ugyanakkor az egyházi fegyelem megszilárdí-

⁴³ A szentháromságtagadás tanának kidolgozása a spanyol származású természettudós, Miguel Servet (Szervét Mihály) nevéhez köthető, akinek Erdélybe zarándokló hívei kezdték először terjeszteni az új irányzatot. A hitvallás kidolgozása, illetve a felekezet megszervezése ugyanakkor Dávid Ferenc áldozatos munkájának köszönhető. Lásd erre: Köpeczi, 1988. 515.

⁴⁴ E kezdeti, zavaros időszakban még nem helyes a Dávid Ferenc által képviselt irányzatot az unitárius vallással azonosítani, ugyanis ekkor még nem volt egy dogmatikailag egységes hitvallás kidolgozva. Az unitárius egyház intézményesülésére lásd: Balázs, 2002. 51–73.; Kedei, 2002. 9–17.

⁴⁵ Jancsó, 1931. 105., 115–116.; Kedei, 2002. 15–16.

⁴⁶ Ürmösi, 1909. 19–38.

⁴⁷ Fodor, 2014. 266.; Kedei, 2002. 16.; Köpeczi, 1988. 482., 509, 517.; Molnár, 2002. 102.

⁴⁸ Molnár B., 2006/b. 418. Az 1789 előtt készült unitárius egyházlátogatási jegyzőkönyvekre lásd: Kelemen, 1922. 169–170.

⁴⁹ Molnár B., 2006/a. 65–66.

⁵⁰ Molnár B., 2006/b. 418.

tását is szem előtt tartva, újra kiadta a Radecki Bálint nevéhez köthető, általa átdolgozott, illetve kibővített *Disciplina Ecclesiastica* című munkát.⁵¹ A vizsgálati jegyzőkönyv közel 32 évet ölel fel, valószínűleg már nem is a püspök, hanem utódja, avagy a vizitációval megbízott előljáró rendszerezte, illetve fejezte be a munkát. Érdemes kiemelni, hogy magára a vizitációra igen nagy szükség is volt, hiszen ekkor került vissza az unitárius egyház joghatósága alá számos olyan egyházközség, amelyet mindaddig a református hatóságok ellenőriztek. Mindemellett elengedhetetlen hangsúlyozni, hogy ez az első olyan vizitációs jegyzőkönyv, amely a teljességre törekedve, illetve azt szem előtt tartva, hiánytalannak mondható.⁵² Az egyes településekre vonatkozó vizitációs jegyzetek azonos sémát követnek. Az általános – latin nyelvű – bevezető után az egyházközség (*ecclesia*) ingó, illetve ingatlan vagyona, végül pedig a pap házához tartozó jószágok kerülnek felsorolásra. Egyes esetekben a pap bérét is feltüntetik, sőt néhol – a demográfiai, illetve népiségtörténeti kutatásoknak kedvezve – a visitorok a felekezet létszámát is dokumentálják.⁵³

Jelen dolgozat is e grandiózus munka adatait kívánja felhasználni, különös tekintettel a Mezőségen fekvő településekre összpontosítva. Alább öt mezőségi – javarészt szórvány jelleget mutató, részben ugyanakkor többségi unitárius – község 17. század végi, illetve 18. század eleji lakosságára vonatkozóan kívánok adatokkal szolgálni, széles időintervallumban vizsgálva az egyes települések etnikai arculatában bekövetkezett változásokat. A vizsgált települések kiválasztásakor mindenekelőtt földrajzi elhelyezkedésüket, azaz a mezőségi régióhoz való szerves kapcsolódásukat tartottam szem előtt. Mindemellett figyelembe vettem azt az alapvető tényezőt is, hogy e településekre vonatkozóan más adatok is rendelkezésre állnak. Végül lényeges hangsúlyozni, hogy a községek viszonylag nagy térbeli szórása lehetővé teszi azt is, hogy mikroregionális különbségeket, avagy sajátosságokat is számba vegyünk. Szükséges azonban kiemelni, hogy az általam feltüntetett adatokból mindössze közvetetten lehetséges érdemi információt kinyerni, ugyanis kizárólag az unitárius felekezethez tartozó lakosság számarányát vehetjük alapul, amely a legtöbb esetben elenyésző. Ugyanakkor hagyatkozhatunk a jegyzékekben feltüntetett hely-, illetve személynevekre, amelyek egyfelől utalnak a község eredeti lakosságára, másfelől a határleírásokban szereplő családnevekből átfogóbb képet kaphatunk a település etnikai arculatáról.⁵⁴

⁵¹ Kedei, 2002. 39–40.

⁵² Molnár B., 2006/b. 418.

⁵³ Módszertani szempontból felmerül a kérdés, hogy ez a szám vajon kizárólag a családfőket foglalta magában, avagy az összes hívőre kiterjedt. Ugyanis amennyiben mindössze a családfőket jeleníti meg, feltételezhető, hogy a felekezet létszáma közel az adott szám háromszorosa lehetett. Vö. Matkó, 1997. 39–48.; Miskolczy, 2013. 6–35.

⁵⁴ Szabó T., 1991. 318.

(Nagy)Ernye

Nagyernye (*Ernei, Erneiul Mare, Erneul Mare, Ernia*) a mai Maros (*Mureș*) megyében, Marosvásárhelytől 9 km-re fekszik, „[...] hol Káál pataka a Maros szép terére kiér [...]”.⁵⁵ Névváltozatai: Ernee (1332), Enece (1334), Ernec (1335), Ernye (1412), Herne (1420), Nag Erne (1453), Naghernew (1455), Naghernee (1464), Nagernee (1464), Nagy Ernye (1632).⁵⁶ A község nevét – Orbán Balázs leírása szerint – egy 11. században élő Erneyei nevű főúrról kapta, vagy esetleg a települést körülölelő források sokaságáról (*érnyés*, avagy forrásos), amely az idők során *Ernyévé* finomult. A Nagy- jelző megjelenését minden valószínűséggel a célszerűség vezette, ugyanis a koronkai völgyben már létezett egy Kisernye elnevezésű község, amely a tatárjárás során az enyészet martalékává vált.⁵⁷ 1332-ben *Ernee* néven szerepel a pápai tizedjegyzékben, János nevű plébánosa 14 dénár dézsmával tartozik.⁵⁸ A középkorban lakossága magyar anyanyelvű volt, amelyre utal egyfelől egy 1412. évi oklevél, amelyben Nagyernye mint székelyek lakta település szerepel,⁵⁹ másfelől erről adnak tanúbizonyságot a 16. századi helynevek (Boda-kút, Balás-ér gátja, Csontos-oldal, Csorgó-kút, Farkas réte, Harangos-tó, Hátár-far, Hosszú kárára menő, Kútfő, Nagy-ér, Nagy-völgy, Pásztor erdeje martja, Ponkód, Rózsás-domb, Szász-patak, Székely-él, Székesi-ösvény, Töviskör, Új föld) is.⁶⁰ 1567-ben 22 kapujával az egyik legjelentősebb maroszséki településnek számított.⁶¹ Lakossága a 16. században áttér az unitárius hitre, a felekezeti homogenitás ugyanakkor mindössze a 17. század derekáig tart.⁶² Habár az unitárius hívők tiltakoztak a református templomépítés ellen, „[...] Apafi fejedelem rendeli, hogy miután az orthodoxa⁶³ religión levők annyira szaparodtak, hogy templomot építhetnek, prédicátort tarthatnak, tehát abban az unitáriusok ne gátolják [ti. a református hívőket], mert különben megbúsúlnak”.⁶⁴ Az 1693. február 28. napján jegyzett vizitációs jegyzék határleírásában döntően magyar személynevek szerepelnek, illetve a határnevek is magyar többségre utalnak. A magyar személynevek (Czirják Mihály, Dezső Tamás, Kerekes Tamás, Márton Dezső, Orsós Miklós, Szabó Márton) mellett mindössze egy román eredetű nevet találunk (Galaci Kata). A helynevek tekintetében hasonlóképpen a magyar eredetű határnevek és elnevezések dominálnak. „Az Balás éri gátyában vagyon egy hold föld Temp-

⁵⁵ Orbán, 1981. 100.

⁵⁶ Szabó M., 2003/a. 400–401.

⁵⁷ Lestyán, 2000/a. 422.; Orbán, 1981. 100.

⁵⁸ Lestyán, 2000/a. 422.

⁵⁹ Barabás, 1934. 41–47., 45–46. „universis et singulis populis et siculis de dicta Ernye”

⁶⁰ Lestyán, 2000/a. 423.

⁶¹ Orbán, 1981. 100.

⁶² Lestyán, 2000/a. 422.

⁶³ Jelen esetben az orthodox kifejezés nem a görögkeleti vallásra utal, hanem az igaz, eredeti hitre.

⁶⁴ Orbán, 1981. 100–101.

lomhoz való [...] Az Csorgos kútnál egy hold föld vicinussa⁶⁵ Daci Gáspár, Mester földje. [...] Az Harangos tó között, az Dezső Tamásé mellett, az Pásztor erdeje martján vagon két hold föld. [...] Az Tövis kör előtt, az alájárásban egy hold föld, vicinussa Kerekes Tamás Templomhoz való.” A felekezet létszámát ugyancsak ez évben a vizitátorok 33 főben határozzák meg.⁶⁶ Habár az esetlegesen megtelepedő román lakosság létszámát illetően nem rendelkezünk adattal, ugyanakkor – a későbbi népszámlálási adatok tükrében⁶⁷ – valószínűsíthető, hogy a községben, illetve annak környezetében már jelen voltak. Igazolando ugyanakkor a románság elenyésző számát, illetve térfoglalásának megtorpanását, vessünk egy pillantást az Orbán Balázs által összeállított, 1868-ra vonatkozó marossszéki népességi táblázatra, amely a községek vallási megoszlását tartalmazza. A vallásfelekezetek névkönyveiből kivonatolt adatok alapján azt láthatjuk, hogy Nagyernyén az 569 református, 420 katolikus, 59 unitárius (1048 fő) hívőre mindössze 269 görög nem egyesült vallású jut. Mindez az etnikai arányokra levetítve azt jelenti, hogy míg legalább 1000 fő kétséget kizáróan magyar anyanyelvű volt, a románok számaránya nem érte el az összlakosság egyötödét.⁶⁸ Az etnikai arányok a napjainkig változatlanok, sőt a 2011-es népszámlálási adatok szerint míg Nagyernye⁶⁹ 2316 lakosából 1650 magyar nemzetiségű (71%), addig a román lakosság alig éri el a 200 főt.⁷⁰

⁶⁵ A vicinus [vicinarius] latin eredetű kifejezés jelentése szomszéd, szomszédos. Többnyire határleírásokban találkozhatunk a kifejezéssel, amikor egy adott telek, esetleg ház helyzetét kívánják meghatározni. A mai román nyelvben vecin (szomszéd) formában jelenik meg.

⁶⁶ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Almási Gergely Mihály Püspöki Vizitációs Jegyzőkönyve (Ab Anno 1692 die 29 Novembris Generalis Visitatoria usque anno 1725 29 Julij). 90–91. (a továbbiakban: AGM PVJ, 1692–1725.)

⁶⁷ A felekezeti megoszlásra, illetve a nemzetiségi arányokra vonatkozó 19. század közepi adatok szerint Nagyernyén egy letelepedett román szóróványt találunk. Habár megtelepedésük időpontjáról nem rendelkezünk adattal, valószínűsíthető, hogy már a kora újkor folyamán megjelentek a községben. Erre enged következtetni a vizitációs jegyzékben felbukkanó – kétséget kizáróan – román eredetű név is. Habár Orbán Balázs sem tesz említést a románság jelenlétéről, amennyiben telepítés által kerültek volna a községbe, azt minden valószínűséggel – ahogy teszi ezt más települések esetében – kiemelte volna. Így valószínűsíthetően Nagyernye esetében a románság kora újkori spontán megtelepedésével kell számolnunk.

⁶⁸ Orbán, 1981. 10.

⁶⁹ A román közigazgatási rendszer – eltérően a hazai gyakorlattól – egy adott községhez számos kisebb települést kapcsol. Nagyernye községhez (comună) Erdőszengyel (Sângeru de Pădure), Ikland (Icland), Sáromberke (Dumbrăviora), Székelykál (Călușeri), illetve Székes (Săcăreni) tartozik. Lásd: Institutul Național De Statistică. Populația stabilă pe județe, municipii, orașe și localități componente la RPL_2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15. (a továbbiakban: INDSP RPL, 2011.) A közölt adatok ugyanakkor nem a község lakosságának etnikai arányaira vonatkoznak, hanem – esetünkben az azonos nevű! – település etnikai arculatát tükrözik.

⁷⁰ Erdélyi Magyar Adatbank. Erdély etnikai és felekezeti statisztikái a népszámlálási adatok alapján, 1852–2011. Varga E. Árpád 2002-től kiegészített adatsorai. <http://nep-szamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=815>, letöltés: 2018. szept. 15. (a továbbiakban:

(Magyar)Kályán

Magyarkályán (*Căianu, Călian, Călean*) a mai Kolozs (*Cluj*) megye területén, a Kis-Szamostól keletre eső felén fekszik. Névváltozatai: Kalyan (1326), Kallyan (1353), Kalian (1397), Magyarkalyan (1468), Magyarkanlyan (1474).⁷¹ Forrásainkban először 1326-ban jelentkezik, *Villa Kalyán* néven. Lakossága a középkorban – minden kétséget kizáróan – magyar anyanyelvű, Makkai ugyanakkor kiemeli, hogy már a 14. századtól számolnunk kell román telepésekkel a vidéken.⁷² A románság térfoglalására utal, hogy a forrásokban 1457-től már „*utraque Kályán*” szerepel, továbbá ekkor egészül ki a Magyar- jelzővel a vizsgált település. Míg Magyarkályán lakói 1457-ben katolikusok, a másik Kályán lakói – Lestyán szerint – a görögkeleti hitet követik.⁷³ A Suki birtokhoz tartozó Oláhkályánon 1460-ban már igen jelentős számú megtelepedett román népességet feltételezhetünk, ugyanis lakóitól megkövetelik a juhötvenedet.⁷⁴ Lestyán ugyanakkor kiemeli, hogy habár már a középkorban is jelentős román településeket találunk Magyarkályán környezetében, számos közülük – mint Oláhkályán is – a 17. században már pusztán áll. A 16. században Magyarkályán lakói előbb a református majd később az unitárius hitre térnek át.⁷⁵ Az 1711. évi vizitációs jegyzékben számos magyar személynévvel találkozhatunk (Béres János, Béres Márton, Gergely István, Hosszú János, Kaljáni Mihály, Székely György), ugyanakkor a helynevek között már román elnevezések is felbukkannak (Egyháztó, Őri-völgy; Soma, Vása). Az unitárius felekezet szintén ez évben 9 főt számlált.⁷⁶ Kétségtelen, hogy mind a magyar, mind a román néptömb – legfőképp földrajzi helyzetéből fakadóan – megcsínylette a kora újkori pusztításokat, ugyanakkor az utóbbi – betelepítés vagy spontán megtelepedés útján – idővel átformálta a község etnikai arculatát. Már az 1766. évi felekezeti összeírásban sem szerepel Magyarkályán, egyszóval az unitárius lakosság vagy asszimiláció útján beolvadt a román lakosságba, vagy elhagyta a községet. A 19. század derekán a település lakosságának már kevesebb mint egyötöde vallotta magát magyar nemzetiségűnek, napjainkra pedig csupán néhány magyar család (23 fő) jelenléte jelzi, hogy Magyarkályán⁷⁷ egykoron magyarok által lakott település volt.⁷⁸

EMA, 1852-2011.); INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

⁷¹ Szabó M., 2003/a. 204–205.

⁷² Makkai, 1991. 243–244.

⁷³ Lestyán, 2000/b. 220.

⁷⁴ Varga, 2011. 15.

⁷⁵ Kénosi Tózsér – Uzoni Fosztó, 2009. 280-281.; Lestyán, 2000/b. 220.

⁷⁶ AGM PVJ, 1692-1725. 123–124.

⁷⁷ Magyarkályán községhez – a névadó települést leszámítva – Báré (Bărai), Kályánivám (Căianu-Vamă), Kiskályán (Căianu Mic), Lárgatanya (Văleni), illetve Vajdakamarás (Vaida-Cămăras) tartozik. Lásd: INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

⁷⁸ EMA, 1852-2011. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=5412>, letöltés:

Kide

Kide (*Chidea, Chide*) a mai Kolozs (*Cluj*) megye északi szegletében, a Dobokai-dom-vidéken, a Borsa völgyében⁷⁹ megbúvó parányi község.⁸⁰ Névváltozatai: Kyde (1332), Kydeu (1333), Kydee (1406), Kÿde (1435), Kide (1620), Kigye (1808).⁸¹ Makkai Észak-Erdély nemzetiségi viszonyait taglaló tanulmányában a középkori Kide mint magyarok lakta település jelenik meg.⁸² A konfesszionalizmus időszakában lakossága „előbb lutheránus, majd református, később pedig unitárius [hitre tér], Bethlen Gábor idején lakói [ugyanakkor] visszatérnek a református vallásra, s a templomot is visszakapják, de kis számban maradnak unitáriusok is”.⁸³ 1695-ben Kidén Fejédről odaszállított máramarosi jobbágyokat találunk,⁸⁴ akiknek a száma ugyanakkor a magyar lakossághoz képest valószínűleg elenyésző lehetett (ld. későbbi népszámlálási adatok). A püspöki vizitáció alkalmával (1725. július 29.) az összeírók is kizárólag magyar személyneveket (Illyés István, Luka Márton, Máté Imre, Nagy Zsigmond, Sárközi Márton) jegyeznek le, illetve a helynevek is (Beke híd, Dézsi út, Újfalu) a község magyar jellegét igazolják.⁸⁵ A 18. század folyamán román fatemplom épül a faluban, amely a román jobbágyság állandó megtelepedését valószínűsíti.⁸⁶ Az 1766. évi generalis visitatio alkalmával az összeírók 70 főben határozzák meg az unitárius felekezet létszámát.⁸⁷ Mindazonáltal a románság számaránya az idő előrehaladtával csökkenő tendenciát mutatott. Míg 1850-ben Kide 718 lakosából 543, 1910-ben 796 lakosából már 607 vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Habár a környező települések⁸⁸ –

2018. szept. 15.; INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

⁷⁹ Borsa völgye a Kolozsvártól északra fekvő, a Kis-Szamosba torkolló Borsa patak mellékvezeinek területe. Erdély egyik legkorábban magyarok által benépesített tája. Lásd bővebben Ortutay, 1977. 340.

⁸⁰ Érdemes hangsúlyozni, hogy mind művelődéstörténeti szempontból, mind a magyar-román együttélés vonatkozásában kimeríthetetlen anyaggal szolgálnak a Borsa völgyének települései. Már a múlt század derekán számos szakember (Faragó Ferenc, Méri István, Szabó T. Attila) végzett kutatásokat a területen, hozzájárulva ezzel tudásanyagunk bővítéséhez. Lásd bővebben: Kecskés, 1989. 19–21.

⁸¹ Szabó M., 2003/a. 252.

⁸² Makkai, 1991. 241. Makkai adatai szerint a Borsa völgyi települések jelentős hányada már a 14. században egyházas hely volt, a 17. században pedig a református anya-szentegyházhoz tartoztak. Mindemellett hozzát teszi, hogy 1461-ben az ötvenedszedők egyetlen faluban sem találnak románokat.

⁸³ Lestyán, 2000/b. 201–202.

⁸⁴ Jakó, 1943–1944. 537–538.

⁸⁵ AGM PVJ, 1692–1725. 167.

⁸⁶ Kecskés, 1989. 21.

⁸⁷ Matkó, 1997. 42.

⁸⁸ Kide mellett Báboc (Băbuțiu), Bádok (Bădești), Kolozskovácsi (Făureni), illetve Súlyomkő (Șoimeni) Borsaújfalu (Vultureni) községhez tartozik. Lásd: INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

Bádok kivételével – napjainkra már magyar szórványukat is elveszítették, Kidén a 2011. évi népszámlálási adatok szerint 155 főből mindössze 16 vallotta magát román nemzetiségűnek.⁸⁹

Szabéd

Szabéd (*Săbed, Sabed*) az egykori Marosszék mezősegi részén, „[...] *lomberdők által koronázott s szőlőültetvényektől zöldellő hegyek közé foglalt és a Korhány pataka által átfolyt kies völgyecske [...] fejében fekszik [...]*”.⁹⁰ Névváltozatai: Zabeyd (1451), Zabed (1453), Zabeed (1496), Zabedh (1567), Szabéd (1603).⁹¹ Orbán Balázs leírása szerint egykoron Szabéd a Nyárád mentén helyezkedett el, ahonnan lakói a Mezősége vándoroltak, arra a helyre, ahol napjainkban Bazéd fekszik. A megtelepedett lakosság ugyanakkor – a Mezőséget átszelő útvonal közelségéből adódó szüntelen fenyegetettség folytán – később elvándorolt, és a falvat is „átköltöztette” ma is ismert helyére.⁹² Az 1567. évi regestrum tanúbizonyosága szerint Szabédon 8 kaput találunk. Középkori katolikus lakossága a kora újkor folyamán áttér az unitárius hitre, valószínűsíthetően már János Zsigmond korában. Figyelemre méltó, hogy az unitárius közösség még a református fejlődelmek olykor igencsak erőszakos térítési törekvéseit is átvészelte, a református hívők a 17. század végén mindössze egy kis fatemplommal bírnak a községben.⁹³ A 17. század utolsó évtizedeiben Bazédról igen jelentős székely népesség települ át Szabédra,⁹⁴ akik magukkal hozzák unitárius templomuk harangját is, amelyen a következő felirat található: *In laudem Deo A.D. 1622; Hanc campanam renovari cvraverunt Bozedienses primarii Stephanus Kováts, Georg. Boár, Joan. Tavas, Lauren. Kolto, Gregor. Dályai Edilis.*⁹⁵ Az 1693. évi generalis visitatio alkalmával az összeírók magyar személyneveket (Gábor Menyhért, Gál Péter, Gálfi István, Kenyeres János, Kováts Máté, Nagy Ferenc, Székely Mihály) tüntetnek fel a határleírásokban, ahogy a helynevek (Hidegágy, Kerülő, Mogyorós-erdő) is a község magyar jellegét igazolják.⁹⁶ Az 1766. évi egyházlátogatás alkalmával a

⁸⁹ EMA, 1852–2011. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=5857>, letöltés: 2018. szept. 15.; INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

⁹⁰ Orbán, 1981. 197.

⁹¹ Szabó M., 2003/b. 859.

⁹² Orbán, 1981. 197.

⁹³ Lestyán, 2000/a. 437–438.

⁹⁴ Az áttelepülés – Kelemen Lajos meglátása szerint – a 17. század utolsó éveiben vette kezdetét. Egy 1724-ben kelt oklevél Bazédot már mint egykoron magyarok lakta községet említi. Lásd Kelemen, 1901. 42. Nem kirívó eset, hogy a székelység a románság térfoglalására válaszképpen egy adott községbe igyekezett tömörülni. Lásd bővebben Orbán, 1981. 197.

⁹⁵ Orbán, 1981. 197.

⁹⁶ AGM PVJ, 1692–1725. 92–93.

visitorok 400 (!) unitárius hívet írnak össze, amely – feltehetően – a község lakosságának számottevő részét jeleníti meg.⁹⁷ Erre enged ugyanis következtetni az 1850. évi birodalmi népszámlálás, amely szerint Szabéd 766 lakosából 642 az unitárius felekezethez tartozik.⁹⁸ Az Orbán Balázs által összeállított népességi táblázat szerint 1868-ban Szabéd 1043 lakosából 903 fő az unitárius, 76 a református, 26 a katolikus és mindössze 37 a görögkatolikus hitet követi.⁹⁹ 1910-ben a román lakosság számaránya nem éri el az összlakosság 1 százalékát (!), 1992-ben Szabéd¹⁰⁰ 712 lakosából pedig mindössze 18 fő vallotta magát román nemzetiségűnek.¹⁰¹

(Magyar)Szovát

Magyarszovát (*Suatu, Soat, Soatu, Soatul-Unguresc, Suatul de Jos, Suatul de Sus*) a mai Kolozs (*Cluj*) megyében, Kolozsvártól keletre, a Mezőség északnyugati szegletében fekszik. Névváltozatai: Zovath (1213), Zuath (1213), Zovach (1213), Zuat (1213), Zooath (1311), Zovath (1332, 1335), Zuach (1332, 1335), Zoa (1334), Zowath (1347).¹⁰² Nevét minden valószínűséggel egy *Szovát* nevű várjobbágyról kapta.¹⁰³ Már első okleveles említésekor a kolozsvári várispánság tartozéka, 1332-ben papja István, aki a pápai tizedjegyzék tanúsága szerint 40 új banálissal tartozik. Lakossága a 16. században áttér az unitárius hitre, később ugyanakkor református hívek is megjelennek a községben. 1682-ben református templom épül a faluban, amelyet a felirat szerint „[...] *Tekintetes Nagys. Losonczy br. Bánffy Dénes özvegye építetett [...]*”.¹⁰⁴ Az 1703. évi vizitációs jegyzék tanúsága szerint a 18. század küszöbén is főképp magyarok lakják a települést. A számos magyar személynév mellett (*Hentes Istvánné, Jakabhegyi Ádám, Nádudvari Péter*) a határnevek is (*Függő, Sóós-patak*) kétséget kizáróan a község magyar jellegét igazolják. Habár közvetlen forrással nem rendelkezünk, a románság jelenléte is valószínűsíthető a községben, ugyanis a határleírás alkalmával a visitorok a Suki csa-

⁹⁷ Matkó, 1997. 46.

⁹⁸ 1850-ben a felekezeti arányok a következőképpen alakultak: 642 unitárius, 54 református, 47 görögkatolikus, 23 római katolikus. EMA, 1852-2011. <http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro/?pg=felekezeti&id=742>, letöltés: 2018. szept. 15.

⁹⁹ Orbán, 1981. 12.

¹⁰⁰ Szabéd mellett Bazéd (Bozed), Galambod (Porumbeni), Mezőfele (Câmpenița), Mezőkölpény (Culpiu), Mezőméses (Herghelia), illetve Mezőszabad (Voiniceni) Mezőcsávás (Ceuașu de Câmpie) községhez tartozik. INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

¹⁰¹ EMA, 1852-2011. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=742>, letöltés: 2018. szept. 15.; INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

¹⁰² Szabó M., 2003/b. 960–961.

¹⁰³ Varga, 2011. 11.

¹⁰⁴ Lestyán, 2000/b. 225–226.

ládhoz tartozó jószágokat is megemlítenek, amelyekre – ahogy Kályán esetében is láthattuk – a főúri család előszeretettel román jobbágyokat ültetett.¹⁰⁵ Érdemes megjegyezni, hogy habár az összeírók is külön kezelik Alsó- és Felsőszovátot,¹⁰⁶ a püspöki jegyzék az egész községre vonatkozik. A hadi utak közelségéből adódóan valószínűsíthető, hogy Magyarorszávat lakossága már a kora újkor előző századaiban is megsínylette a török, tatár, illetve román betöréseket, 1711 körül azonban nem az idegen csapatok bosszúja, hanem a pestis pusztította az addigra megtizedelt népességet. Szabó T. Attila adatai alapján Alsószováton 229, Szováton¹⁰⁷ pedig 144 fő esett áldozatul a járványnak.¹⁰⁸ Mindezek ellenére mind Alsó-, mind Felsőszováton a magyarságnak sikerült megőriznie számbeli fölényét.¹⁰⁹ Az 1766. évi unitárius püspöki vizitáció alkalmával az összeírók 215 főben határozzák meg a felekezet létszámát.¹¹⁰ 1850-ben Alsószováton 407 fő magyarnak, 306 fő pedig románnak, Felsőszováton szintén ez évben 309 fő magyar anyanyelvűnek, 256 fő pedig román nemzetiségűnek vallotta magát. A községek egyesítését (1905) követően a magyar etnikum a lakosság közel kétharmadát tette ki, amely arány a napjainkig jellemzi a nemzetiségek megoszlását. Az 2011. évi népszámlálási adatok alapján Magyarorszávat¹¹¹ 1308 lakosából 769 fő magyar nemzetiségű, míg a románság számaránya nem éri el a falu lakosságának egyharmadát.¹¹²

Következtetések

Áttekintve a fenti települések etnikai arculatában bekövetkezett átalakulást, érdemes szemügyre venni, milyen népesedési folyamatok jellemzik a románság megjelenését, illetve esetleges térfoglalását a kora újkori mezősegi unitárius lakosságú falvakban. A maroszeői települések esetében (úm. Nagyernye, illetve Szabéd) a székely népesség – mindmáig meghatározó – identitásmegőrző válaszmechanizmusát kísérhetjük figyelemmel, amely a románság térfoglalásának sikeresen szabott gátat. Míg Nagyernyén valószínűsíthetően a székely, illet-

¹⁰⁵ AGM PVJ, 1692-1725. 121-122.

¹⁰⁶ Alsószovát (Suatul de Jos) és Felsőszovát (Suatul de Sus) 1905-ben egyesült Magyarorszávat néven.

¹⁰⁷ Nem egyértelmű, azonban feltételezhetően Szabó T. Attila Szovát helységnevé alatt Felsőszovátra utalt.

¹⁰⁸ Szabó T., 1991. 314.

¹⁰⁹ Kénosi Tózsér – Uzoni Fosztó, 2009. 280.

¹¹⁰ Matkó, 1997. 42.

¹¹¹ Magyarorszávat községhez – a névadó települést leszámítva – Aranykút (Aruncuta) valamint Dombokfalva (Dâmburile) tartozik. INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

¹¹² EMA, 1852-2011. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=5801>, letöltés: 2018. szept. 15.; INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

ve magyar lakosság konszenzusán alapuló – a részben unitárius, többségében ugyanakkor katolikus székely népesség hozzájárulása a református gyülekezet megalakulásához – egységes válaszreakció, addig Szabéd esetében az áttelepülő, a kulturális homogenitásra törekvő székely néptömb tömörülése fékezte meg a románság térhódítását. Mindemellett a székely népesség igen magas szaporulata – ellentétben a népfelesleggel nem rendelkező magyar és szász etnikummal – is szerepet játszhatott abban, hogy a községekben a magyar anyanyelvűek aránya mindvégig meghatározó maradt.¹¹³ Kidén egy számbelileg nem jelentős, ugyanakkor az etnikai arányokat némileg módosító betelepítés jelezte a románság megjelenését, amely népesség – habár a 18. század folyamán már temp-lommal is rendelkezett – száma a 20. század derekáig stagnált. Sajnálatos, hogy párhuzamosan a román népesség elvándorlásával a magyar lakosság jelentős hányada is elhagyta a települést, amely minden valószínűséggel a Ceaușescu nevével fémjelzett erőltetett urbanizáció folyamatába illeszthető be. A Magyar-kályánt körülölelő településeken már a középkor folyamán megjelentek román néptörédek, amelyek idővel számbeli fölényre tettek szert a magyar lakossággal szemben. Habár e falvakat sem kerülte el „Erdély romlása”, lakosságának jelentős része átvészelve a pusztításokat helyben maradt, és a következő századokban oly mértékben gyarapodott, hogy végül átalakította a térség etnikai képét. Érdemes ugyanakkor szemügyre venni Magyarkályán község nemzetiségi megoszlását, ugyanis Báré, Kályánivám, Kiskályán, Magyarkályán, illetve Lárgatanya román lakosságát Vajdakamarás közel 1000 fős magyarsága mindmáig némileg kiegyenlíti.¹¹⁴ Magyarszovát – habár közel fekszik Magyarkályánhoz – népesedéstörténeti szempontból egy merőben más utat járt be. Gyanítható, hogy a románság már a kora újkor folyamán e településen is megjelent, ugyanakkor – hasonlóképpen mint Kidén – kezdeti gyarapodása hamar megtorpant, majd a 20. században rohamos apadásnak indult. Míg Kide esetében a román lakosság mellett a magyarság jelentős hányada is a falu elhagyását választotta, addig Magyarszováton a magyar anyanyelvűek közel kétharmada helyben maradt, miközben a románság létszáma kevesebb mint a felére csökkent.¹¹⁵

Milyen egyéb tényezők befolyásolhatták a magyar néptömbök, illetve szórványok fennmaradását? Mindenekelőtt a földrajzi elhelyezkedés predesztinálta leginkább a települések kontinuus és egyben következetes népesedéstörténeti fejlődését, ugyanis míg az elzárt, dombokkal övezett, illetve völgysekbe megtelepült magyar lakosság kevésbé sínylette meg a kora újkor pusztításait (Kide, Nagyernye, Szabéd), addig a frekventált utak mentén élő összefüggő magyar néptömb idővel kihalt, avagy elvándorolni kényszerült (Magyarkályán, Magyar-

¹¹³ Jakó, 1943–1944. 551.

¹¹⁴ EMA, 1852-2011. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=5412>, letöltés: 2018. szept. 15.; INDSP RPL, 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, letöltés: 2018. szept. 15.

¹¹⁵ EMA, 1852-2011. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=etnikai&id=5801>, letöltés: 2018. szept. 15.

szovát). Mindemellett érdemes számba venni az urbanizáció okozta elvándorlás kérdéskörét is. Kide, Magyarkályán, illetve Magyarországi lakosságának a száma az elmúlt századokban permanens csökkenést mutatott, ami vitathatatlanul az elvárosiasodás számlájára írható. Nagyernye lakossága ezzel szemben mindvégig gyarapodott, illetve Szabéd magyarsága is mindössze elhanyagolható mértékben csökkent. Mi lehet az oka e merőben ellentétes tendenciáknak? Meglátásom szerint mindenekelőtt az etnikai környezet játszik mindebben döntő szerepet. Habár kétségtelen, hogy Kolozsvár mint Erdély kulturális felleget napjainkig őrzi magyar szellemét, a város, illetve a környező települések etnikai arculata a kora újkortól kezdődően szüntelen változást élt át, amely mindenekelőtt a románság megtelepedésének kedvezett. Ezzel szemben Marosvásárhely – habár számbelileg még meg sem közelíti Kolozsvár lakosságát – közelsége egy olyan etnikai, és egyben kulturális környezetet biztosított a környező települések magyar lakosainak, hogy azok nem az elvándorlás, hanem a helyben maradás mellett döntöttek. Végül, de közel sem utolsósorban nélkülözhetetlen megemlíteni az asszimiláció kérdését. Makkai meglátása szerint a Mezőség magyarságának jelentős hányada a kora újkor, de leginkább az újkor folyamán – az életforma végletes átalakulása, illetve az együttéléssel járó természetes keveredés mellett – épp azért asszimilálódott a románságba, mivel lelki gondozása, egyházi élete nem volt biztosított.¹¹⁶ Ha nem is cáfolnám, mindenestre kritikával kezelném e megállapítást, ugyanis – ahogy fentebb nyomon követhettük – a vizsgált települések esetében is a vallási egység, illetve a felekezeti összefogás volt az a meghatározó erő, amely biztosította a magyarság fennmaradását.

Felhasznált források és szakirodalom

- Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön”. Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 51–73.
- Barabás László: A Mezőség néprajzi körvonalai és belső tagolódásának kérdései. In: Mezőség: Történelem, örökség, társadalom. Művelődés. Szerk.: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt. Kolozsvár, 2010. 53–62.
- Barabás Samu: Székely oklevéltár. 1219–1776. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1934.
- Barta János: A „Tündérváros” romlása. Erdély története 1630-tól 1707-ig. Budapest, 1983.
- Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Szerk.: Kovacsics József. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1997. 141–171.

¹¹⁶ Makkai, 1991. 251.

- Erdélyi Magyar Adatbank: Erdély etnikai és felekezeti statisztikái a népszámlálási adatok alapján, 1852–2011. Varga E. Árpád 2002-től kiegészített adatsorai. (<http://nepszamlalas.adatbank.ro/>)
- Fodor Pál: „A kincstár számára a hitetlen a leghasznosabb”. Az oszmánok magyarországi valláspolitikájáról. In: Szülejmán szultántól Jókai Mórig. Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről. Szerk.: Fodor Pál. Budapest, 2014. 258–271.
- H. Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939.
- Institutul Național De Statistică. Populația stabilă pe județe, municipii, orașe și localități componente la RPL_2011. (<http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>)
- Iorga, Nicolae: A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Románok és magyarok. In: A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Románok és magyarok. – Contra dușmăniei dintre nații. Români și Unguri. Szerk.: Iorga, Nicolae. Budapest, 1992. 15–34.
- Jakó Zsigmond: Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. In: Magyarok és románok. I. Szerk.: Deér József – Gáldi László. Budapest, 1943–1944. 508–571.
- Jancsó Benedek: Erdély története. Cluj – Kolozsvár, 1931.
- Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye Monographiája III. A vármegye községeinek részletes története. Deés, 1900.
- Kecskés Péter: Borsavölgyi társadalomtudományi kutatások. Honismeret, 1989/1. 19–21.
- Kedei Mózes: Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története. Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002.
- Kelemen Lajos: A marosköri unitárius esperesség visitatori végzései 1684-ben. Keresztény Magvető, 1901/1. 39–42.
- Kelemen Lajos: A szászencsi oláhok. Erdélyi Múzeum, 1912/3. 244–246.
- Kelemen Lajos: Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgalati jegyzőkönyveinkben 1789-ig. Keresztény Magvető, 1922/3–4. 168–180.
- Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: Az erdélyi unitárius egyház története. II. [Ford. Márkos Albert] Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2009.
- Kiss Géza – Molnár Péter – Varga Sándor: A terep bemutatása: Mezőség és Visa. Belvedere Meridionale, 2011/1. 6–9.
- Komáromy András (szerk.): Magyar Történelmi Tár. 4. sorozat VIII. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1907.
- Kós Károly: A Mezőség néprajza. I. Marosvásárhely, 2000.
- Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, 1975.
- Köpeczi Béla (főszerk.): Erdély története. A kezdetektől 1606-ig. I. Budapest, 1988.
- Kőváry László: Erdélyország statistikája. I. kötet. Szerk.: Tilsch János, Kolozsvár, 1847.

- Lestyán Ferenc: Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai. I. A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Kolozsvár, 2000. (Lestyán, 2000/a.)
- Lestyán Ferenc: Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai. II. A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Kolozsvár, 2000. (Lestyán, 2000/b.)
- Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára; Almási Gergely Mihály Püspöki Vizitációs Jegyzőkönyve (Ab Anno 1692 die 29 Novembris Generalis Visitationis usque anno 1725 29 Julij).
- Makkai László: Erdély története. Budapest, 1944.
- Makkai László: Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. In: HITEL – Kolozsvár 1935–1944. II. kötet. Tanulmányok, repertórium. Szerk.: Záhony Éva. Kolozsvár, 1991. 236-252.
- Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarsága. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, 1943/151.
- Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Kolozsvár, 1942.
- Matkó László: Az erdélyi unitáriusok 1766-os összeírása. Keresztény Magvető, 1997/1. 39–48.
- Miskolczi Ambrus: A 18. századi erdélyi népességszámok értelmezéseinek historiográfiájából. Múltunk, 2013/1. 6–35.
- Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. Humanizmus és reformáció. Budapest, 2002.
- Molnár B. Lehel: Unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvek és néhány aranyosmenti unitárius egyházközség ezek tükrében. Keresztény Magvető. 2006/1. 64–70. (Molnár B., 2006/a.)
- Molnár B. Lehel: Scholae militantes Ismeretlen epizód a tordai unitárius iskola történetéből. Keresztény Magvető. 2006/4. 418–430. (Molnár B., 2006/b.)
- Nyárády R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. In: Erdélyi Múzeum. LIX. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Szerk.: Csetri Elek – Egyed Emese – Faragó József – Kerekes György – Vetési László. Kolozsvár, 1997/59. 1–39.
- Orbán Balázs: Marosszék. In: A Székelyföld leírása. III–IV. Szerk.: Orbán Balázs. Firenze-München, 1981.
- Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon. I. kötet. A–E. Budapest, 1977.
- Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Budapest, 2004.
- Szabó István: A magyarság életrajza. A Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1941.
- Szabó M. Attila: Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára. I. kötet. A–O. Csíkszereda, 2003. (Szabó M., 2003/a.)
- Szabó M. Attila: Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára. II. kötet. P–Z. Csíkszereda, 2003. (Szabó M., 2003/b.)

- Szabó T. Attila: A románok újabb kori erdélyi betelepülése. In: HITEL - Kolozsvár 1935–1944. II. kötet. Tanulmányok, repertórium. Szerk.: Záhony Éva. Kolozsvár, 1991. 133–143.
- Tamás Lajos: Románok. In: Erdély. A Magyar Történelmi Társulat szerkesztése alapján. Budapest, 1940.
- Trócsányi Zsolt: Három nép, három nemzet, négy vallás. In: Erdély a Habsburg Birodalomban. Szerk.: Bárdi Nándor. Csíkszereda, 1998. 19–38.
- Ürmösi Károly: Az unitárius vallás hitelvei. Keresztény Magvető, 1909/1.
- Varga Sándor: Az erdélyi Mezőség a középkortól napjainkig. Történeti áttekintés Visáról és környékéről. Belvedere Meridionale, 2011/1. 10–31.

AZ ÁLLAMBIZTONSÁG INFORMÁCIÓGYŰJTÉSI CÉLJA ÉS MÓDSZEREI EGY NYUGATRA EMIGRÁLT NÓGRÁDI ÖTVENHATOSRÓL*

GYEBNÁR KRISTÓF

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően, mintegy kétszáz-ezer ember hagyta hátra magyarországi életét, és emigrált nyugatra, azonban az országhatár átlépésével nem ért véget ötvenhatos történetük. A Központi Statisztikai Hivatal 1957-es adatai szerint a nyugatra emigráltak közül mintegy tizenkétezeren érkeztek Svájcba, amelyből tizenegyezer-kétszáz ember választotta végül új otthonának az országot.¹ Tanulmányom alanya is e több mint tizenegyezer ember egyike, az ő történetén keresztül mutatom be az állambiztonság információgyűjtési célját és módszereit a nyugatra emigrált ötvenhatosokkal kapcsolatban. Az eset kifejtése előtt röviden bemutatom Kádár egyik legfőbb támaszának, a rendőrségnek a megszervezését, melynek apparátusa a tanulmányban ismertetett módszereket alkalmazta.

„A rend helyreállítása után egységes új államrendőrséget szervezünk, és az államvédelmi hatóságot megszüntetjük.”² A történeti köztudatban az a nézet terjedt el, hogy ezekkel a szavakkal számolta fel Nagy Imre az ÁVH működését 1956. október 28-án rádióbeszédében. Jogilag az Államvédelmi Hatóság megszüntetésére azonban már 1953 nyarán sor került, a téves nézetek elterjedését elősegítette, hogy a feloszlítás nem nyilvános rendelet útján történt, valamint az, hogy az államvédelmi osztályok különállása a Belügyminisztériumon belül szembetűnő volt.³ Mindenesetre 1956. október 28-a után fordulat következett be az államvédelem történetében, a bomladozó szervezet apparátusának egy része külföldre távozott, de volt olyan is, aki illegalitásba vonult. A többségük a bejelentést követő második napon, október 30-án hagyta el szolgálati helyét, és rendezetten vonult el a Budapest környéki szovjet katonai bázisokra, ahonnan november 4-én a szovjet csapatokkal harcolva tértek vissza a fővárosba.⁴

A második szovjet intervenciót követően Kádár egyik legfőbb feladata a politikailag megbízható rendőrség felállítása lett, amelyet hatalma legitimálása, vala-

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

¹ Központi Statisztikai Hivatal – Jelentés, 1957. 79.

² Gyurgyák, 1989. 132.

³ Baráth, 2008. 535.

⁴ Tabajdi–Ungváry, 2008. 52–53.

mint a megszálló csapatok háttérbe vonása miatt elengedhetetlennek tekintett, azonban tudta, hogy erre az októberben szétzilálódott fegyveres erő nem alkalmas, azt újjá kell szervezni.⁵ A vidéki államvédelmi szervek újjászervezésével a kormány már a november 7-i első ülésén foglalkozott, a határozat kidolgozásával Münnich Ferencet bízták meg, aki 5003/1956. (XI. 7.) BM számú rendeletében megtiltotta a vidéki szervek újjászervezését.⁶ A vezetés célja ezzel az volt, hogy ne kerekedjen felül az újonnan felállított rendőrségben a régi rendszer apparátusa, ugyanis szakítani kívántak az államvédelem 1956 előtti koncepciójával, különösen az 1949 és 1953 között alkalmazott módszerekkel.⁷ Ennek megfelelően 1956. november 27-én megjelent a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettesének és a legfőbb ügyésznek a közös rendelete, amelyben bejelentették, hogy a megszüntetett államvédelmi szervek beosztottjait 1956. december 1-ig el kellett bocsátani a Belügyminisztérium állományából, és felülvizsgálat alá kellett vonni őket, hogy megállapítsák követtek-e el törvénysértéseket. A felülvizsgálatra rendkívül szűk időkeretet szabtak meg, a BM központi szerveinél 1957. február 1-ig, a megyei és budapesti rendőrkapitányságokon 1956. december 31-ig kellett befejezni.⁸ A vizsgálat során 1957. január 8-ig 4986 volt ÁVH-s ügyét vizsgálták felül, közülük csupán 15 személyt (Budapesten 11, vidéken 4) nem igazoltak, és 1957 augusztusáig is csupán 102 embert küldtek el, azaz az új belügyi szervek a volt ÁVH 98%-át vették át. A rendelet célja tehát nem az állomány megtisztítása, hanem a lakosság átmeneti megtévesztése mellett az ÁVH-nak a megszüntetése, valamint személyzetének a megnyerése és legitimálása volt.⁹ Mindezekből az látszik, hogy kezdetben Kádár igyekezett kétfrontos küzdelmet vívni a rákosista keményvonalasok, illetve az „ellenforradalmárok” ellen, azonban november végére belátta, hogy hatalma megszilárdításához szükség lesz a tapasztalt állományra, így utat nyitott a rákosisták második vonalának, azonban igyekezett az apparátust szigorú kontroll alatt tartani.¹⁰

A politikai rendőrség országos szervezetét a belügyminiszter 1957. évi 12. számú parancsa nyomán május 3-án állították fel, az ekkor létrehozott tizennégy főosztályra épülő struktúra 1962 végéig változatlan maradt. A megtorlás lezárultával az állambiztonság szervezeti struktúrájának átrendezése is időszerű lett, melyet a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokkal, az ütőképe-sebb egységek létrehozásával indokoltak, valamint azzal, hogy az ellenséges hírszerző szervek kiismerték az eddigi struktúrát. Az átszervezés másik célja az volt, hogy látszólag megszabaduljanak az ÁVH-s örökségtől, 1962 után végleg lezárt-nak tekintették a régi hibákkal történő foglalkozást, lényegi változás a szervezet

⁵ Szokolczai, 1999. 18–19.

⁶ Baráth, 2008. 539.

⁷ Uo. 542.

⁸ Szokolczai, 1999. 31.

⁹ Tabajdi–Ungváry, 2008. 54.; Baráth, 2008. 545.; Szokolczai, 1999. 31–32.

¹⁰ Tabajdi–Ungváry, 2008. 53.

felépítésében a rendszerváltásig nem történt.¹¹ A tanulmány további részében az újonnan felállított, majd 1962-ben átszervezett államvédelemnek az információgyűjtési célját és módszereit vizsgálom egy konkrét eseten keresztül, ehhez elengedhetetlen, hogy megismerjük a kutatás alanyát, G. A. személyét.¹²

„G. A. egy Nógrád megyei kis faluban született. Középfokú tanulmányait a megyében végezte, érettségi után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karán kezdte meg tanulmányait, ahol 1938-ban diplomázott. 1939 és 1944 között különböző közigazgatási pozíciókat töltött be Nógrád vármegye szolgálatában, a háború utáni újjászervezést követően is a közigazgatásban dolgozott, egészen 1948-as nyugdíjazásáig. Politikai tevékenységet 1932-től fejtett ki a Független Kisgazdapárt szervezetén belül, mely párt Nógrád megyei szervezetének az ügyvezető elnöke volt 1946-tól egészen a párt feloszlásáig. 1948 és 1951 között „Vicián Rezső” fedőnéven ügynökként tevékenykedett. Az 1956-os aktív szerepvállalása miatt 1957. október 14-én a Balassagyarmati Megyei Bíróság 10 év börtönre ítélte, mely ítéletet másodfokon is jóváhagyta az ügyet tárgyaló bíró, Vida Ferenc. A várható súlyos megtorlás miatt Jugoszlávián keresztül Svájcba emigrált, így az ítélet ellene már távollétében született meg.”¹³

G. A. a forradalom és szabadságharc idején betöltött szerepe, valamint a Kádár-rendszer vezetőinek a – többek között az emigráció hazai kapcsolatai révén zajló – nyugati fellazítástól való félelme miatt hamar az állambiztonság látókörébe került. Körözési dossziéjának megnyitására 1958. április 28-án hoztak határozatot.¹⁴ Ezt a típusú dossziét az államellenes bűncselekménnyel vádolt személyek felkutatására és elfogására indított bizalmas nyomozás iratainak a lefűzésére használták.¹⁵ A dosszié típusából látszik, hogy kezdetben az állambiztonság elsődleges céljának azt tekintette, hogy minél több információhoz jusson arról, G. A. fejt-e ki ellenséges tevékenységet Magyarországra nézve, és ha igen, az milyen jellegű. Az információgyűjtésre a dosszié tanúsága szerint két módszert alkalmaztak: a hálózati-, valamint a „K”-ellenőrzést.

A „K”-ellenőrzés a postai küldemények operatív ellenőrzését jelentette, amely során az állambiztonsági szervek az ellenőrzött személy postai küldeményeit felbontották, és csupán tartalmuk megismerése után kézbesítették a címzettnek.¹⁶ A „K”-ellenőrzés során derült ki, hogy G. A. öccsével rendszeresen tartotta a kapcsolatot, leveleiben érdeklődött a magyarországi helyzetről, valamint perük kimeneteléről. Testvére a válaszküldeményekben nem írt részletesen a hazai politikai eseményekről. Abból mikor azt írta, hogy „*amiről szeretnél hallani*

¹¹ Krahulcsán, 2013. 53.; Tabajdi–Ungváry, 2008. 65–66.

¹² A Magyarországon hatályban lévő törvényi rendelkezések értelmében a kutatás alanyának nevét szentitív adatainak védelmében anonimizált formában közlöm.

¹³ Á. Varga–Dupák–Tyekvicska, 1996. 49–50.

¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-10884 Dr. G. A. 23.

¹⁵ Kónyáné–Petrikné, 2017. 241.

¹⁶ Uo. 241.

arról írni nem lehet, de így is megértjük egymást”,¹⁷ arra lehet következtetni, hogy sejtette, a küldeményeket más is olvasta, mielőtt bátyja kezébe került, és tartott attól, hogy itthon baja származhatott volna az információk külföldre juttatásából. A perük kimeneteléről a következőket írta Svájcban tartózkodó testvérének: „Ti ügyetek még mindig nem került tárgyalás alá [...] Úgy néz ki a dolog, hogy csökkentések várhatók.”¹⁸ A levél arról árulkodik, hogy G. A. öccse azért nyilatkozott pozitívan testvérének a másodfokú tárgyalás előtt perük lehetséges kimeneteléről, mert testvére több ízben panaszkodott, hogy nem találja Svájcban a helyét, és ezzel is nyugtatni kívánta.

A hálózati ellenőrzés az állambiztonsági szervek titkos állományának az alkalmazását jelentette, akik a szervhez fűződő munkakapcsolataik tartalma és együttműködésük alapja szerint titkos munkatársak, titkos megbízottak, valamint ügynökök lehettek.¹⁹ G. A. körözési dossziéjában hat különböző ügynök jelentései vannak lefűzve, akik elsősorban öccsével tartották a kapcsolatot, azonban „Balogh László” fedőnevű ügynök G. A. nevével is érintkezésbe lépett. Az öccsével kapcsolatot tartó hálózati személyek jelentései alátámasztják a „K”-ellenőrzés során megtudott információkat, miszerint G. A.-t honvágy gyötörte, nem találta helyét az emigrációban. Öccse az ügynököknek elmondta, hogy bátyja a felelősségre vonás miatt nem tért haza, mely információt megerősíti „Varga Imre” fedőnevű ügynök 1958. június 4-i jelentése, melyből kiderül, ha egy évet kellett volna G. A.-nak börtönben töltenie, hazatért volna Magyarországra.²⁰ A hálózati személyek jelentéseiből továbbá megtudták G. A. tartózkodási helyét, valamint azt, hogy álláshoz jutott a berni postán, ahol öccse elmondása szerint tisztas fizetést kapott. G. A. neje a „Balogh László” fedőnevű ügynöknek elmondta, hogy férjével a kapcsolata megromlott, csupán a gyermekeik miatt próbálta meg vele az együttélést, azonban mikor tudomására jutott, hogy férje emigrált, beadta a válókeresetet, így a bíróság kimondta a válást. Válásuk után neje nem kereste volt férjét, csak a gyermekeik tartották vele a kapcsolatot.²¹ Az ügynökök jelentései javarészt 1958 és 1959 között keletkeztek, így ezen időintervallum alatt az állambiztonság arra a megállapításra jutott a beszámolókból, hogy G. A. nem fejtett ki ellenséges tevékenységet Magyarországra nézve, így 1960. január 13-án javasolták „konspiratív körözésének megszüntetését, anyagának irattárba való helyezését”.²² Ennek megfelelően a dossziét még aznap lezárták és O-10884 számon irattárazták.

1961-ben azonban érdekes fordulatot vett G. A. ügye, az addig körözési dossziében nyilvántartott emigránsról a célból kezdtek információt gyűjteni, hogy beszervezzék, és a svájci magyar emigráció vonalán felhasználják. A személyével

¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-10884 Dr. G. A. 56/3.

¹⁸ Uo. 56/4.

¹⁹ Kónyáné–Petrikné, 2017. 239.

²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-10884 Dr. G. A. 61.

²¹ Uo. 72.

²² Uo. 99.

foglalkozó, 1961 után keletkezett iratok a K-2170²³ jelzetű kutatódoszáiban találhatóak, mely dossziétípus a személyi ügydossziék csoportjába tartozik. A hírszerzés ezeket a dossziékat azon személyekre nyitotta, akiknek felkutatásához olyan operatív cél kapcsolódott, mint például a lejárata, hazacsalogatás vagy jelen esetben a beszervezés, így a bennük található iratok nagy része is operatív jellegű anyag.²⁴ Az ilyen jellegű dossziékban a célszemély általában álnéven szerepelt, G. A. dossziéja is „Asriel Paul” fedőnéven lett megnyitva, így a tanulmány további részében így hivatkozom személyére.

Azt, hogy milyen módszerekkel kívántak információt gyűjteni a Svájcban tartózkodó „Asriel Paul”-ról, először egy 1961. október 27-én kelt „Feldolgozási terv”-ben fogalmazták meg, mely dokumentumban az alkalmazott metódusok közül már négy rögzítésre került. Eszerint a levelezésének ellenőrzése mellett a volt tartótisztjeinek egyikétől, unokaöccsének anyósától, valamint a vele kapcsolatba lépő ügynököktől kívántak információhoz jutni. Bár a „Feldolgozási terv”-ben nem szerepel, de 1964-ben „Asriel” öccsének svájci utazását is felhasználták az adatok bővítésére. A továbbiakban ezt az öt alkalmazott technikát ismertetem.

A körözési dosszié lezárása után nem szűnt meg „Asriel Paul” küldeményeinek ellenőrzése, melyről egy 1961. októberi „Összefoglaló jelentés” árulkodik, amiből kiderül, hogy 1959. március 20. óta levelezésének ellenőrzése folyamatos volt, melyet az irat tanúsága szerint azért tartottak fontosnak, mert tudomásuk szerint egy berni emigrációs lap szerkesztőbizottságának volt a tagja. A vizsgálat során azt állapították meg, hogy nem azonosult az emigrációs szervezetek célkitűzéseivel. Erről öccsének írt levelei árulkodtak, melyekben többek között azt a tanácsot adta testvérének, hogy *„maradjon az, aki volt, a világ a szocializmus felé halad”*.²⁵ Üzeneteiből kiderült az is, hogy véleménye szerint az emigrációban nagy volt a marakodás, amit annak tudott be, hogy *„nyilas söpredéktől volt ávóság minden réteg megtalálható”*²⁶ volt, továbbá az, hogy még ekkor is érdeklődött a hazatérés lehetőségéről, bízott az amnesztiában. Egy balassagyarmati barátjának „Asriel” megírta, hogy meglátása szerint Bernben és környékén mintegy 1600 magyar élt, akik között nagy volt a széthúzás, de a nemzeti ünnepek alkalmával azért összegyűltek.²⁷ Ezekből az állambiztonság betekintést nyerhetett a berni magyarság életébe, valamint azt a következtetést vonhatta le, hogy „Asriel” tevékenyen kivette a részét az emigrációs életből. Egy 1962 augusztusában kelt „Összefoglaló jelentés”-ben azt írták, hogy a magyarországi helyzetet pozitív színben tünteti fel, ezt egy, a fiának írt levelében olvasható sorokra alapozták, amely így hangzik: *„Hiszen hála Istennek otthonról olyan jó hírek jönnek, azt mondják, ha Rákosi alatt is így lett volna, akkor soha nem lett volna forradalom.”*²⁸ A felderített adatok alapján az

²³ ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul”

²⁴ Sz. Kovács, 2007. 155.

²⁵ ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 41.

²⁶ Uo. 41.

²⁷ Uo. 42.

²⁸ Uo. 77.

állambiztonság arra a következtetésre jutott, hogy „Asriel Paul” az emigrációban igyekezett az ő elképzelésüknek megfelelő képet alkotni a magyarországi helyzet-ről, így érdekesnek találták arra, hogy tovább foglalkozzanak ügyével. Levelező kapcsolataiból az ellenőrzés során tíz személyt azonosítottak be, akik elsősorban a családtagok voltak, de barátaival is tartotta a kapcsolatot.

Volt tartótisztjeinek egyikét a célból keresték fel, hogy információhoz jussanak az 1948-as beszerzésének körülményeiről, illetve megbízhatóságáról a hálózati munkát illetően, ugyanis 1948-as beszerzésének anyagai megsemmisültek. Hálózati munkába való bevonása terhelő és kompromittáló adatok alapján történt, mely beszerzési alapnál az állambiztonságnak *„azt kellett mérlegelnie, mennyire tart a jelölt a büntetéstől, milyen mértékben köti ez a szervekhez, milyen politikai, erkölcsi, egzisztenciális, anyagi hátrányba kerülne ügyének nyilvánosságra kerülésekor”*.²⁹ „Asriel Paul” esetében a beszerzési alapot egy 1946. június 29-én, Kisterenyén tartott kisgazdapárti gyűlésen elhangzott felszólalására alapozták, mely így hangzott: „Én ezzel a demokráciával nem azonosítom magamat és nem is vagyok megelégedve, mert ez a demokrácia, amely keletről jött csak egyeseknek biztosít szabadságot. [...] Én úgy érzem, hogy magyarságnak sem keleti, sem nyugati demokráciára szüksége nincs, hanem a magyar polgárosodásra.”³⁰ Kijelentése miatt még 1946 szeptemberében demokratikus államrend elleni izgatás miatt vádat emeltek ellene, amely vádemelést az 1948-as beszerzésénél elővették. Ekkor „Asriel” nem önként, hanem testi fenyegetés hatására csatlakozott a hálózathoz, amit a volt tartótisztje elbeszéléséből ismerünk, aki a beszerzés körülményeiről elmondta, hogy *„az akkori módszereknek megfelelően történt, amely most elítélendő, megverés stb.”*³¹ Kapcsolattartója a munkájáról pozitívan nyilatkozott, elmondása szerint a beszerzése utáni időkben szinte kifogástalanul dolgozott mint ügynök, azonban munkája során dekonspirálódott, amely a tartótiszt beszámolója szerint úgy történt, hogy egy év leforgása alatt sűrűn váltották egymást kapcsolattartó tisztjei, akik mindig a munkahelyén keresték, ami felkeltette munkatársainak gyanúját.³² A dosszié irataiból egyértelműen nem derül ki leépítésének valódi oka, hivatkoztak betegségére és dekonspirálódására is, azonban volt tartótisztje beszámolójából arra lehet következtetni, hogy „Asriel”-nek valójában nem állt szándékában tevékenységét megszakítani, a kapcsolat megszüntetésekor sírt, és arra kérte tartótisztjét, hogy ne a munkahelyén keressék őt.³³

1961. december 11-én a Belügyminisztérium II/3-B alosztálya³⁴ feljegyzésében „Asriel Paul” unokaöccsének anyósával lefolytatott beszélgetésről számolt

²⁹ Tabajdi–Ungváry, 2008. 173.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V-116354 Dr. G. A. 3.

³¹ ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 64.

³² Uo. 64.

³³ Uo. 78.

³⁴ A BM II/3-B alosztálya a reakciós emigráció elleni hírszerzéssel foglalkozott. A szervezeti struktúrában a Politikai Nyomozó Főosztály Hírszerző Osztálya alá tartozott.

be. Őt azzal az öröggel keresték fel, „*hogymint MSZMP tag és gimnáziumi igazgatóhelyettes, utazásával kapcsolatban feltétlenül érdekes dolgokat tud elmondani*”³⁵, mely kérést a rokon az irat tanúsága szerint szinte természetesnek vette, szívesen rendelkezésre állt. A vele való kapcsolatfelvételt azért tartotta fontosnak az állambiztonság, mert több alkalommal járt kint a vizsgált személynél Svájcban, és bíztak abban, hogy használható adatokkal tud szolgálni „Asriel Paul” és unokaöccse kinti tevékenységéről. A személyes beszélgetés alapján arra a megállapításra jutottak, hogy az anyós alkalmas lehetett volna az állambiztonsággal való együttműködésre, azonban a dosszié további irataiban csak egy alkalommal bukkan fel a neve, így ez a szál minden bizonnyal eredménytelennek bizonyult az „Asriel Paul”-ról történő további adatgyűjtés során.

Elsősorban a „K”-ellenőrzés során megtudott információkra, valamint a volt kapcsolattartójának beszámolójára alapozva az állambiztonság érdekes személynek tartotta „Asriel Paul”-t, ügyével továbbra is foglalkozni kívántak. Egy 1962. augusztus 28-án kelt, a Belügyminisztérium II/3-B alosztálya által írt „Összefoglaló jelentés”-ből már az derül ki, hogy a volt tartótisztjének nevében egy levelet kívántak neki eljuttatni, melyben utaltak volna az állambiztonsággal való újbóli kapcsolatfelvételre,³⁶ azonban erre ekkor még nem került sor, csak két évvel később, öccse svájci utazása alkalmával merült fel újból a kérdés. Addig azonban az információgyűjtés nem szűnt meg, „Asriel Paul”-ról, ebben az időintervallumban az állambiztonság az ügynökei útján jutott új adatokhoz svájci tevékenységéről, az emigrációban betöltött szerepéről.

A vizsgálat során három ügynök tett jelentéseket „Asriel Paul” svájci tevékenységéről, azonban az állambiztonság érdemben, több-kevesebb sikerrel kettő ügynököt tudott foglalkoztatni a tanulmányozás során. „Gyimesi” fedőnevű ügynök svájci utazása alkalmával kapcsolatba lépett a vizsgált személlyel, jelentéséből az állambiztonság megismerte „Asriel” kinti kapcsolatait, valamint betekintést nyerhettek az emigrációs mindennapokba. „Róka Mihály” fedőnevű ügynök azt a feladatot kapta, hogy „Asriel” hozzátartozóin keresztül lépjen érintkezésbe a vizsgált személlyel, és vegye rá egy bécsi találkozóra.

„Gyimesi” fedőnevű ügynök 1963 októberében járt Svájcban, mely utazásról írt jelentésében több ízben említést tett „Asriel Paul”-ról. Beszámolója a „Svájci magyar emigráció”³⁷ objektumdossziében van lefűzve, mely dossziétípus a különböző intézményekre és üzemekre, illetve egyes meghatározott témákra, úgynevezett vonalakra vonatkozó adatok összegyűjtésére szolgált.³⁸ Az ügynök jelentésében következőképpen jellemezte a vizsgált személyt: *„A berni magyarság körében egyik hangadó, kissé demagóg, de nem ártalmas. [...] Mint politizáló ember a parasztromantikusok közé tartozik. Mindent elolvas, ami Magyarországról megjelenik, akár odakint, akár itthon, magyar újságot járát rendszeresen és az itteni*

³⁵ ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 54.

³⁶ Uo. 79.

³⁷ ÁBTL 3.2.5. O-8-095/3 Svájci magyar emigráció.

³⁸ Kónyáné-Petrikné, 2017. 243.

viszonyokra vonatkozóan teljesen tájékozott.”³⁹ Az idézetből látszik, hogy az ügynök „Asriel Paul”-t a berni emigráció egyik vezető egyéniségének állította be, véleménye szerint a nemzetközi, illetve a magyar politika terén egyaránt tájékozott. Az emigrációs életről az ügynök jelentésében hasonlóképpen nyilatkozott, mint „Asriel Paul” az öccsének írt levelében. Véleménye szerint a berni emigráció teljesen heterogén volt, nem volt összetartás, mindenki a saját hasznát kereste az események folyamában.⁴⁰ „Gyimesi” fedőnevű ügynök beszámolójának releváns információit az „Asriel Paul”-dossierében az 1964. április 10-re keltezett feljegyzések örökítik meg.⁴¹

„Róka Mihály” fedőnevű ügynök feladatául azt kapta, hogy a vizsgált személy hozzátartozóin keresztül szerezzen információt arról, hogy „Asriel” az amnesztiarendelet hatására⁴² haza szeretne-e térni Magyarországra, illetve, hogy szervezzen egy bécsi találkoztót, mely alkalommal ő hozta volna el „Asriel Paul” hozzátartozóinak szánt csomagjait. Az ügynök jelentéseiből az derül ki, hogy ismerte a vizsgált személyt, azonban csak köszönőviszonyban álltak egymással, „Asriel” öccsével sokkal személyesebb volt a kapcsolata,⁴³ így rajta keresztül jutott információhoz a vizsgált személy hazatérési szándékáról. „Róka Mihály” ügynök által megtudott információk szerint „Asriel Paul”-nak 1963-ban már nem volt hazatérési szándéka, nem ébresztett benne semmi honvágyat.⁴⁴ A dossieré iratai között nem található adat arról, hogy a bécsi találkozó megvalósult-e, azonban az a tény, hogy az ügynök csak köszönőviszonyban állt a vizsgált személlyel, arra enged következtetni, hogy a Bécsbe történő utazás megghiúsult. Az ügynök feladatát csak részben tudta teljesíteni, így az ő alkalmazása eredménytelenebbnek bizonyult, mint a „Gyimesi” fedőnevű ügynökkel való együttműködés.

Elsősorban a „Gyimesi” fedőnevű ügynök jelentéséből az állambiztonság arra a megállapításra jutott, hogy „Asriel Paul” jó kapcsolatban állt az emigrációban tartózkodókkal, annak ellenére, hogy a társaság nem volt homogén, ebből adódóan alkalmasnak találták őt arra, hogy tovább foglalkozzanak ügyével. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult a vizsgálat korábbi szakaszában igazolt tény, hogy az állambiztonság korábban foglalkoztatta őt hálózati személyként. A továbbiakban az állambiztonság „Asriel” öccsének utazását használta fel az információgyűjtésre, mely a róla történő adatgyűjtési módszerek közül az ötödik és egyben az utolsó alkalmazott módszer volt.

³⁹ ÁBTL 3.2.5. O-8-095/3 Svájci magyar emigráció 278.

⁴⁰ Uo. 289.

⁴¹ ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 97., 104.

⁴² Feladatát az ügynök az 1963. március 22-én bejelentett amnesztiarendelet után kapta, melyben közkegyelmet kaptak a politikai elítéltek, illetve a hatalmukkal visszaélő 1956 előtti törvénysértők. A kegyelem nem terjedt ki a gyilkossággal vádolt ötvenhatosokra, azaz a fegyveres harcokban résztvevőkre. Romsics, 2000. 268–270.

⁴³ ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 113.

⁴⁴ Uo. 121.

„Asriel Paul” öccsével a Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság salgótarjáni épületében az Útlevélosztály több ízben folytatott beszélgetést, ugyanis bátyja meglátogatása céljából, korábban több alkalommal útlevélkérelmet adott be, azonban testvére 1956-os tevékenységére hivatkozva rendre visszautasították azt. Az 1964. szeptember 2-i beszélgetés során az állambiztonság felmérte, hogy milyen lehetősége van rajta keresztül a testvéréről gyűjtött adatok kiegészítéséhez. „Asriel” öccse utazása céljáról elmondta, hogy elsősorban Svájcot szeretne látni, valamint testvérét meggyőzni a hazatérésről. Véleménye szerint bátyja a hazai politikai vonalat képviselte az emigrációban, ha biztos lett volna benne, hogy büntetett előélete ellenére el tudott volna helyezkedni Magyarországon, hazatért volna.⁴⁵ A beszélgetést az Útlevélosztály pozitívan értékelte, úgy látták, hogy az öcs őszintén válaszolt a kérdésekre, kiutazása alkalmával fokozhatta volna bátyja hazatérési szándékát. A beszélgetés nyomán ismét felmerült az 1962 augusztusában végül elvetett kérdés, miszerint levelet kívántak küldeni „Asriel Paul”-nak, melyben emlékeztették volna korábbi együttműködésére, és felhívták volna figyelmét az újbóli kapcsolatfelvételre. A feladat teljesítésére alkalmasnak találták a testvért, ezért javasolták a kérelmezett útlevelet megadni számára, azonban az okmány átadása előtt újra beszélni kívántak vele, mely találkozás során iránymutatást adtak neki, hogy milyen témákról beszélgesse testvérével.⁴⁶

A második beszélgetésre 1964. szeptember 21-én került sor, amikor tájékoztatták a Svájcba készülő rokont, hogy a kérelmezett útlevelet megkapta. Azt, hogy az igényelt okmányt kézhez vehette a „*hatóságok legnagyobb jóindulata és humanitásaként*”⁴⁷ értékelte, az irat tanúsága szerint rendkívüli örömmel fogadta. Az utazást 1964 októberének végére és novemberének elejére tervezte, két hetet szeretett volna Svájcban tartózkodni. A konzultáció alkalmával közölte vele, hogy az amnesztiarendelet testvéreire is vonatkozik, ennek tudatában valószínűleg erősödött benne az akarat, hogy testvérét hazatérésre bírja. Ígéretet tett arra, hogy svájci tartózkodása alatt reálisan tájékoztatja a kintieket a magyarországi helyzetről, valamint felajánlotta, hogy hazatérte után beszámol a svájci tapasztalatairól, nem sejtve, hogy az állambiztonságnak milyen szándékai voltak testvérével kapcsolatban.⁴⁸

Az előzetes tervek szerint, 1964. december 1-jén megtörtént „Asriel” öccsének beszámolója svájci élményeiről. Testvére tevékenységéről elmondta, hogy a berni posta vezérigazgatóságán dolgozott, valamint a Berni Magyar Egyesület ötös bizottságának volt a tagja, akikkel közösen az ünnepek alkalmával összejöveteleket szerveztek, azonban tevékenységük csupán erre korlátozódott. Az út során kiderült számára, hogy testvérenek már nincs hazatérési szándéka válása miatt, illetve gyermekeivel is megszakadt a kapcsolata, így új célja a svájci állam-

⁴⁵ Uo. 136.

⁴⁶ Uo. 137.

⁴⁷ Uo. 138.

⁴⁸ Uo. 139.

polgárság megszerzése lett.⁴⁹ A testvér által közölt információk megerősítették „Róka Mihály” fedőnevű ügynök 1963-as jelentését, melyben „Asriel” hazatérési szándékáról írt. A beszámoló alapján az állambiztonságban az a vélemény alakult ki, hogy a két testvér nem tudta megtalálni a megfelelő hangot egymással, amit nézetük szerint az is bizonyított, hogy az eredetileg két hétre tervezett utazás tíz nap után véget ért. A testvérral lefolytatott beszélgetést az állambiztonság a következőképpen értékelte: „Bár beszámolója értékes, korábbi adataink ellenőrzésére felhasználható, sok újat nem ad „Asriel” további feldolgozásához.”⁵⁰ Az idézett értékelés arra enged következtetni, hogy az állambiztonságnak információgyűjtés szempontjából sok reménye fűződött a kiutazó testvérhez, azonban az elvárásokat csak részben tudta teljesíteni, a beszámoló után javaslatot tettek „Asriel Paul” ügyében értékelő munka elvégzésére annak eldöntésére, hogy a későbbiekben érdemes-e ügyével foglalkozni.

A Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökségének⁵¹ munkatársai nem várták meg „Asriel” öccsének kiutazását, már 1964. október 21-én elkészítették „Asriel Paul”, mint külföldi beszerzési jelölt adatlapját, melyen együttműködésének kezdeti időpontját 1966 decemberére tűzték ki. Az adatlapon a beszerzési alapnak, az 1948-as beszerzésével ellentétben, az eszmei és anyagi alap kombinálását javasolták. Eszmei, azaz *„hazafias alapon történő beszerzés esetén a jelölt megbízhatóságának biztosítéka világnézeti, politikai meggyőződése, a szervekhez és feladatukhoz való alapvető értelmi és érzelmi viszony, a szocializmus ügyébe vetett hit, a társadalmi haladás iránt érzett felelősségérzet, hazafiság, internacionalista érzelem vagy az ellenség szenvedélyes gyűlölete volt”*.⁵² „Asriel” esetében ezt az alapot kombinálták volna a vagyoni alappal, így esetleges beszerzése után anyagi haszna is származott volna az együttműködésből. A többéves vizsgálat során az állambiztonság tévesen arra a megállapításra jutott, hogy „Asriel Paul” a magyarországi politikai nézeteket vallja, minden bizonnyal ez vezetett az eszmei és anyagi kombinált beszerzési alap kiválasztásához is. Egy 1966. április 27-i „Összefoglaló jelentés”-ből azonban már az derül ki, hogy az állambiztonság azon a véleményen volt, hogy „Asriel” ellenséges tevékenységet folytatott az emigrációban, így beszerzését nem javasolták.⁵³ Ennek megfelelően alkalmazásáról lemondtak, dosszióját 1968. április 22-én lezárták és irattárba helyezték.

A Kádár-rendszer nyugati fellazítástól való félelme abból is látszik, hogy az állambiztonság ügynökei több nyugati emigrációs központban jelen voltak, ahol bomlasztó tevékenységet fejtettek ki. Ezt többek között Kasza László és Várallyay Gyula kutatásaiból ismerjük. Kasza László 1963 óta a Szabad Európa Rádiónál mint gyakornok, szerkesztő, végül igazgatóhelyettes dolgozott, így személyes

⁴⁹ Uo. 141–142.

⁵⁰ Uo. 143.

⁵¹ A III/I. Csoportfőnökség a politikai rendőrség külső hírszerzéssel foglalkozó része volt az 1962-es átszervezést követően egészen 1990-ig.

⁵² Tabajdi–Ungváry, 2008. 173.

⁵³ ÁBTL 3.2.4. K-2170 „Asriel Paul” 145.

érintettségéből adódóan az itt tevékenykedő hálózati személyek tevékenységét tárta fel. Könyvének végén arra a megállapításra jutott, hogy az állambiztonság ügynökei kezdeti sikertelenségük ellenére, 1980-tól munkájukat eredményesen végezték, szembefordították a Magyar Osztályt az amerikai vezetéssel, aminek a vége a magyar adás idő előtti megszüntetése lett.⁵⁴ Várallyay Gyula Tévúton című monográfiájában, az 1957 júniusában, Liechtensteinben megalapított Szabad Magyar Egyetemisták Szövetségébe⁵⁵ beépült ügynökök tevékenységét írta meg. Kutatása során hasonló megállapításra jutott, mint Kasza László, a Szabad Európa Rádióhoz hasonlóan, a MEFESZ-be beépült hálózati személyeknek is közel tízéves bomlasztó tevékenységre volt szükségük ahhoz, hogy a diákszervezet feloszlását elérjék.⁵⁶

„Asriel Paul” sikertelen beszerzésének kísérlete is ebbe a vonulatba tartozik, 1961-től a célból kezdtek róla információt gyűjteni, hogy beszerzése után, a svájci magyar emigráció vonalán alkalmazták, ahol minden bizonnyal bomlasztó tevékenységgel bízták volna meg. Az állambiztonság információgyűjtési módszereiről elmondható, hogy kezdetben, mikor még céljuk az esetleges ellenséges tevékenység feltérképezése volt, levelei ellenőrzése mellett, elsősorban a Magyarországon tartózkodó családtagokra épített ügynökök útján kívántak információhoz jutni svájci tevékenységéről. 1961-től, mikor lehetséges beszerzési alanyként kezdtek vele foglalkozni, a családtagok és a hálózati személyek útján már a személyes kapcsolatfelvételre törekedtek. „Asriel” pozitív irányba való befolyásolására elsősorban a hozzá kiutazó családtagokra támaszkodtak, de ezek a kísérletek nem jártak eredménnyel, beszerzéséről 1968-ban végleg le kellett mondania az állambiztonságnak.

Az állambiztonság nyugatra emigráltakról történő információgyűjtési módszerei az esettanulmányban bemutatott technikák mellett adott esetben kiegészülhettek más módszerekkel, vagy előfordulhatott olyan eset is, ahol kevesebb eljárás alkalmazása is elegendőnek bizonyult, így e kutatás alapján a belügy módszereit illetően általános feltevésekbe nem bocsátkozhatok. Ahhoz, hogy az állambiztonság információgyűjtési módszereiről általános képet lehessen adni, a jövőben további kutatások szükségesek.

⁵⁴ Kasza, 2009. 229–230.

⁵⁵ A szervezet 1961-ben az ötvenhatos diákszövetség tiszteletére nevét MEFESZ-re változtatta. A szervezet 1957 és 1966 között tizenkét közgyűlést tartott, 1967 januárjában, akkor még ismeretlen körülmények között feloszlott. Várallyay, 2011. 9.

⁵⁶ Várallyay, 2011. 219.

Felhasznált források és szakirodalom

- Á. Varga László – Dupák Gábor – Tyekvicska Árpád: 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. Salgótarján, 1996.
- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) vonatkozó fondjai
- Baráth Magdolna: A politikai rendőrség újjászervezése 1956 után. Történelmi Szemle 2008/4. 535–563.
- Gyurgyák János: A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9. Budapest, 1989.
- Kasza László: Mókuskok az angolkertben. Ügynökök a Szabad Európa Rádiónál. H. n. [Budapest], 2009.
- Kónyáné Kutrucz Katalin – Petrikné Vámos Ida: Ügynöksorsok. Ügynök? Sorsok? A hálózati lét sokfélesége és a megismerés korlátai. Budapest, 2017.
- Központi Statisztikai Hivatal – Jelentés: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. Budapest, 1957.
- Krahulcsán Zsolt: A párt belügye. A politikai rendőrség és az MSZMP a korai Kádár-korszakban (1956–1957). Budapest, 2013.
- Romsics Ignác: Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999. II. Budapest, 2000.
- Sz. Kovács Éva: Az ellenség dezinformálása, avagy egy állambiztonsági kompromittálási akció az 1950-es évekből. Múltunk, 2007/3. 155–165.
- Szakolczai Attila: A fegyveres erőszakszervek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In: Évkönyv VII. Szerk.: Standeisky Éva – Rainer M. János. Budapest, 1999/7. 18–60.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Budapest, 2008.
- Várallyay Gyula: Tévúton. Ügynökök az ötvenhatos diákmozgalomban nyugaton. Budapest, 2011.

A MÉNESKARI TISZTEK AZ 1848–49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC ALATT

KÜRTI PÉTER

*Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc
170. évfordulója tiszteletére*

Mezőhegyes ménesbirtok 1848–49

A ménesi tisztikar Mezőhegyesen az 1784-es alapító okirat kiadásával, a birtok 1785-ös megszerzésével kezdődik. Csekonics József kapitány elképzelései és tervei között szerepelt, hogy állíttassanak fel katonai ménesbirtokok és mén-telepek. II. József vélhetőleg támogatja az elgondolást. A cél, hogy egy katonai szervezet, a hadsereg részére a megfelelő katonai lóállományt tenyésszen és biztosítson a különböző katonai feladatokra. Másodsorban egy háborús helyzetben a remonda¹ megfelelő mennyiségben is elérhető legyen. A parancsnoki ménesbirtokot Mezőhegyesen 1786-tól alapítják, míg egyéb feladatok miatt hamarosan Bábolna is a testülethez kerül. A méneskar történetében Bábolna hamar, már 1816-tól némileg Mezőhegyestől függetlenül működik, Bécs és Pest közelsége miatt egyre jelentősebb ménesbirtokká fejlődik.

A tisztikar tevékenysége kifejezetten apolitikus, tekintettel a feladatra. Azaz mind az eszmeáramlatok, mind az állami, rendszerszintű változások (birodalmi berendezkedés, forradalmi helyzet vagy a dualizmus, illetve Trianon után az önálló királyság) érintetlenül hagyták a tisztikar működését. Mi ennek az oka? A lóállomány napi szintű ellátása, a tenyésztési feladatok, a katonai szervezetben adódó tervezett és egyéni, a protokoll szerinti munka és feladatok nem engedik, hogy politikai áramlatok „bontsák meg” az ellátás folytonosságát. A betakarítás, a takarmányozás, a tenyésztési, leválasztási, állatorvosi és betanítási napi teendők sok elfoglaltságot adnak. A ménesbirtok katonai működtetése és a ménesbirtok mint jelentős gazdasági intézmény fenntartása is eltér egy magánménes napi életétől.

A Mezőhegyesi ménesparancsnokságot báró Boxberg Frigyes 1830-ban vette át. Korábban a szakirodalom századosként említi, azonban a források alapján a parancsnoki beosztás ezredesi előléptetést jelent már ebben az időszakban is, amit alátámaszt, hogy a „*Beschäl – und Remontirungs und Beschellswesen*”² 1930-

¹ Lóutánpótlás/pótlóvazás.

² Rang és beosztási tábla; Az évek során más és más elnevezéssel találkozunk 1830-ban ez a „Land-Gestüt- u. Remontirungs-Depart.”, vagyis nemcsak beosztást, hanem szolgálati vezénlyést is mutat.

as táblázatában Boxberg parancsnokot „Major”, azaz ezredesi megnevezéssel találtam meg. A méneskar életében ez a korszak mindenképpen a fejlődést mutatja. Boxberg irányítása alatt Mezőhegyes katonai településsé válik. A lakók többsége katona és/vagy katonai család. A település majorságokkal volt körbevéve. A kor tanúi azt írják, hogy Mezőhegyes „város”³, a maga nagy területe és a lovasintézményt kiszolgáló épületek (kaszárnyák, lovardák, tiszti szállások) nagysága és sokasága miatt. A településen van kaszinó, kaszárnya, kávéház, sőt börtön is.

A helyi elitet továbbra is a tisztikar és a lovastisztek (méneskar) jelentik. A méneskar katonáit gyakorlatilag csak a ruházat különbözteti meg a többi katonától. Mezőhegyesen és Bábolnán hagyományos császári egyenruhát viselnek a harmincas években. A 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt és után a magyaros ruházat jegyeit kezdik hordozni az egyenruhák. A klasszikus huszárviselet megjelenik csukaszürke alapon arany gombokkal és zsinórzattal. Ez az egyenruha a gazdagságot és az elithez tartozó minőséget mutatja⁴.

A tisztek java felső-ausztriai és cseh származású német. Magyarok voltak a könnyűlovasságnál és a gyalogságnál, míg az őrezred és az egyéb legénység más nemzetiségű területekről vagy távoli magyar országrészből kerül a szolgálat helyére. Ennek megfelelően a magyar huszárok kisebbségben vannak Boxberg ezredes idején is. Mint az aradi védbizottmány jelentéséből kiderül, a tisztikar 1848 végén románokkal és ruténekkal igyekezett felváltani a magyarokat, tekintettel a forradalom és szabadságharc eseményeire. Pándy parancsnoksága idején nem vezényelnek sem magyar tiszteket, sem magyar huszárokat a birtokra, az itteni katonaság összetétele 1848-ban és 1849-ben nem változik meg.

A forradalom és szabadságharc idején nemcsak a tisztikar, hanem a legénység hazafiassága, viselkedése és az eseményekre való reakciója is befolyásolja egy-egy terület vagy katonai egység sorsát. Ezért – bár e kutatási terület a tisztikart vizsgálja – a legénységről is szólnom kell. A lovas szabad legények szabadságharc tevékenysége ismert. Többek között betyárok – maga Rózsa Sándor is –, csikósok, lovas legények kiemelt jelentőségű módon szolgálnak a seregben. A magyar csikósok már a kezdetektől szolgálhattak a birtokokon, a század közepétől pedig már ők tevékenykedhettek többségben a ménesek napi ellátásában. Feladatuk a rábízott lovak terelése, gondozása, a hadicélokra szánt lovak betanítása. *Kankónak* nevezett sötétbarna kiskabátot (ujjast) viselnek, melynek gallérját és kézelőit buzérvörös posztó borítja, elöl nyolc nagy gomb zárja. A kankó fölött viselt sötétbarna szűr pirossal szegett álló és nagy fekvő gallérját a gallérra varrt posztócsíkok fogják össze. A hideg hónapokra fehér juhászbundát is kapnak a kincstártól, fekete báránybőr gallérral. Öltözetük legjellegzetesebb eleme a nagy, egyenes karimájú fekete filckalap. A csikóskalap homlokrészén,

³ Friedrich Schäffler mezőhegyesi mézarszék-haszonbérli például leveleiben városnak nevezi.

⁴ Görgey Artúr 1842-ben főhadnagyként azért kéri magát a Nádor-huszárokhoz, a 12. huszárezredhez, mert ott ezüstgombos van, ami feleannyiba kerül, mint az aranyzsinórozás.

egy sárgaréz lapocskán a ménesbirtok kezdőbetűje van feltüntetve, a kalapot rohamszíjjal rögzítik. Huszárkardjukat fehér csatlékon viselik. A gallér és a kézelő buzérvörös színe a méneskarhoz való tartozást jelenti, ugyanis a tisztek egyenruháin is a rangjelző parolik a méneskar egész fennállása⁵ alatt buzérvörös.

A birtokon Boxberg ezredes leírása alapján – nem számítva az altiszteket és a tiszteket – csak a gyalogos őrszolgálatba vannak magyarok sorozva, rendelkeznek lőfegyverrel, míg a lovas katonaság csak karddal volt felfegyverezve. A gyalogos őrsztály létszáma 1848 júniusában 73 fő.⁶ Kevesebb, mint egy puskás jut egy majorra. A védelem hiányosságai miatt gyakori a lopás és az eltulajdonítás, a majorokban rendszeresen lopják a szénát, sőt megesik, hogy a kaszárnya udvaráról egyszerűen elviszik az ott őrizetlenül álló lovas kocsit.⁷

A szabadságharc idején Mezőhegyesen ezeket a mindennapi eseteket leszámítva egyébként eseménytelenül telik a szolgálat. Helyben sem a katonák, sem a civilek nem tudják magukat kitüntetni a katonai érényekben. Persze a ménesbirtokok katonáinak nem is ez a feladata. Csekonics elképzelése szerint a katonai fegyelem kell és szükséges a lovak megfelelő tenyésztéséhez, ahogyan ahhoz is, hogy az intézmény megfelelő infrastruktúrával a katonai remonda számát és minőségét biztosítani tudja. Éppen ezért a ménesbirtokokon a szolgálat kifejezetten kemény, és Boxberg ezredes legendásan vasfegyelmet követel. A birtokon a gazdasági munkát katonák végzik, ezért az 1848-as jobbágyfelszabadítás traumája – így kommentálja ezt Tarkó Gábor tanulmánya – nem érinti a ménesbirtokok gazdaságát. Mezőhegyes és Bábolna is igyekszik a birtokot ön-ellátó gazdasággá fejleszteni. A lovakkal való foglalatosságokat és a háttér mezőgazdasági tevékenységek feladatait kettéválasztják már 1807-ben. Boxberg ezredes gazdasági igazgatója (Wirtschafts-Director),⁸ a szintén méneskari tiszt Joseph Keil kapitány. Feladata a lovak takarmányszükségletének termesztésén kívül, hogy a legénység ellátásához szükséges javakat is termelje. Mezőhegyesnek így saját fűszer- és gyümölcsstermesztése van, telepítenek modern angol fűszerkertet, rozst, árpát, búzát és zabot termesztenek, 1843-ban pedig már kukoricával is próbálkoznak.

Hippológiai eredmények a korszakban, hogy a Festetics által elkezdett hagyományok szerint, szín, alkat és fajta alapján osztályozzák a lovakat. Folytatják az arab lovakkal való nemesítések, illetve a következetes tenyésztési folyamatokat. A legnagyobb siker, hogy a Mezőhegyesre jellemző angol vérvonalat a Furiózo nevű mén megvásárlásával – aki később fajtaalapító lesz – és tenyészetbe

⁵ Már a korai osztrák típusú egyenruhák rangjelzései is buzérvörös alapú parolival jelezték a forradalmi változásokat, és főleg a kiegyezést követő magyaros egyenruhák is ez lesz a megkülönböztető szín, gyakorlatilag a monarchia felbomlásáig.

⁶ Boxberg 1848 június 6-án keltezett levele alapján: „*gyalogos őrsztály pediglen, amely 73 közvitézetet számlál...*”.

⁷ CSML IV. B. 104. Csanád vármegye Törvényszékének iratai 1848–49. Bartné levele.

⁸ Joseph Keil, feltehetően igen jó gazdasági, mezőgazdasági szakember. A rang és beosztási tábla alapján már 1817-től ebben a beosztásban dolgozott.

vonásával Boxberg ezredes alapozza meg. Azt kell megállapítanunk tehát, hogy a ménesbirtok jól prosperált, a feladatok a katonai irányítás alatt jól működtek.

Aki az 1848-as forradalom és a szabadságharc idején a magyarság és a szabadság szent eszméi általi tevékenységekben szeretné magát kipróbálni, akkor nem a ménesbirtokok környékén kell katonáskodnia. A bábolnai, mezőhegyesi és az expanzió miatt létrehozott méntelepek és fedezettési állomások állományában szolgáló katonák hadi táborba szálló alakulatokhoz való szökését, hivatalos út szerinti kérvényezését tiltják, elutasítják, büntetik. Nemcsak a „rég rendszerhez” hű, azaz a császári hűséget tartó egységeknél nem tolerálják e cselekedeteket, hanem a forradalmi kormány is hasonló szigorral jár el. Mészáros Lázár hadügyminiszter 1848. november 1-én kelt levelében már ekkor tiltja, hogy a mezőhegyesi katonák átléphessenek az önkéntes honvédek közé. Návay Tamás főispánnak és kormánybiztosnak határozott hangú levelében ezt írja: „*ha a ménes felvigyázat nélkül maradna, a házára nagyobb kár nem háramolhatna*”.⁹ Mindeddig, azaz 1848 novemberéig a katonák hadi táborba való átszökése lehetséges. A miniszter levele után azonban ez megszűnik. A legénység etnikai sokszínűsége, a vezetőség közismert császárhűsége és az általános bizalmatlanság miatt a katonák szökését megtiltják. Ezzel egyben tartja a kormány a ménesintézetben megfigyelt ellenforradalmi érzülettel bíró egységet, illetve az alaptevékenység is így biztosított.

A történetben azonban ne szaladjunk ennyire előre, ugyanis a márciusi események megrongatják az eddigi hatalmat minden időben kiszolgáló és elfogadó, apolitikus magatartását a tisztikarnak és azon belül a vezetőségnek. A parancsnok nem titkolja, hogy a forradalmi kormány ellenében áll, időhúzásával hátráltatja, cselekedeteivel kifejezetten bojkottálja az eseményeket.

A kormány első és legfontosabb kritikus problémája a már 1848. május 13-án, a karlócai nemzetgyűlésen megfogalmazódó szerb törekvések. Ezért magasabb harcckészültségi állapotot rendelnek el a határvidéken. Mezőhegyes szerb közelsége miatt – a Rajacić pátriárka megválasztása és az autonóm szerb vajdasági követelések következtében –, azonnali hadi intézkedéseket vezetnek be a ménesintézetnél. Kossuth és a forradalmi kormány különböző tagjai, a megyei kormánybiztosok fegyverért, lóért fordulnak a ménesbirtok parancsnokához, melyet udvariasan, de a tényekkel ellentétes állításával Boxberg folyamatosan elutasít. A nemzetőrsereg felszerelési igényére Boxberg a nála lévő kevés számú fegyver szükségessége miatt egyszerűen nem tartja be a parancsot.¹⁰ Kossuth 1848. október végén már nehezményezi a ménes parancsnokának viselkedését.

Sántha Sándor megyei másodalispán, aki az aradi vár ostromára induló nagylaki és palotai nemzetőröket irányítja, elhatározza, hogy a ménesintézet ellenállását megtöri. 12 nemzetőrrel elmegy Mezőhegyesre, a főparancsnoknál összegyűjti a tisztikart, és felszólítja őket, hogy tegyék le az esküt az alkotmányra az általa felmutatott esküforma szerint. Szavainak nagyobb nyomatékot adandó

⁹ MNL OL XIII.d Mészáros Lázár levele. 1848. november 1.

¹⁰ MNL CSML IV. Boxberg levele. 1848. június 21.

megemlíti, hogy ellenkező esetben másnap 3000 nemzetőrrel elfoglalja egész Mezőhegyest. Sántha nyomására báró Boxberg ezredes és tisztikara megesküdnék az alkotmányra, kítűzik a magyar nemzeti lobogókat, ígéretet tesznek a fekete-sárga császári színek átfestésére, sőt egy részletes leltárral is szolgálnak a ménes állományáról.

Báró Boxberg ezredes tehát a méntelep személyzetével együtt 1848 októberének végén némi presszió hatására csatlakozik a magyar hadsereghez. A szakirodalomban a hűségeskü pontos idejének meghatározásában eltéréseket találtam. A leghitelesebb primer forrásként idézem a Pesti Hírlap 1848 november 5-i lapszámában megjelent tudósítást: „*Sántha Sándor ugyanis a táborba menetele előtt rendezvén a nagylaki és a palotai nemzetőröket, maga mellé vett 12-öt és azokkal Mezőhegyesre menvén az ottani ménes-intézetnél szolgáló katonai tisztséget, br. Boxberg commandírozóhoz gyűjtötte, s felszólította, hogy tegye le a hitet az alkotmányra...*”¹¹ A tudósítás azonban egyéb információkat is közöl: „*van ám ott azon 5-6000 ló közt egy pár száz betanult erős ló, melyet minden órán lehet álgú elébe használni. De van azonkívül sok betanult hátas és mennyi tanulatlan fiatal ló, melyet huszárjaink alá használni lehetne... Ismételten ajánljuk azon intézetet a honvédelmi bizottmány figyelmébe.*” A forrás tehát megerősít abban, hogy nemcsak a megye vezetői előtt, hanem országosan is ismert Boxberg ellenállása. Nem csoda, hogy Kossuth augusztusi 1000 lóigényének bojkottja, az eskü halasztott letétele és a császári színek átfestésének parancsa között eltelt 5 hónap következtében a parancsnokot 1848 decemberében saját kérésére nyugdíjazták, majd ellenséges magatartása miatt kiutasítják az országból. Boxberg ugyanis mint nyugdíjas Mezőhegyesen marad, és tekintettel korábbi parancsnoki minőségére igen nagy tekintélyű hangadóként továbbra is császári hűségre buzdítja volt tisztjeit, és ellenállásra ösztönzi őket.

Minderre persze utódja, Pándy Samu százados, megbízott parancsnok tudtával lehetett befolyása. Boxberg cseppet sem kívánatos tevékenysége Kossuth tudomására jut, aki nyomban intézkedik az agilis főtsiszt eltávolítása érdekében. Az egykori parancsnok 1849. május 28-án hagyja el Mezőhegyest, és Pesten keresztül Bécsbe utazik.

Királydaróczi és tasnádi Pándy Samu ezredes (született: Mád, 1795, meghalt: Mád, 1864. október 21.) magyar nemes, aki eredetileg a 9. huszárezrednél szolgált (1813–1836). Nyugalmazott főszázados. 1848. augusztus 10-től nemzetőr őrnagy az Országos Nemzetőri Haditanács lovassági osztályán 1848. szeptember 23-tól alezredes, az első tíz honvédzászlóalj ideiglenes főparancsnoka. 1848. november 17-től a pesti és budai laktanyák teljhatalmú királyi biztosa. A pesti hadmegye főparancsnoka. Boxberg menesztése után ezredesként szolgált a méneskar élén parancsnoki beosztásban. 1849. júniusi szolgálatba lépése után igyekszik kiszolgálni a honvédelmi bizottmányt, a Boxberg-korszakból megmaradt tisztekkel azonban nem túl jó a kapcsolata.

¹¹ Pesti Hírlap 1848. november 5. 1041. oldalon a hírekben 1848. október 27-re teszi ezt az eseményt magántudósító levele alapján.

1849. augusztus 4-én Kossuth elrendeli Pándynak, hogy lépjen kapcsolatba Dembinszkyvel, illetve kérjen parancsot tőle, de a futár elkésik. A volt császárhű tisztek visszatérnek, és át-, helyesebben visszaveszik a parancsnokságot. Az ezt követő eseményekben a szakirodalomban ellentmondásokat találtam. Tarkó Gábor tanulmányában Boxberg fiát említi, hogy egy császári lovas különítmény parancsnokaként jelenik meg a ménesintézetnél.¹² Utalva arra, hogy Boxberg fia egyes források szerint letartóztatja Pándyt, más forrás szerint Pándy önként átadja a parancsnokságot a tisztí különítménynek. A tisztikar irataiban azonban ebben az időszakban az ifjabb Boxberget sem hadnagyként, sem egyéb beosztásban nem találtam meg a méneskari tisztek között, ezért a magam részéről a Zakar-tanulmányt fogadom el, miszerint a volt parancsnok, azaz maga Boxberg Frigyes ezredes úr – egyfajta revánsként – visszajön Mezőhegyesre, és letartóztatja Pándy ezredest.¹³ Hogy ez mennyire színjáték és mennyire volt komoly, vagy csak Boxberg és Pándy által kitalált megtévesztés volt Haynau felé, erre nincs bizonyíték. Az azonban tény, hogy a letartóztatásnak nincs következménye. Pándy sikeresen tevékenykedik a szabadságharc utolsó időszakában. Az engedelmes, de visszafogott teljesítési politikája azt eredményezi, hogy a szabadságharc leverése után is a méneskar élén marad parancsnokként. Bár letartóztatják, de a helyén marad, még a bosszú haynauai időszaka alatt és után is. Boxberget az eltávolítása miatti bosszú motiválja, Pándyt pedig a karrier lehetősége. Ezért mindketten feltételezhetően Haynaut félretájékoztatják, ami miatt Pándyt megtartják beosztásában. A tisztek Boxberg, Gottschlig százados, Pándy és mások is a helyükön maradnak Mezőhegyesen. Haynau pedig a ménesbirtoki eseményeket nem vizsgálhatja ki. Teljesen tisztázatlan a tisztek által előadott történet a ménes visszavételéről, amely valójában el sem vezett a szabadságharc alatt a császári hadból, az végig a mezőhegyesi majorokban állomásozik. Pándy mindvégig kényszer hatására engedelmeskedik a renitens magyar kormányznak, de a császár hű alattvalójaként valójában bojkottálják, sőt egyenesen „megmentik” a ménesintézetet és az állományt a koronának. Ezt a történetet aztán sikeresen az első adandó alkalommal Gottschlig találja a császári főhadiszálláson, Aradon. Pándy Haynaunak küldött jelentésében – azaz pár héttel a fegyverletétel után – már a ménes „megmentőjének” állítja be magát, és érdemeit színesítendő azt írja, hogy ennek érdekében életét és vagyonát is kockára tette. Arról is beszámol, hogy kényszer hatása alatt mennyi lovat adott át a honvédseregeknek.¹⁴

Mezőhegyesen továbbra is Pándy kap megbízást az ügyek vitelére, melyet úgy „hálál meg”, hogy Pestre utazik, hogy befolyásos barátai segítségével tisztázza magát a hatóságok előtt. Ezzel párhuzamosan nem mulasztja el, hogy tisztársai nevét besározza. Boxberg az augusztusi katonai különítménnyel fedezve, Mezőhegyesre való visszatérése után azonnal letartóztatja a forradalommal szimpatizálókat.

¹² Kozma, 2009. 32.

¹³ Zakar, 1994. 83.

¹⁴ Kossuth 1000 ló igénye ellenében mindösszesen 172 háts és 68 szekeres lovat adtak át. Kürti, 2019. 9–37.

záló tiszteket, nyilván ezt csak úgy viheti végbe, ha erre Pándy vagy engedélyt ad – mint parancsnok –, vagy „passzív ellenállásként” kezelve egyenesen statisztál a letartóztatásokhoz. A Pándy-féle átállás így lassan árulássá szigorodik a ménes személyzete, az itt megmaradt katonák szemében is. A parancsnoki beosztás megtartása miatt ugyanis Pándyt hazatérte után a korabeli feljegyzések szerint általános ellenszenv fogadja, tisztjei is, amennyire lehetett kerülnek a vele való érintkezést. Szövetségre lépve a volt katonai vezetővel (Boxberg), a forradalommal szimpatizáló tiszteket, alacsonyabb beosztású katonákat és a ménesbirtokhoz tartozó egyéb személyeket gátlástalanul kiad Haynának, sőt beárul a megtorló hatóságoknak. Ennek ékes példája lesz a mezőhegyesi méneskari lelkész, Gonczeczky János pere és halálos ítélete.¹⁵ A homályos események mögé látva azonban a hatalom (Haynau) azért ír egy kemény és mindenképpen figyelemre méltó levelet a méneskar parancsnokának, mely jelentős presztízsveszteséget okozhat Pándynak. Ő azonban – noha a parancsnoki beosztás ezredesi ranggal jár – túlteszi magát a megalázáson. Pándy ezredes nem volt többé ezredes sem. Leveleit Pándy mint ezredes írja alá, vagyis a forradalom révén szerzett rangját használja. Meglepő, hogy erre a hibára sem maga nem jön rá időben, sem az őt támogató tisztek nem figyelmeztetik. Haynau azonban igen, és lekezelő hangvétellű válaszában azt írja, hogy tudomása szerint Mezőhegyesen egy nyugalmazott császári és királyi kapitány van a ménes élén, és szigorúan megtiltja Pándynak, hogy az ezredesi rangot viselje. Haynau e cselekedetével bizonyítja, hogy illegitim volt a forradalmi kormányzat, hiszen egy ezredesi kinevezés is semmis. Pándy a parancsnok eleget téve ezután már századosként ír alá, majd nyugdíjazásakor kapja meg ezredesi kinevezését.

Zakar másik tanulmányában egyetért azzal a Boross Mihály-magállapítással¹⁶, mely szerint egyértelműen Pándy az oka, hogy Mezőhegyesen viszonylag szigorú a megtorlás, és halálos ítéletek születnek a mezőhegyesi szabadságharc alatti eseményekért. Szerinte Pándy a világosi fegyverletétel után is meg akart maradni állásában „*de a megtörténteket eltagadni nem lehetvén, áldozat kellett, kire a bűnt ráfoghassa*”.¹⁷ Feljelenti Haynau-nál a mezőhegyesi plébánost, orvost és egy Wárady nevű főhadnagyot – mint „*dühös magyaroktól tartván, kényszerítve volt parancsainak kiadására*”.¹⁸ Boross szerint a vádlott pap bámulatos eréllyel védi magát, de miután egy szembesítés során Pándy szemébe mondja a vádat, halálra ítélik.¹⁹ Pándy parancsnoki beosztásban maradása, sőt érintetlensége vélelmezhetően a megtorlás, illetve a statáriumi bíróságra juttatott személyek kiadásával hozható összefüggésbe. A forradalom és a szabadságharc alatt ugyanis rendkívül gyorsan és komoly beosztásokban számítottak rá Kosuthék. 1848. július 10.: nemzetőr őrnagy lesz az Országos Nemzetőri Hadita-

¹⁵ Zakar, 1994. 83.

¹⁶ Boross, 1880. 92–93.

¹⁷ Boross, 1880. 92.

¹⁸ Boross, 1880. 93.

¹⁹ Zakar, 1999. 798.

nács lovassági osztályán. Szeptember 23-án honvéd alezredes, az addig felállított honvédcsoportok ideiglenes parancsnoka, majd a fővárosban levő laktanyák főfelügyelője. Október 20-án a pesti hadkerület, november 10-én pedig az 1. (pesti) hadmegye parancsnoka lesz. December 21. mikor ezredesi kinevezését megkapja, mert a honvédsereg méneskari igazgatója, a mezőhegyesi méntelep vezetője lesz a szabadságharc végéig.²⁰ Azaz az OHB megbízható tisztként, fontos feladatokkal bízta meg, mely a legmagasabb politikai és katonai köröket jelenti. Ennek ellenére a ködös történet a ménes megmentése érdekében, valamint méneskari parancsnoki beosztásban való maradása szinte érthetetlen a korábbi forradalmi kormányzat által megkapott magas katonai tisztségeinek ismeretében.

Aktív katonai karrierje 1850. április 3-án őrnagyi kinevezésével és a méneskar parancsnoki beosztásának végével fejeződik be. Mádi birtokán 1864. október 21-én hal meg.

Boxberg Frigyes ezredes, volt méneskari parancsnok nyugdíjazását követően eltűnik a történelemben. Legutolsó adatunk Sopronban bekövetkezett halálának időpontja, 1866. december 25-én.

Bábolna ménesbirtok 1848–49

Az ország 1848. évi forradalmában és az 1849. évi szabadságharcában Bábolnán megtörtént eseményeit tengernyi szakirodalom ismerteti. E tanulmányban a méneskari tisztek eseménytörténetét mutatom be. Bábolna ménesparancsnoka báró Herbert Eduárd lovassági alezredes, aki részt vett, sőt irányította az első, a méneskar számára fontos lóexport-expedíciókat.²¹ Herbert kétszer utazik lóvásárlási szándékkal az arab világba. Érdekes adalék, hogy Széchenyi István gróf ebben a korszakban tölti huszártiszti szolgálatát, és mint lószakértő jelentkezik az expedícióhoz. Herberttel abban állapodik meg, hogy Arábiából vásárol majd lovakat a bábolnai állomány frissítésére. Széchenyi megrendeli Angliából még a tábori felszerelést is (sátor, összecsukható ágy és asztal, melyet tengerjáró hajóval szállítanak le neki Triesztbe), de a behívó nem jön meg, Széchenyi szerint a császár bizalmatlansága és kegyvesztése miatt. Széchenyi csalódottan lemondja a megbízatást, melyet azzal indokol, hogy a *„kötelességek a király és a haza iránt bizonyos körülmények közt megszűnnek”*.²²

A bábolnai parancsnok kiváló munkát végez. 1816-tól Bábolnán csak arab ménekekkel lehet fedeztetni, az állomány nemesítésének szándékából. Báró Herbert Eduárd alezredes parancsnoksága alatt négy tiszt, egy katonai főorvos,

²⁰ Szeremlei, 1867. 177.

²¹ Lovak vásárlási céljából első expedíciója alatt (1836) a görög partok közelében kalózkok támadják meg hajóját, a második egyiptomi útja (1843) alatt beduinok támadták meg a sátoraikhoz kötött lovak miatt.

²² Bártfai, 1928. 58.

egy tábori káplán és a gazdasági igazgató áll. A bábolnai méneparancsnokság stratégiai útvonalon fekszik, a Pestet Béccsel összekötő úgynevezett „*Mészárosok útján*”.²³ Jellasics sokorói veresége után egy éven keresztül valóságos hadi úttá változik, annak minden hátrányával. Bábolna infrastruktúrája hasonló fejlődést mutat, mint Mezőhegyes. A település valamennyi feladatát a katonák végzik vagy hivatásos, vagy vezényelt státuszban. Bábolnán 256 ember, 761 ló, a gazdaságban további 113 ember, 10 ló és 154 ökör van.²⁴

A már-már komikus szituációkat felvonultató bábolnai események 1848. október 5. éjszakáján kezdődnek. Ez időtől vándorol a ménes mindig az éppen aktuálisan magát birtokosnak mondó hatalom parancsa szerint.

A Jellasics-féle horvát-osztrák haderő elkerüli Bábolnát, de a magyar hadsereg Móga vezetésével Bábolnára szállásoltatja be magát, ami miatt Herbert azt a parancsot kapja, hogy evakuálja a ménesbirtokot. Elképzelhető, hogy éjszaka révén ez a parancs mennyire volt kivitelezhető, közel 800 lóval egy előre nem kijelölt területre, sötétben végrehajtott ménestereléssel. A hadsereg-ellátmány miatti logisztikai feladatok pedig komoly fejfájást és bosszankodást okoznak a parancsnokságnak. Ellentétben Mezőhegyessel Bábolnán azonban nem bojkotálják, hanem végrehajtják a parancsokat. Móga egy napon belül továbbáll, így a kényszerű kiköltözés „gyakorlatnak minősíthető”, a jövőben a háború által követelt és majdan előforduló gyors evakuálások miatt. A kiürült bábolnai intézetben hátramaradnak, és a kórházban szállásolják el azon Lenkey-huszárokat is, akik a híres galíciai szökés közben sebesülnek meg.²⁵

A schwechati csata után – immár Görgey parancsnokságával – Bábolnára karácsony napján beérkező futár közli,²⁶ hogy a visszavonuló magyar sereggel együtt a ménesnek is a sereghez kell csatlakoznia. Míg az októberi „főpróba” csak egy átmeneti kivonulás volt a birtokról, most bizonytalan távolságra, bizonytalan ideig, bizonytalan körülmények között fog – nem utolsósorban egy hadsereggel – vándorolni a ménes az ország belseje felé. Ebben a sürgés-forrásban a méneskar tisztjeinek – élükön a gazdasági igazgatóval Abendroth századossal – nemcsak az egymásnak ellentmondó, sőt két irányból is kapott parancsokat kellett értelmezniük, hanem a hadiállapot következtében a bábolnai számadások és elszámolások tisztaságát is meg kell oldani. Abendroth gazdasági igazgató nem véletlenül kerül megemlítésre. Decemberig ugyanis Bécsből is jönnek a parancsok, ahogyan az OHB is folyamatosan rendeletekkel, igényekkel árasztja el a ménesintézeteket. Bár ideiglenesen a bécsi utasítások szünetelnek, azonban októberben a magyar hadsereg számára biztosított ellátmány

²³ Bábolna kiválasztása egyértelműen tudatos és átgondolt volt, hiszen ez volt az utolsó alkalmas terület a bécsi marhaexport pihentetésére. A császári ház már Mária Terézia idején is politikai kérdést csinált a főváros megfelelő húsellátásának kérdéséből.

²⁴ Ruisz, 1905. 29.

²⁵ VI. Württembergi huszárezred Lenkey (a 14. aradi vértanú) százada szökik haza a forradalom hívószavára.

²⁶ Kórossy Kamilló huszárcapitány.

nyugtázása, a birtok készletével való elszámolási kötelezettség, a decemberben történő események, komoly könyvelési és hadtápfeladatot jelentenek. Csak a decemberi megszállás idejére „Bóday főszolgabíró összesen 85 bécsi mázsa kenyérlisztet, 1710 adag katonakenyeret, 2523 pozsonyi mérő zabot (Hercfelder épen kapóra szállított), 1700 mázsa szénát, 19 öl kemény tűzifát és 79 font sót rekvirált az uradalomtól.”²⁷ Aznap, amikor Görgey és vezérkara elhagyják Bábolnát – a ménessel együtt – estére újabb szállás- és rekvirálási igény érkezik. Ezúttal Windisch-Grätz költözik be, ugyanazon szobákba, melyet csak az imént hagytak el a magyarok. Azaz – mint egy jól működő szálloda – ismét, teljes telházal a méneskari tiszték legjobb tudásuk szerint vendégül látják az előző gazda (értsd: Bécs) embereit, és a fogyasztás számláit – hasonlóan, mint a magyar csapatok idején – ismét összeállítják az osztrák vendégek „fogyasztásának” arányában, és lekönyvelik. Ruisz Gyula rendkívül olvasmányos eseményleírásából megtudhatjuk, hogy mindkét sereg csak jött, evett, ivott, fogyasztott és ment, aláírva a nyugtát az ellátmányról. A bábolnaiak legnagyobb félelme az, hogy kinek, mikor és hogyan kell majd elszámolniuk az elfogyott javokról. Ez az elszámolási kötelezettség nagyobb gondot jelent a csomagolás, leltározás, logisztikai problémák és költségek miatt, minthogy éppen egy háború zajlik a közvetlen közelükben.²⁸

Itt jegyezzük meg rövid kitérővel a bábolnai lovak népszerűségét. Görgey Kossuthoz írt 1848. november 15-án kelt leveléből tudjuk, hogy a megszálló alakulatok tisztjei – többek között Görgey is – igényt tartanak bábolnai lovakra. Azokat „egymás közt”, aki kapja, marja alapon „beszerzik”. Görgeynek nem tetszik a rekvirálás e módja, mosolyt keltő megjegyzésében ezt írja: „*de mindezt világért sem azért írom, mert számomra – aligha t. elnök úr által – kijelölt bábolnai csak a bal szemére vak és első jobb lábára sánta; hanem igenis azért, mert táborkaromban lévő néhány jeles tisztnek se lova, se pénze hozzá.*”²⁹

A vándorlás Gödöllőnél ért véget 1849 elején, amikor Windisch-Grätz utoléri a lassabban haladó és épp szálláshelyen pihenő ménest, és azonnal visszarendeli Bábolnára a tisztikart és a lóállományt is. A mezőhegyesi eseményeknél említettem, hogy mind a bécsi udvar, mind a magyar vezetés fontosnak tartja a ménesintézeteket. Egy jól működő intézet és annak katonai személyi állománya érték, ahogyan az állományra is mindkét hatalom igényt tart. Ezért jelentős a magyar vezetés parancsa a keletre menekítésről. Ezért rendeli vissza Windisch-Grätz azonnal a helyére a ménesintézetet.

²⁷ Ruisz, 1905. 40.

²⁸ Megjegyzendő, hogy a bábolnai és mezőhegyesi iratok (elszámolások, nyugták) a korszakból nem, vagy nagyon hiányosan maradtak meg. Azonban ennek a kettős parancsnoklási időszaknak a hatása lehetett, hogy Boxberg Mezőhegyesen a császári parancsokat helyezte prioritásba. Ennek következménye volt a magyar vezetés részéről a kényszernyugdíjazása. Bábolnán – Bécs és Pest közelsége miatt – miatt viszont az aktuális parancsot, azaz minden parancsot következetesen, katonai protokoll szerint végrehajtottak.

²⁹ Ruisz, 1905. 36.

A ménes szerencsésen hazaérkezik, ám a bécsi központi hatóság a „*Gestüts- und Remontirungs Inspektion*”³⁰ vezetője, gróf Hardegg³¹ lovassági tábornok arról panaszkodik, hogy a felügyeletére bízott ménesintézetekről immár 3 hónapja nincs információja. 1849. január 24-én ugyan helyreáll a rend Bábólnán, de a gazdasági elszámolás továbbra is gondot okoz. Például használhatóak-e a pénztárban lévő Kossuth-bankók? Hová kell küldeni a számadásokat? Azokban szerepeltetni kell-e a magyar sereggel elment legénységet? Hová könyveljék az októberben a magyarok által elvitt lovakat és decemberben elvitt ökröket? Nyilvántartsák-e az állományban vagy ez háborús veszteség? Sok kérdés és megoldandó könyvelési feladat, melyre az épp aktuális „megszálló” bécsi udvar hivatott válaszolni, tekintettel a könyvelés záró napján éppen bécsi fennhatóság van Bábólnán.

Görgey 1849. április 22-én bevonul Komáromba. Ez nagy riadalmat kelt a ménesintézetnél, ugyanis ismét a teljes kiürítésre jön parancs a ménes megmentése érdekében. Ezúttal azonban nyugat felé kell venni az irányt tekintettel a Bécsi irányításra. A kiürítési és az állomány „mentési szándékából” az útirányt a parancs Graz felé határozza meg. Welden báró, az osztrák hadak fővezére bábólnai szálláshelyéről irányítja – személyesen – a császári sereg és a ménesbirtok evakuálását. A tűzifa, széna- és szalmakazlak, magtári készletek, azaz a nem szállíthatók maradnak Bábólnán. A helyzet fejtelenségére jellemző, hogy gyorsan áthívják a győri szolgabíró Takó Istvánt, hogy amíg visszatér a ménes, a javakat őrizze meg. Egyedül! Szemben a teljes magyar – nem kevésbé a sikeres hadjárat miatt győzelemittas – hadsereggel szemben. Amint az utolsó katona is elhagyja Bábólnát, néma csend lesz úrrá, ahogyan Napóleon idején, amikor szintén teljesen kiürítették a települést, és még a kórházból is elbocsátották a betegeteket. Graz felé az út több, mint kalandos. A ménest az eredeti útvonalon az esőzések miatti áradás következtében Sárvár felé terelik. Az arra hallható hadizaj megrémíti a ménest, így az szertefut, volt olyan csikó (11 db), amelyik visszafut Bábólnára. A ménes riadalma átcsap a szekerek és ökrök közé is, melyek a közeli erdőbe vágnak be, vagy eltűnnek nyomtalanul. A megérkezés a grazi és a pribeli ménesintézet majorjaiba történik. A legénység a környék fogadóiban kerül elhelyezésre. A katonai elszámolást az eddigiokről 1848. november 1-től – a katonai év kezdetétől – a távozásig, 1849. április 26-ig Grazban keltezik. A Bábólnán maradó készletet a magyar seregek dühükben, hogy a ménest nem találják, kifosztják. Törnek, rombolnak, amit csak érnek. A háborús helyzet – csakúgy, mint Napóleon katonáinál – ugyanazt hozza. Erre a magyar seregre nem igazán lehetünk büszkék. Megjegyzendő, hogy nemcsak a rabló és olykor igencsak részeg katonaság, hanem a helyi élelmes parasztok és urak is az őrizetlenül hagyott készleteket jócskán megdézsmálják. A „szabad rablásnak” Klapka komáromi parancsnoki kinevezése vet véget.

³⁰ Ménes és Pótlovazási Felügyelőség.

³¹ Hardegg Ignác korábban a tisztikarnál volt parancsnoki beosztásban. Egyik őse (Ferdinánd Hardegg) győri főkapitány volt 1593-ban. 1840-től már az udvari haditanács elnöke, a lovassági ügyek irányítója.

A császári és az orosz intervenciók erői visszatérésekor 1849. július 2-ra Bábolna, bár teljesen kifosztva, de ismét hangos a beszállásolt osztrák és orosz katonák miatt. A szabadon hagyott birtok nemcsak a készletekben, hanem berendezéseiben és bútoraiban is kifosztatik. A támadó osztrák erők főparancsnoksága 1849. július 3–4-én Bábolnára érkezik. Jelen van az új főparancsnok, Haynau és az ifjú Ferenc József is. Megfelelő bútorzat azonban nincs, így a környék nemességétől – nyugta ellenében – veszik kölcsön a császári lakosztály és a vezérkar szobáinak berendezési tárgyait. Sajnálatos adalék, hogy e bútorzat a háborúra hivatkozással még nyugta ellenében sem kerül vissza tulajdonosaikhoz.

A ménesbirtok életében jelentős esemény az aratás, mely a császár távozása után jelentős szervezői feladatot jelent. A visszatérő néhány méneskari tiszt a béresek toborzásával, a szükséges teendőkkkel, illetve a károk elhárításával foglalkozik. A hadi utak nagyobb táboraiiban mindig járvány üti fel a fejét, mely nemcsak az emberekre, hanem az állatállományra is kiterjed. A tífusz és a kolera egyszerre van jelen a bábolnai kórházban, ezért a birtok eredetileg megszokott rendje csak ennek leküzdése, illetve az ideiglenesen Bábolnán tartózkodó alakulatok kivonulása után oldódik meg. A ménesintézetbe július végén érkezik vissza az első szakasz méneskari tiszt és beosztottjai. Hechenberger főhadnagy vezetésével egy tábori lelkész, a furírból, két őrmesterből, 3 tizedesből, 7 iparosból, 30 katonából és két tisztiszolgából álló különítmény az augusztus első napjaiban át-át vonuló huszárcsapatok rablásai elleni védekezéssel, valamint a háború okozta károk (elkóborolt állatok és főleg az eltűnt, elloptott vagy rekvirált javak) helyreállításával van elfoglalva. A részeg huszárok rablásai közben a császári méneskari tiszteket elfogják. Amint Klapka erről értesül, azonnal a börtönbe zárt méneskari tiszteket elbocsátásáról rendelkezik, tekintettel a ménesbirtok teendőire. A háború ekkorra eldőlt. Klapka hamarosan feladja állásait, és komáromi kivonulása után a ménesbirtok újra a megszokott rendjét hozza. Az aratást – bár a szorult helyzetre tekintettel a parasztok nagyon drágán vállalják – befejezik, azonban a ménesbirtok állapota nem teszi lehetővé, hogy helyben lakhassanak, és helyben ellátmányt kapjanak a dolgozók. Átmeneti megoldásként a környező falvakban szállásolják el a tiszteket és a katonaságot, melyekből minden reggel átkocsiznak a romokban hagyott ménesintézetbe. Hardegg parancsnok a helyzet tisztázására és a károk felmérésére egy katonai külön bizottság felállítását kezdeményezi, amelyik szeptemberben el is kezdte tevékenységét.

Felhasznált források és szakirodalom

- Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi István katonai pályája. Hadtörténelmi Közlemények, Budapest, 1928/1. 38–68.
- Bóna Gábor: Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara (interneten elérhető: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/> letölthető: Tábornokok, törzstisztek, századosok és hadnagyok önálló fejezet.
- Boross Mihály (szerk.): Gyászlapok a magyar szabadságharc történetéből. Székesfehérvár, 1880.
- Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. 2. kötet. Budapest, 1897. Csongrád Megyei levéltár vonatkozó fondjai.
- Fényes Elek: Magyarországnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota. 5. kötet. Pest, 1839.
- Kürti Péter: Egy elfeledett tisztikar. A méneskari huszárok tevékenységének története 1795-től 1918-ig. Historia Nostra III. 2019. 9–37.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár vonatkozó fondjai.
- Ruisz Gyula: A mezőhegyesi állami ménesintézet alapításának története. A Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye, 1887/2. 93–101.
- Ruisz Gyula: A mezőhegyesi állami ménesintézet alapításának története. A Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Közlönye, 1887/3. 24–37.
- Ruisz Gyula: Bábolna a magyar szabadságharc idején. A Komárom Vármegyei és Városi Múzeum-Egyesület értesítője, 1905/19. 2–83.
- Szeremlei Samu: A honvédelmi bizottmány keletkezése s a forradalom kitörése 1848-ban. Pest, 1867.
- Tarkó Gábor: Menedéke volt a szökevényeknek, s börtöne a hazafiaknak. Mezőhegyesi Füzetek 3. 2009.
- Zakar Péter: Átkozottak legyenek, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek... Haynau mezőhegyesi áldozata: Gonczeczky János. Hadtörténelmi Közlemények, 1999/4. 785–799.
- Zakar Péter: Haynau „kedvence”. SZTE Belvedere Meridionale kiskönyvtár, 1994.

EGRI KÖZÉPISKOLÁK A NAGY HÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN*

LACZKÓ VIVIEN

Eger városát a mai napig az egyik legpatinásabb ifjúságot nevelő városként tarthatjuk számon, amelybe számos rangos és elit intézmény is beletartozik. Ilyen többek között a Dobó István Gimnázium és a Gárdonyi Géza Ciszterci Gimnázium, történelmük több száz évrre visszamenőleg nyújt számunkra információt a fiatalság életviteléről és céljairól a dokumentumok elemzései által. Egy korábbi tanulmányomban vizsgáltam behatóan a ciszterci gimnázium első világháború alatti mindennapjait, azonban ahhoz, hogy az ott leírt eseményeket vagy ezek rögzítését értékelni tudjam, városi szinten össze kellett hasonlítanom a közel vele egyidős, akkori nevén az Egri Magyar Királyi Állami Főreáliskolával.¹ A tanulmányt ezt hivatott bemutatni, pontosabban a diákság és tanárság hátországban és frontvonalakon végzett munkásságát az első világháború alatt.

A két intézmény már az 1700-as évektől létező és elismert iskola volt, amely helyileg a mai napig is a Csiky Sándor utca két oldalán helyezkedik el. Kezdetben a két épület egyazon kézben volt, a jezsuitáknál, majd a rend megszüntetése után 1776-ban a ciszterci rend átvette az egyik épületet, amelynek ezután a neve Ciszterci Rend Egri Katolikus Főgimnáziuma lett, a másik épület állami kézben Egri Magyar Királyi Állami Főreáliskolaként folytatta működését.

Az első világháború alatti iskolai élet összehasonlítását az iskolai Értesítők által végeztem, amik tulajdonképpen a mai használatban vett évkönyvekhez hasonlóak, és speciális forrástípusként mutatják be az iskolák életvilágát. A ciszterci gimnázium Értesítői általában három részből álltak. Az első részben minden esetben valamiféle újdonság jelent meg, például egy a gimnázium vagy a magyar nemzet számára fontos esemény. A második rész a főgimnáziumban elhelyezett országos meteorológiai fiókintézet észleleteinek táblázatos áttekintését tartalmazza. A harmadik szakasz a főgimnázium állapotrajzát közli az adott iskolai évben, amely tartalmilag változásokat mutat, de vannak állandó elemek, például a tanári kar bemutatása; a tanterv ismertetése; a szertári növekedés; ösztöndíjas, jutalmazott, segélyezett tanulók felsorolása; a tanulók osztályzata a tanév végén; statisztikai táblázatok; jelentés az érettségi vizsgálatokról; történeti vázlat az iskola életéből az aktuális tanévben; a következő tanév kezdete. A különböző önképzőkörök leírását nem közölték folytonosan, ennek egyik oka,

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

¹ Laczkó, 2019. 37–53.

hogy a háború előrehaladtával az iskolai kiadásokat csökkentve megszüntettek azokat. Ezzel szemben az állami gimnázium értesítői nem tagolódnak részegységekre, csupán alfejezeteket jelölnek egyenként, amelyek a ciszterci gimnáziumnál a harmadik szakaszba tartoznak, azonban azok szinte azonosan mutatják be a gimnázium állapotrajzát.

Az 1915–1916-os tanévtől egy vallás- és közoktatásügyi minisztérium által szabályozott alszakasz került be az Értesítőkbe.² Ez az *Iskolánk és háború* elnevezést kapta, amely a ciszterci és az állami gimnázium által kiadott kiadványban ugyanúgy szerepel. Ezek a következő altémákra oszlottak. Az első az intézeti épület állapotát írta le a háború vonatkozásában, továbbá a tanítás normális menetétől eltérő változásokat. A második az intézeti tanárság életével foglalkozott, ezen belül a hadba vonult tanárok bemutatása, a tanárok háborúval kapcsolatos tevékenysége az iskolán belül, segélyakciók, a háborúval kapcsolatos tevékenységük az iskolán kívül, a háború vonatkozásainak felhasználása az egyes tantárgyak keretében és a háborús emléktárgyak gyűjtése kapott helyet. A harmadik rész az iskola tanulóival foglalkozott, ezen belül besorozott tanulókkal, az intézet régebbi tanulóira vonatkozó adatokkal, a tanulók adományaival és társadalmi akcióival, hadikölcsönnel, mezőgazdasági munkásságukkal. Ezek a szakaszok játszanak fontos szerepet az iskola életének bemutatásában. Azonban fontos megjegyezni, hogy az Egri Magyar Királyi Állami Főreáliskola csupán az 1915–1916-os tanévben közöl erről információt, a következő tanévekben nem.

Az iskola épülete

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1914. évi augusztus 24-i rendelete tartalmazta a ciszterciek épületére vonatkozó intézkedést is. Az iskolai épületet lefoglalhatták hadicélokra teljesen vagy részben, ezért az intézetnek magának kellett gondoskodnia más, tanításra alkalmas épület bérléséről, lehetőleg díjtalanul. Amennyiben egy településen belül több iskola is volt, akkor az igazgatóknak együtt kellett dolgozni avégett, hogy esetlegesen egymás helyiségeit tudják használni. Az ország számított arra, hogy ebben az anyagilag nehéz helyzetben minél kevesebb költséggel tudják megoldani az ifjúság oktatását.³ Az apát arra kérte az igazgatót, hogy a tornatermet engedje át a Vöröskereszt egri fiókjának.⁴ Közben biztosították az iskola javait a rongálást elkerülendő. A 60. gyalogezrednek egy része nyert elhelyezést itt, de csak átmenetileg néhány napra, kiknek helyére rövid idő múlva, 1914. szeptember 2-án már a csaták sebesültjei jöttek. Ettől az időtől 1916. június 1-jéig a háború sebesültjeinek vagy beteg hőseinek nyújtott menedéket. Hadi kisegítő kórház céljára az iskola torna-

² A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 68.

³ MNL HML VIII-53/a

⁴ MNL HML XII-11/8

termét, a hozzátartozó két öltözőt, továbbá raktár céljára az énektermet és az öt ápoló népfelkelőnek lakásként a zenetermet foglalták le. A kórház 21 hónapon keresztül működött, ezután feloszlatták, mert túl messze volt a frontoktól.⁵ A tanítás ettől függetlenül folyt az épületben.

Ezzel szemben az állami gimnázium épületét a hadvezetőség már 1914 augusztusában lefoglalta katonai tartalékkórházi célra, négy szertári helyiséget és az igazgatói irodát használhatták csupán az iskolai élet zavartalan működéséhez, de hamarosan az igazgatói irodát is át kellett adni a katonai kórházi parancsnokságnak. Mivel a kórház érdekeit nem szolgálta a tantermi felszerelés, ezért a leghatékonyabb és gyorsabb módon ki kellett üríteniük. A kiürítés során az intézeti felszereléseknek elhelyezése a négy szertári helyiségben és a folyosón történt.⁶ Az iskola épülete megszakítás nélkül 1916 májusáig le volt foglalva kórházi célokra. Ekkor visszatérhettek, de az iskola olyan rossz állapotban volt, hogy alapos helyreállítás nélkül iskolai célra nem tudták használni.⁷ Az intézeti épület lefoglalása folytán a tanítás folytatása miatt ideiglenes helyiségről kellett gondoskodni, de ez nem volt könnyű feladat, mert az alkalmas helyiségeket nagyobb részben lefoglalták, különösen a bevonuló katonák elszállásolására.⁸ Az 1914–15-ös tanév elején tartandó vizsgálatokat és tanácskozásokat 1914 szeptember közepén végezték el az állami polgári leányiskola helyiségeiben, majd október 10-én a Líceum épületébe költöztek, ahol 10 termet kaptak.⁹

Tananyagváltozás

A körülményekhez képest elég kedvező elhelyezkedés folytán az állami gimnázium működésében a rendes tantárgyakat illetően csekély eltérés volt a normális menettől, kivéve a tornatanítást, mely sajnos szünetelt a tornatanár betegsége és megfelelő helyiség hiánya miatt.¹⁰ A háború közvetlen hatást váltott ki a testnevelés tanítására, ugyanis sorban hívták be az oktatókat, és foglalták le hadi célokra a tornatermeket. Emiatt a minisztérium elrendelte, hogy tanév közbeni kirándulások legyenek ott, ahol a katonai szolgálatra való felkészítés elmaradt, és ahol a felkészítés soron volt. Ezek alól akkor lehetett mentesülni, ha nem volt megfelelő számú tanerő, aki el tudta volna látni a kísérői feladatot. 45-50 fős csoportokban mentek hétköznap, egy délutánon át tartó kirándulásokra, az időjárásnak megfelelően, például a téli hónapokban a síelés is lehetett egyfajta kirándulás.¹¹ Ugyanakkor 1915-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban

⁵ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 69.

⁶ Az Egri Magyar Kir. Állami Főreáliskola Értesítője, 1916. 84.

⁷ Uo. 85.

⁸ Uo. 86.

⁹ Uo. 86.

¹⁰ Uo. 87.

¹¹ MNL HML VIII-53/a 90. 3588/1915.

eldöntötték, hogy az ifjúságot még a sorozás előtt is tervszerűleg bizonyos katonai kiképzésben kellett részesíteni. Ezt kísérletképpen az 1915/16 tanévben vezették be. A katonás nevelés részben a rendes tanórákon, részben a játékdélutánokon és kirándulásokban, cserkészzetben és a testnevelésben folyt. Oktatni erre alkalmas tanár vagy ennek hiányában katonai szolgálatra be nem hívott katonatiszt volt alkalmazandó, jelentést kellett tenni arról, hogy hogyan tudná ezt megvalósítani az iskola. A ciszterciek iskolájában a testnevelésórákon bevezették a katonai nevelést. *„Testnevelésórán katonai előkészítést vettek elméletben és gyakorlatban. Hadseregszervezetet, stratégiát és taktikát tanulmányozták és katonai rendgyakorlatokat, meneteléseket figyeltek meg, és távolságmérési gyakorlatokkal kapcsolták össze.”*¹² Ezzel szemben az állami gimnázium kirándulásokat tartott a megfelelő tornaterem hiánya miatt.

A tanítási órák tananyagának leckéi értelemszerűen kapcsolódtak a minden napok történéseihez. Erről ezt olvashatjuk a ciszterci gimnázium Értesítőjében: *„A magyar nyelv és irodalom tanárai az olvasmányoknak a háborúval kapcsolatba hozható vonatkozásait többször érintették vagy kiemelték. Ciceró, Horatius stb. műveit olvasták, melyek dicső hősokról szóltak. A háborús gondolatoknak és hangulatoknak megírására a dolgozatok nyújtottak alkalmat.”*¹³ *„A német nyelv és irodalom tanárai szintén az olvasmányokat, illetve a dolgozatokat vették elő a háború témájának a megjelenítésére. A történelem összehasonlításokra nyújtott alkalmat. A háborús vonatkozásokat minden fokon kellőképpen fel is használták a tanárok. Az ókori történelemben a spártai ifjak nevelésének ismertetése és hadgyakorlataiknak tárgyalása közben eszmetársítás útján a szaktanár ráirányította a mai katonás nevelés szükségességére és ebben a háborúban már meg is mutatkozott hasznára”*¹⁴ – írta Kürti Menyhért az akkori iskolaigazgató. Az állami *„gimnázium magyar és idegen nyelv tanárai az olvasmányokkal és költeményekkel kapcsolatban a háborús tárgyú írásbeli dolgozatokkal igyekeztek a háborús vonatkozásokat felhasználni. Általában a nyelv és irodalom tanárai minden alkalmat megragadtak, hogy áldozatkész hazaszeretetre lelkesítsék ifjúságunkat. A történelem tanárának pedig tananyagával kapcsolatban még több alkalma nyílt az önfeláldozó hazaszeretetre való buzdításra és azoknak nagyrabecsülésére oktatni ifjainkat, kik erkölcsi és anyagi erejükkel dicsőséget hoznak nemzetünkre és vérükkel és életükkel védelmezik hazánkat. A történelem tanára e mellett még arra is törekedett, hogy minél világosabb képet nyerjen ifjúságunk a most folyó világháborúról és annak előzményeiről.”*¹⁵

„A természetrajzban és kémiában a növényi táplálékokról, a ruhaanyagokról, valamint a katonák állóerejéről és a gyógyszerek hatásairól volt szó. Ezek nem csupán a háborúhoz fontos dolgok, hanem a mindennapi élethez is elengedhetetlen tudások. A természettan órákon érdekes és tanulságos előadásokat tartottak. Kiváltképpen

¹² A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 77.

¹³ Uo. 73.

¹⁴ Uo. 75.

¹⁵ Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője, 1916. 91.

foglalkoztak a ledobott bombákkal a tehetetlenség elvében”¹⁶ – írják a ciszterci gimnázium értesítőjében. Hasonlóképpen az állami gimnáziumban is a táplálkozás és egészségüggyel kapcsolatos ismeretek tárgyalásánál, továbbá robbanószerrek alkatrészeinél és a levegő kémiájánál hozták kapcsolatba tárgyukkal a háború eseményeit.¹⁷

„A matematikában a hadsereg létszámára, élelmezésére, muníciók szállítására, léghajók és elfoglalt helyek magasságának meghatározására, városok és erdők egymástól való távolságának, a puskalövedékek sebességének kiszámítására volt lehetőség. Ezekon kívül külön is foglalkoztak még a pénzek árfolyamértékével és a hadikölcsön kötvényekkel, mely utóbbiakból néhányat be is mutattak. A pszichológiában a háború alkalmas példákat szolgáltatott az érzelmek, indulatok és szenvedélyek ismertetéséhez. A tanulók rajzórakon a vázlatfüzetjeikbe előszeretettel rajzoltak háborús képeket, képes levelezőlapok után vagy fantáziaképek alapján.”¹⁸ Az állami gimnáziumban a fizika és a mennyiségtan tanárai pedig különös hangsúlyt helyeztek a technika háborús vívmányaira, és háborús vonatkozású példákat adtak fel tanítványaiknak. Következtetésképpen megállapítható, hogy a háború beleivódott az iskolák mindennapi életébe a tantárgyakon keresztül is.

A tanárok iskolán belüli és kívüli tevékenysége

A tanári testület nemcsak szóval, hanem tettel is jó példával járt elő, ugyanis a tőlük telhető legnagyobb módon kivették részüket a különféle hadisegélyezésekből úgy az iskolában, mint azon kívül. Mindkét iskola tanári kara közreműködött a katonák számára szánt adományok gyűjtésében, legyen az pénzbeli vagy tárgyi.

Az állami gimnázium tanári testülete a háború elejétől 1916-ig az igazgatóság útján összesen 571 koronát adományozott hadsegélyezési célokra,¹⁹ ezenkívül a tanári testület minden egyes városi háborús gyűjtésnél adott kisebb-nagyobb összeget. „Hadikölcsönöknél a tanári testület összesen 41,150 koronát jegyzett, amely összegből Dr. Czigler Henrik 20,000 K-t, Dr. Schweiger Lázár 15,000 K-t, Vigh Béla 2200 K-t, Kniesner Ágost 1000 K-i Csoltkó István 800 K-t, Tóth István 550 K-t, Kolosy Mór 500 K-t, Baranyó Ernő 300 K-t, Jablonszky Flóris 200 K-t, Kántor Nándor 200 K-t, Bánhidó Ödön 200 K-t, Pécsi Ottmár 150 K-t, Ifj. Dr. Hankiss János 50 K-t jegyzett. Az igazgató az intézeti alapok tőkéiből a múlt tanévben 1700 K-át, a folyó tanévben 2600-át, összesen 4300 koronát jegyzett.”²⁰ A tanári testület hozzájárult a városban ápolt nagyszámú beteg katonának lelki és testi fájdalmainak enyhítéséhez, támogatta a helybeli Vöröskeresztet és a hadiárvák ügyét intéző bizottság mű-

¹⁶ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 76.

¹⁷ Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője, 1916. 91.

¹⁸ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 77.

¹⁹ Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője, 1916. 91.

²⁰ Uo. 92.

ködését, részt vett a háborúval kapcsolatos többi társadalmi mozgalomban is.²¹ A ciszterci gimnázium tanári karából négyen vállaltak a háborúval kapcsolatos tevékenységet: „*Perényi Kandid a Vörös-Kereszt-Egylet Heves megyei választmányának gondnoka, dr. Kürti Menyhért a Vörös-Kereszt egri fiókjának titkára, a hadi sírokat gondozó bizottság tagja. Grész Leó a vármegye egri járásában elhelyezett internáltak leveleinek cenzúrázásával, valamint dr. Kovács Piussal a hadi fogságba jutott földjeink leveleinek fordításával és a válaszok írásával tettek szolgálatot a segítségre szoruló egyszerűbb helybeli és környékbeli falusi lakosságunk, illetve a közigazgatási hatóságunk.*”²²

A ciszterci gimnázium tanárai az egri társadalom művelésének is a pátfogói voltak évek óta. A háború ideje alatt sem voltak restek ezt folytatni, „*Háborús délutánok*” elnevezéssel tartottak előadásokat az egybegyűlteknek.²³ Az eseményekről rendszerint a helyi sajtó, az Egri Újság is beszámolt. Az intézet háborús előadásainak a bevételeiből támogatta a Vöröskeresztet.

Diákság társadalmi akciói

A tanulók a tanári testület buzdítására mindenféle háborús célú gyűjtésben, adakozásban és munkálkodásban részt vettek. Az állami gimnázium diákjai az 1914–1915. tanévben rengeteg pénzt gyűjtöttek különböző célokra, összesen 850 K. 32 fillér értékben (Katonáink karácsonyfájára, hadi fogságban levő katonáink javára, a harctéren megvakult katonáink javára, a Füsttelen napi gyűjtés, a harctéren elesett katonáink özvegyeinek és árváinak javára, a harctéren megvakult katonáink javára, a Magy. Vöröskereszt egylet javára, az egri Izr. filléregylet javára, az intézeti Segélyegyesület javára). Ezenkívül 164 kg fémét és 6 kg szeder-cserjelevelet gyűjtött. Az 1915–1916. tanévi gyűjtés még eredményesebbnek bizonyult, összesen 2660 K 2 fillért szedtek össze (Diákfalvára, katonáink karácsonyfájára, Bolgár vöröskereszt egylet javára, Erzsébet Otthon egylet javára, József kir. herceg szanatórium egyesület javára, a kárpáti ünnepély alkalmával a kárpáti falvak javára, magyar tengeralattjáróra, Zsófia gyermek szanatórium javára, a harctérről visszatért budapesti szegénysorsú egyéni hallgatók javára, az intézeti Segélyező-egyesület javára, a hadi árvák javára).²⁴ Ebben a tanévben a hadvezetőség részére 55 kg csalánt és 4162 darab hadi bélyeget, továbbá 308 darab könyvet és 1599 képes folyóiratfüzetet gyűjtöttek a harctéren küzdő kato-

²¹ Uo. 93.

²² A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 59.

²³ A város kulturális életének felpezsdítésében és a ciszterci lelkiség terjesztésében kulcsszerepet játszott a gimnázium egyik tanára, Maczky Valér. Tevékenysége és munkássága jelentős mérföldkövet jelentett a városi társadalom művelődésében. Nem véletlen, hogy azóta utcát neveztek el róla, és a ciszterci templom kertjében szobrot állítottak emlékéül. Lásd bővebben: Fábíán, 2017. 41–67.

²⁴ Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője, 1916. 94.

náink részére.²⁵ A ciszterci gimnáziumban hadsegélyezés címen a Vöröskereszt céljára 400, a hadbavonultak családjainak segélyezésére szintén 400, a katonák karácsonyára 1914-ben 191, 1915-ben 243 K-át adtak össze a diákok. A vak katonáknak 40, a Gyorssegély alapnak 26, a Bolgár Vöröskeresztnek az eladott levelezőlapokért 56 K 40 fillért, és az Egerben ápolt sebesültek részére napilapokra 48 K-át juttatott az ifjú szívek áldozatkészsége. Az elpusztult kárpáti falvak felépítésére 1916. május 1-jén rendezett templomi gyűjtés összegének, a 140 koronának java része is a tanulók szerény erszényéből került ki. Szívesen vettek a tanulók hadijelvényeket és jótékony célú sorsjegyeket. Nagy buzgósággal végezték a hadibélyeg- és fémgyűjtést, a különböző ruhafélék és rongynak összeszedését.²⁶ Az 1916–1917. tanévben is minden kínálkozó alkalommal hozzájárultak a háború okozta nélkülözések és szenvedések enyhítéséhez. A katonák karácsonyára befolyt 150 K 64 fillér, a vak katonáknak 65 K 83 fillért adtak, a hadisírok alapjára 111 K 85 fillért gyűjtöttek. Őfelsége a király születésnapja a harctéren címen megindult gyűjtés eredménye 72 K 36 fillér, végül az Rósz. Gyermekszanatórium Egyesület javára 65 K 85 fillért adományoztak.²⁷

Sorozás

A ciszterci gimnázium tanárai közül 1916-ig csupán két tanár volt alkalmas a katonai szolgálatra: Rédei Gerő és Szász Alfréd. Rédei Gerő a 60. gyalogezred tábori lelkésze lett, a hadi szolgálat alatt az alábbi kitüntetésekhez szerezte: a kardokkal díszített Ferenc József-rend lovagkeresztje, a II. oszt. lelkészi érdemkereszt, a Signum Laudis, a Károly-csapatkereszt, a Vöröskeresztgyelet II. oszt. hadiékítményes díszjelvénye, a kardokkal és sisakokkal díszített háborús emlékérem; háború folyamán azonban a kitüntetések mellett sajnálatos módon egy komoly betegséget is elkapott. A kitüntetéseit büszkén, a betegségét türelemmel viselte. Szász Alfréd kórházi tábori lelkész volt Ciliben, később Grész Leó a 12. sz. helyőrségi kórházban végzett szolgálatot.²⁸

Az 1915–1916-os tanévig öt tanár és az egyik római katolikus hitoktató vonult hadba, név szerint Bánhidya Ödön, Czunya Sándor, Klauber Frigyes, Takács Andor és Tóth Gyula rendes tanárok és dr. Tóth Tihamér katolikus hitoktató; Hetzel Fülöpöt pedig áthelyezték a lőcsei állami főreáliskolához. Bánhidya Ödön 1914. augusztus 1-én vonult be a 10. honvéd gyalogezred helybeli kiegészítő parancsnokságához. 1915 októberében tizedessé léptették elő és november 3-án nem tényleges viszonyba való helyezéssel visszatért iskolánkhoz. Czunya Sándort 1914. november 8-án hívták be mint tartalékos hadnagyot a 10. honvéd gyalogezredhez, de szívbaja miatt szabadságot kaptak. November 22-én ismét behívták,

²⁵ Uo. 95.

²⁶ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 83.

²⁷ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1917. 60.

²⁸ Uo. 58.

és beosztották a helyben állomásozó 12. honvéd gyalogezred pótzászlóaljához, mivel szolgálati beosztása megengedte, szabad elhatározásából tovább tanított 1915. január 3-ig.²⁹ Januártól kezdve tényleges helyi szolgálatot teljesített többféle beosztással Miskolcon, Kassán és Nagykárolyban, később Nezsiderben teljesített őrszolgálatot. 1915. novemberében főhadnaggyá léptették elő. Klauber Frigyes 1914. október 1-én vonult be mint őrzető a 12. honvéd gyalogezred pótzászlóaljához, és rövid időn belül népfőkelő hadnaggyá nevezték ki. Többféle beosztásban teljesített szolgálatot Egerben, Máramarosszigeten, Kassán és Volhíniában. Ebben a tanévben Brűben szolgált a 19. őrszászlóaljnál. Takács Andor 1914. augusztus 2-án vonult be mint tartalékos hadnagy a 7. honvéd gyalogezred Pancsován állomásozó századához, és november végéig ott teljesített szolgálatot. December elején részt vett a Szerbiába nyomuló hadseregünk harcaiban, de már december 9-én a grockai éjjeli ütközetben súlyos agyrázkódást szenvedett. Grockáról betegsége következtében Pancsovára, majd Temesvárra szállították, ahol 1915. április elejéig gondozták, ezután átszállították a kiskunfélegyházi kórházba. Mivel állapota nem javult kellőképpen, szabadságoltatták. Tóik Gyula 1914. július 25-én vonult be az Ungvárott állomásozó 65. cs. és kir. közös gyalogezredbe mint tizedes, kezdetben az önkéntesek kiképzésében vett részt, és később, szeptember közepén ezredének negyedik menetszázadával Boszniába vonult a Drina folyó mellett Szerbia ellen küzdő katonákhoz. Betegség következtében november elején kórházba szállították. 1915 márciusában ismét visszakерült ezredéhez, Tótsóváron teljesített szolgálatot, és az volt a feladata, hogy az ezredhez tartozó hősi halált halt tisztek arcképét olajfestményben megörökítse.³⁰ Dr. Tóth Tihamér 1914. augusztus 1-én vonult be a 68. cs. és kir. gyalogezredhez, és a déli és északi harctereken folytatott küzdelmeikben vett részt. 1915. október végéig töltötte be tiszttét, egészsége megromlása miatt felváltották, és visszatért tanítani. Szolgálata alatt kitüntetésekert szerzett, katonai lelkészi és a magyar Vöröskereszt Egylet II. oszt. érdemkeresztjét.³¹

A tanárok mellett a tanulók behívása súlyosabb mértékben érintette az iskolát. Az állami gimnáziumban az 1914–1915. tanévben huszonhárom tanulót soroztak be. A negyedik osztályból Bukucs Imrét, Korózs Józsefet és Riha Gyulát; az ötödik osztályból Pápay Lászlót, Szoó Józsefet és Spitzer Endrét; a hetedik osztályból Fejér Miklóst, Fűkőh Istvánt, Gavenda Emilt, Jankovics Bélát, Kelemen Sándort, Reiner Árpádot, Ruttkay Ernőt, Schilhábel Ernőt, Schwartz Imrét és Veisz Sándort; a hetedik osztályból Abonyi Lászlót, Grószberg Dezsőt, Jolbey Sándort, Kárász Elemért, Pucher Ferencet, Sárossy Józsefet és Tóth Gyulát.

Az 1915–1916. tanévben tizennégy tanulót soroztak be, név szerint: a hatodik osztályból Berzéthly Pált, Bujdosó Lajost, Éles Lajost, Jankovits Istvánt és Lieszkovszky Ernőt; a hetedik osztályból Pók Kálmánt, Saepelt Vilmost, Subik Gyulát és Szabó Barnát; a nyolcadik osztályból Drlicska Károlyt, Iszkerka Istvánt,

²⁹ Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola Értésítője, 1916. 88.

³⁰ Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola Értésítője, 1916. 89.

³¹ Uo. 90.

Schiffer Sándort, Weismann Lipótot és Wollák Lajost.³² Az 1916–1917. és 1917–1918. tanévről nincs adatunk.

A ciszterci gimnáziumban az 1914–1915. tanévben huszonöt diák vonult be, a hatodik osztályból Sebestyén Gyula; a hetedik osztályból Gyürky Imre, Laczek Ádám, Lázár József, Leviczky Mihály, Prokai Pál, Schaub István, Szanthoffer Sándor, Szilcz Lajos, Torday Ignác; a nyolcadik osztályból Elekes Dezső, Gaál Ignác, Gibás Imre, Gyöngy Mihály, Kiss János, Kovalcsik Gyula, Losonczy Géza, Mikus Lajos, Misik Béla, Rusvai Kálmán, Schiffer Ferenc, Sebész Alajos, Sepitkó András, Vágner József és Viszney Sándor.

Az 1915–1916. iskolai év folyamán a következőket sorozták be, összesen tizenhat főt: a hetedik osztályból Csesznok Géza, Kares Gusztáv, Kelemen András és Szecsei Kálmán; a nyolcadik osztályból Beznák László, Bores Ferenc, Horánszky Dezső, Kulits Kálmán, Madarassy Ferenc, Nagy Barnabás, Nyizsnyik Bertalan, Suba Antal, Szabó Imre, Tatos Kálmán, Zsigmond János. Az 1915–16. tanévi tavaszi népfelkelői szemlén bevált és bevonult a következő nyolc fő a nyolcadik osztályból: Bátor Gáspár, Dömötör István, Krebsz Tivadar, Magniu Elek, Miskovics Elek, Pap István, Tobákos János, Wallandt Ernő.³³

Az 1916–1917. tanév januárjában Kosztik János hatodik és Biró Károly nyolcadik osztályos tanuló vonult be. Márciusban három nyolcadik osztályos tanuló, név szerint Endersz Frigyes, Gremesperger Sándor és Tóth István. Ugyanekkor esküdött fel Derecskey János, Gál Károly, Geguss István és Turcsányi Gyula hatodik osztályos, 1899-es évfolyamú tanulók. Az ugyanezen évfolyamú hetedik osztályú tanulók, Csórja Etele, Hegedűs Béla, Juhász Pál, Király Géza, Molnár Béla, Paudics Mihály, Tition József és Wähl Tibor katonai kiképzésre bevonultak.³⁴ Összesen tizenhét fő.

Az 1917–1918. tanévben összesen negyvenhárom tanulót hívtak be katonának. 1917. októberében Terenyi László hetedik, Kaposi János, Kovács S. Ferenc és Kimer István 1899-es évfolyamú tanulók vonultak be. Az 1918. januári népfelkelői szemlén a következő 1900-as évfolyamú tanulók váltak be: a hatodikból Boskó Jenő, Dernei József és Magyar István; a hetedikből Antal András, Mikula Imre, Péterffy Endre, Pongrácz Sándor, Révász László, Réz Dezső, Sándrik Sándor, Szilágyi János és Tuchmann Antal; a nyolcadikból Bakos Imre, Berente László, Bozó Károly, Csépe Jenő, Darvas Lajos, Fékes Sándor, Golda László, Hiki Béla, Jurán József, Majzik László, May Imre, Mohás Géza, Pál Endre, Pelláthy István, Petravich Ödön, Sándor Ferenc, Simon Ernő, Tavaszy Ferenc, Ujlaky László, Ungár Sándor, Vajda Sándor, Weinberger Imre és Wind Gyula. Az áprilisi népfelkelői pótszemlén volt a régebbi évfolyamúak közül a nyolcadik osztályból négyen váltak be: Csendes Antal, Farkas Sándor, Gombos Ferenc és Korányi Lajos.³⁵

A két iskola tanárainak behívásából látható, hogy az állami iskolából hat ta-

³² Uo. 93.

³³ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1916. 82.

³⁴ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1917. 59.

³⁵ A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője, 1918. 15.

nárt hívtak be frontszolgálatra, míg a ciszterci gimnáziumból csupán hármat a háború teljes ideje alatt. Ennek az okát a levéltári forrásokban fellelhető véderőtörvény alkalmazásában leltem fel, amelyet a zirci apát terjesztetett ki a tanárookra. A behívott diákok adatait összehasonlítva az állami gimnáziumból harminchét főt hívtak be katonának az 1914–1915. és 1915–1916. tanévben, míg a ciszterci gimnáziumból negyvenegy tanulót. Sajnálatos módon az állami gimnázium 1916–1917. és 1917–1918. évi Értesítőiben nincs adat arra vonatkozóan, hogy hány főt hívtak be. Ezzel szemben a ciszterci gimnázium közöl információkat, az 1916–1917. tanévben tizenhét fő, az 1917–1918. tanévben negyvenhárom főt soroztak be katonának. Összességében a ciszterci gimnázium Értesítőiben közölt adatok alapján százegy diák harcolt a hazájáért a frontokon.

Emlékezet

A ciszterci gimnázium nagy gondot fordított a háborúban részt vevő aktuális diákjainak és régi diákjainak összegyűjtésére, így majdnem kétszáz diák adatait tudtam megvizsgálni a levéltári források, az emléktábla és az emlékkönyv (Pro Patria) segítségével. Az iskola vezetése eldöntötte 1922-ben, hogy szeretne méltó emléket állítani az elesett hősöknek, ezért elkezdte összegyűjteni, hogy mely akkori és régi diákjai veszték oda. A megemlékezés két fontos része az emléktábla, továbbá a Pro Patria című kiadvány. Ez utóbbi az 1922-ben készült emléktáblához kapcsolódó emlékkönyv, amelyben a háború következtében elhunyt tanulók adatait olvashatjuk. A könyvbe eredetileg, azaz 1922 áprilisában hetvenöt név került, mellette olvasható a születési helyük és idejük, mikor jártak az iskolába, továbbá katonai kitüntetések, haláluk helye és ideje. 1923 márciusáig még nyolc nevet írtak bele, az ő neveik az emléktábla aljára kerültek. A könyvben még egy hősi halott, Farkas Ernő adatai szerepelnek, akiről 1925 októberében szereztek tudomást. Az állami iskola a hősökről való megemlékezés jeleként emléktáblát állíttatott az elesett tanulókról és tanárokról.

Összegzés

A háború nagy hatással volt az iskolák életére ugyanúgy, mint a társadalom minden szegmensére. A kezdeti lelkesedést az 1916–1917-es tanévre már a teljes kiábrándulás váltotta fel, ettől függetlenül azonban az iskolák diákjai és tanárai is töretlenül folytatták társadalmi akcióikat, teljesítették a minisztérium elvárásait, a tanárok a háborús helyzet megértése érdekében a tanulók mindennapjaiba, a tananyagba is beiktatták a frontokon zajló eseményeket, például a matematika vagy irodalom oktatásában. Mindkét iskola épületét használatba vette a hadügyminisztérium, ám a ciszterci gimnáziumot nem sújtotta a teljes iskola lefoglalásával. Emiatt a ciszterci gimnáziumban az 1915–1916-os tanévben bevezetésre került a katonai nevelés a testnevelésórán belül, míg az állami gimnáziumban a katonai nevelés a testnevelésórán kívül, az angol nyelvórán zajlott.

ziumban helyhiány miatt kirándulásokat szerveztek az órán. Az Egerben történő karitatív gyűjtések során a diákok és a tanárok példásan adakoztak a rászorulóknak javára, mindkét intézményben. Ilyen gyűjtés volt például a Füsttelen nap, vagy az elpusztult kárpáti falvak felépítésére szervezett gyűjtés. A tanárok ösztönöztek és támogatták a tanulókat abban, hogy a frontszolgálatot teljesítő katonák számára gyűjtsenek gyógynövényeket, amelyből teát készíthetnek a katonák. A ciszterciak körében hagyományként működő városi szintű, a lakosságnak tartott ismeretterjesztő előadásaikban is a háború volt a fő téma.

Mindkét intézmény tanári karát és diákjait is érintette a frontszolgálat, amelyet a legjobb tudásuk szerint végeztek betegségben és egészségben. A ciszterci gimnáziumból három, az állami gimnáziumból hat tanárt érintett a frontszolgálat, ennek oka a véderőtörvény. A diákokat tekintve az 1914–1915. és az 1915–1916. tanévben csekély különbség van a behívottak számában, továbbá elemezni a későbbi tanévekből csupán a ciszterci gimnáziumot lehet, ugyanis az állami gimnázium nem közöl erre vonatkozó adatot az Értesítőiben. Fontos volt megemlékezniük a hősi halottjaikról, mely mind a két iskolában emléktáblával valósult meg, a ciszterciak ezt egy emlékkönyvvel egészítették ki.

A gondterhes órákban is megőrizték lelkierejüket, és mind a tanárok, mind a diákok lankadatlan erkölcsi értékekkel folytatták áldozatkész munkájukat a tudás és a haza érdekében.

Felhasznált források és szakirodalom

- A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1913–1914. tanévről. Eger, 1914.
- A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1914–1915. tanévről. Eger, 1915.
- A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1915–1916. tanévről. Eger, 1916.
- A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1916–1917. tanévről. Eger, 1917.
- A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1917–1918. tanévről. Eger, 1918.
- A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1918–1919. tanévről. Eger, 1919.
- Az Egri Magyar Kir. Állami Főreáliskola XXVI. Értesítője az 1914–1915. tanévről. Eger, 1915.
- Az Egri Magyar Kir. Állami Főreáliskola XXVI. Értesítője az 1915–1916. tanévről. Eger, 1916.
- Az Egri Magyar Kir. Állami Főreáliskola XXVI. Értesítője az 1916–1917. tanévről. Eger, 1917.
- Az Egri Magyar Kir. Állami Főreáliskola XXVI. Értesítője az 1917–1918. tanévről. Eger, 1918.

- Babucs Zoltán – Maruzs Roland: Ahol a hősök születnek. Debrecen, 2007.
- Deseő Lajos: A m. kir. szatmári 12. honvéd gyalog ezred, valamint menet- és népfőlkelő ezredeinek története. Budapest, 1931.
- Fábián Máté: A Maczky család Heves vármegye szolgálatában. In: RMJ60. Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére. Szerk.: Fábián Máté – Romsics Ignác. Eger, 2017. 41–67.
- Friedler Samu: Súlyos harczok. A cs. és kir. 65. gyalogezred nyári harczainak története. Salgótarján, 1917.
- Laczkó Vivien: Az első világháború hatása a Ciszterci Rend Egri Katholikus Főgimnáziumára. *Historia Nostra* III. 2019. 37–53.
- MNL HML vonatkozó fondjai
- MNL VML vonatkozó fondjai
- Nagy József: Eger története. Budapest, 1978.
- Reschner Róbert – Sebestyén József: A 68-as Jász-kun gyalogezred háborús albuma. 1917.
- Sassy Csaba: A volt m. kir. miskolci 10. honvéd gyalogezred világháborús emlékalbuma. Miskolc, 1939.

„JOHANNES HEROLD DIALÓGUSA WOLFGANG LAZIUSSZAL ÉS ISTVÁNYFY MIKLÓSSAL”,

avagy Johannes Herold Dialógusának elhelyezése
az 1556-os szövegtörzshez*

MAJOROS MÁTÉ

Szigetvár, 1556

Az 1556-os magyarországi események, különös tekintettel a törökök Szigetvárnál elszenvedett vereségére, Európa-szerte hírértékűnek számítottak, és élénk érdeklődéssel követték őket. Sziget megvédését és az ezzel összefüggésben zajló hadműveleteket kiemelt figyelemben részesítette a kortárs közvélemény: nagyon is tudatában voltak a győzelem jelentőségének, és az eseményeket számos formában megörökítették.¹

Az 1556-ban a törökök által ostrom alá vett Szigetvár – amely Pécs elestével a dél-dunántúli területek feletti uralom kulcsát jelentette ekkor – megsegítésére indított Habsburg hadjárat elsődleges célkitűzése a Sziget szomszédságában lévő, az előző évi török hadjárat során elveszített vár, Babócsa megtámadása. Ezzel a manőverrel elvonják onnan a török csapatokat, és lélegzethez juttatják a szigeti védőket. Ez a Szakály Ferenc által „diverziós” hadműveletnek nevezett terv végül sikerrel jár, mert Babócsa felmentése után az oszmánok már nem képesek elfoglalni Szigetvárt, és a Dél-Dunántúl ezzel további tíz évre megmenekül a török fenyegetés elől.² Az egész hadjáratsorozat három nagy fázisból tevődik össze, amelyek ugyanakkor szerves egységet alkotnak: Szigetvár török ostroma, a babócsai „diverzió”, és a Tiroli Ferdinánd vezette hadjárat. Ez utóbbi, bár nem érte el eredeti célját, tudniillik Pécs visszafoglalását, de Korotna, Görösgál és Babócsa visszavételével, illetve földig rombolásával sikeresen feltörte a Szigetvárt fojtogató gyűrűt, jelentős mértékben hozzájárulván ahhoz, hogy a dél-dunántúli régió magyar kézen maradjon.³

Az 1556-os oszmán hadjárat tehát teljes kudarccal végződött: nemhogy Szigetvár ostroma nem sikerült, a kudarcot még az is tetézte, hogy az oszmán sereg a hadjárat során akkora veszteségeket szenvedett, amelyek csak az 1552-

* A tanulmány elkészültét az NKFIH K-119237 azonosító számú, Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történelmi műve című kutatási projektje támogatta.

¹ Kasza, 2016. 25.

² B. Szabó, 2016. 45.

³ Kasza, 2016. 14.

es egri vereséghez voltak mérhető: a sereg mintegy fele odaveszett, ezen belül is az elit janicsárságnak a fele, továbbá a lovasság negyede elpusztult, míg a szigeti vitézek vesztesége mindössze 116 ember volt.⁴ Mindemelllett a diadal eszmei jelentősége is óriási volt: hosszú évek óta először sikerült vereséget mérni a török hadseregre.⁵ Többek között ennek tudható be az is, hogy az esemény hatalmas hazai és nemzetközi visszhangot kapott. Az ostromról szóló első szöveg rögtön utána egy hónappal született meg, nevezetesen Horváth Márk hétoldalas, latin nyelvű jelentése, melyet 1556. augusztus 23-án küldött el Bécsbe.⁶ A szöveg napi bontásban, naplószerűen mutatja be az ostrom eseményeit, mindenféle retorikai fogást és irodalmi megformáltságot nélkülözve. A szöveg maga feltehetően a kapitány írnokának tollából származik.⁷ Ezen jelentést 1557-ben, Peter Seitz wittenbergi nyomdája *A magyarországi Szigetvár megszállásának és ostromának története* című, mindössze 12 oldalas kötetében teljes egészében közreadta.⁸ Ez is azt bizonyítja, mekkora súlya volt ekkor a magyarországi eseményeknek európai szinten is, hiszen akkora szenzációnak számított, hogy a győzelem híre, mindössze egy évvel az ostrom után már a nyugat-európai sajtóban is a figyelem középpontjába került. A jelentés nemigen okozhatott irodalmi élvezetet, de a puritán stílust bőségesen kárpótolták a pontos adatok, amelyeknek köszönhetően ez a szöveg mind a mai napig az esemény egyik legfontosabb dokumentuma.

A nemzetközi érdeklődés mellett az esemény a hazai közönség figyelmét sem kerülte el. Ebben pedig rendkívül nagy szerepe volt a dél-dunántúli Tőke Ferencnek, aki Tinódi Sebestyén⁹ szellemi örököseként dolgozta fel a szigeti sikertörténetet.¹⁰ Munkája azért is fontos, mert forrásként szolgált többek között a 16. századi Magyarország egyik leghíresebb humanistájának, Zsámboky Jánosnak is, aki munkájában szintén megőrökíti Szigetvár 1556-os ostromát.¹¹ Ő ismeri fel, és mutatja be elsőként komplex, átfogó módon a diadal jelentőségét, kontextusba helyezve az eseményt az ostrom előzményeinek felvázolásával.¹² Zsámboky érdemei elvitathatatlanok, mégis, az 1555–1556-ban történt eseményeket összefüggéseiben, és a legteljesebb módon először Johannes Herold, illetve Wolfgang Lazius,¹³ osztrák humanista mutatták be.

⁴ Sugár, 1976. 109.

⁵ Bősze – Ravaszdi – Szita, 2006. 80.

⁶ Kasza, 2016. 14.

⁷ Uo. 15.

⁸ Uo. 14.

⁹ Mivel Tinódi 1556. januárjában elhunyt, Szigetvár diadalát már nem volt alkalma megénekelni.

¹⁰ Kasza, 2016. 17.

¹¹ Uo. 17.

¹² Uo. 19.

¹³ Wolfgang Lazius 1514. október 31-én, Bécsben látta meg a napvilágot. Humanista közegben nevelkedik. A magiszteri fokozat megszerzését követően 1538-ban,

Mindkettejük műve 1557-ben látott napvilágot Bázelenben, Oporinus nyomdájában. Herold két művet is írt az 1556-os magyarországi események kapcsán. Az egyik ezek közül a Szigetvár megsegítésére indított osztrák hadjáratot vezető Tiroli Ferdinándhoz írt *Panegyricus*, a másik pedig egy *Rerum contra Turcas historiola* címet viselő dialógus. Ezen eseménysorozatot Lazius is feldolgozta monumentális, csaknem teljesen kéziratban maradt művében, a *Rerum Austriacarum decades*ben.¹⁴ Én a továbbiak során Herold *Dialógusát* fogom tüzetesebben megvizsgálni.

A dialógus teljes címe: *Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interramnensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta*. A mű egy évvel a magyarországi hadjárat után, 1557-ben keletkezett, tehát ez egy gyors reflexió az akkor még meglehetősen friss eseményekre.

Egy viszonylag hosszú dialógussal van dolgunk: a nyomtatvány 99–174. oldalig tart.¹⁵ Bár maga a nyomtatvány nem a legjobb minőségű, de azért viszonylag jól olvasható. Felépítésében Herold tökéletesen eleget tesz a dialógus formai követelményeinek, ennek megfelelően a szöveg, mint a legtöbb dialógus általában, három fő szerkezeti egységre tagolódik: egy bevezetőre, egy kerettörténetre és magára a beszélgetésre.¹⁶

Herold dialógusa mind irodalmi, mind pedig történeti értéke miatt kivívta a kortársak elismerését, és több utányomásban is megjelent.¹⁷ A szöveg tehát az

Ingolstadtban szerez orvosi diplomát, majd a bécsi egyetem orvosi karának professzora lesz. Praktizált is mint elismert orvos. Hatalmas történetírói vállalkozásában, egyfajta „osztrák Bonfiniként” Ausztria teljes történetének megírását tűzte ki célul a római időkől kezdve egészen saját koráig. Ez a monumentális műve, a *Rerum Austriacarum Decades* csak kéziratban maradt fenn. Munkája azért is jelentős magyar szempontból, mert ez az egyetlen olyan történeti forrás, amely teljes komplexitásában ábrázolja Buda oszmán kézre kerülésének körülményeit (1540–1542), a hódolt-ság kiépülésének állomásait (1543–1546), valamint az 1551–1556 közti időszak történéseit. Munkásságával felkeltette Habsburg Ferdinánd figyelmét is, aki nemességet adományoz neki, udvari orvosává teszi, később pedig Caspar Ursinus Veliust – akivel közeli barátságban volt, s akinek írásait saját munkájához is felhasználta –, követi az udvari történetírói pozíciójában. Ezenkívül ő lesz Ferdinánd régiség- és numizmatikai gyűjteményének prefektusa, és maga is jelentős könyvgyűjteménnyel rendelkezik. Udvari történetíró lévén udvari nézőpontból vizsgálja, és udvari érdekek mentén haladva mutatja be korának fejleményeit. Kiváló anyagi körülmények között élt, ami kedvező feltételeket biztosított történetírói tevékenységének. 1565. június 19-én halt meg Bécsben. Kasza, 2016. 11–26, illetve Waczulik, 1937. 56–76.

¹⁴ Kasza, 2016. 20.

¹⁵ Előtte a Tiroli Ferdinándhoz írt *Panegyricus* olvasható.

¹⁶ Bevezető: 99–101; kerettörténet: 101–107; dialógus: 107–174.

¹⁷ Simon Schardius, *Historicum opus*. Vol. 2. Basiliae, 1574, 1810–1816; Jacques de Bongars, *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici. Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus reuocati, quidam nunc primum ed. etc.* Cura Jac. Bongarsii, Francofurti, Apud heredes Andreae Wecheli, 1600, 438–443; Nicolaus Reusner, *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus gestarum*. Francofurti, 1603, 119–127; illetve Johann Georg Schwandtner, *Scriptores rerum*

első, 1557-es kiadását követően még jó ideig a köztudatban maradt. Ennek ellenére mind ez idáig a kutatók figyelmét nem keltette fel túlságosan, és minthogy senki sem foglalkozott még vele behatóbban, mára jóformán feledésbe merült.

A szöveg belső és külső kontextusainak és Herold szerzői intenciójának feltárása végett szükséges bevonni a vizsgálatba a fentebb már említett szerző, Wolfgang Lazius, továbbá Istvánffy Miklós ugyanezen eseménysorozatról írt műveit is, és megvizsgálni ezen szövegek egymáshoz való viszonyát, hogy képet alkothassunk Herold művének hitelességéről Lazius és Istvánffy mellett, illetve arról, hogy van-e létjogosultsága, történeti relevanciája művének, vagy inkább csak mint irodalmi alkotásként kell rá tekinteni.

Johannes Herold élete

Johann Basilius Herold, vagy Johannes Herold 1514. december 17-én született Höchstädtben. A nyomdász, humanista, történész és publicista Herold kétszer házasodott meg. Második házasságából született egy lánya, Veronika és két fia. Fiai közül azonban csak az egyik, Immanuel (1541–1571) érte meg a felnőttkort.

Tízéves peregrinációja alatt, mely 1535-ig tartott, bejárta Németországot és Itáliát is, egészen Szicíliáig. Tanulmányai alatt kellőképpen teleszívta magát humanista irodalommal, nagy műveltégre tett szert. 1539-ben azonban kénytelen volt megszakítani tanulmányait. Ezt követően Bázelen telepedett le, és Oporinus nyomdájában kezdett dolgozni, ahol korrektorként tevékenykedett. Irodalmi, történeti és teológiai munkákat írt, nagy hírnévre tett szert, és szövegei népszerűvé tették a nyomdát. Két évvel később bázeli polgárjogot kapott, és felvette a Basilius melléknevet.

A nevéhez fűződő számos szövegkiadás mellett fordított, és országleírásokat is készített. Írásait erőteljesen áthatotta hazája iránti patriotizmusa. Mindezek ellenére otthonában nem sok elismerésben részesült. Élete utolsó éveit Bázelen töltötte, és munkásságával igyekezett a város szolgálatára lenni. Végül itt is halt meg 1567. június 17-én.

Herold művének céljai

Herold művének témája, ahogy azt fentebb már említettem, az 1556-ban a Szigetvár felszabadítását célzó hadjáratsorozat eseményeinek ismertetése. A dialógus a babócsai „diverziós hadművelet”, Korotna ostromát, Sziget felmentését és Tiroli Ferdinánd hadjáratát dolgozza fel. A leírás gerincét a „Babócsa-hadművelet” képezi. Ez már csak azért is figyelemre méltó, mert a fennmaradt kortárs tudósítások közül csupán két szerző, Herold és Lazius azok, akik az eseményeket teljes komplexitásukban ábrázolják. Az egész esemény-

sorozatból nemcsak egy-egy mozzanatot ragadnak ki, hanem, más korabeli tudósításoktól eltérően, kiszélesítik a látószöveget: az egész hadjáratot egyetlen komplex történelmi kontextusba helyezik, rámutatva az ok-okozati összefüggésekre, és folyamatként, egy nagyobb egész részeként ábrázolják, ugyanakkor a későbbiek folyamán is születtek művek, amelyek komplex módon mutatták be a hadjáratot. A Heroldén és a Laziusén kívül később még két nagy történetíró, Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc írt komolyabb narratívát erről az egész eseménysorozatról átfogó módon. Az is bizonyos, hogy Lazius fontos mintaként szolgált Herold számára,¹⁸ Herold azonban a hangsúlyt mégis egészen máshová helyezi, és vannak neki saját forrásai is: bizonyos dolgokról sokkal többet mond, mint Lazius vagy bárki más.

Mindezek fényében először is érdemes megvizsgálni Herold, Lazius és Istvánffy szövegeinek összevetése kapcsán, hogy melyik szerző kit választ főszereplőnek. Ha megtesszük, roppant érdekes felfedezéseket tehetünk, ugyanis mindhárman mást választanak főszereplőnek. Vajon mi lehet ennek az oka, és van-e valamiféle kapcsolat a három szerző műve között, ami megmagyarázza azt, hogy hogyan lehetséges azonos alapanyagból egészen más főhőst kihozni? Lássuk először Herold főszereplőjét: nála egyértelműen Nikolaus Pollweiler,¹⁹

¹⁸ Herold bizonyosan felhasználta Laziuszt, és ezt minden további nélkül megtehetette, hiszen mindkettejük szövege 1557 márciusában jelent meg Oporinus nyomdájában, ahol akkoriban Herold történetesen korrektorként tevékenykedett, tehát, ha valaki, akkor ő könnyűszerrel hozzáférhetett, és forrásként használhatta az „osztrák Bonfini” munkáját. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy nem Laziuszt használta egyedüli forrásként, ennek részletesebb bemutatása azonban meghaladná e tanulmány kereteit.

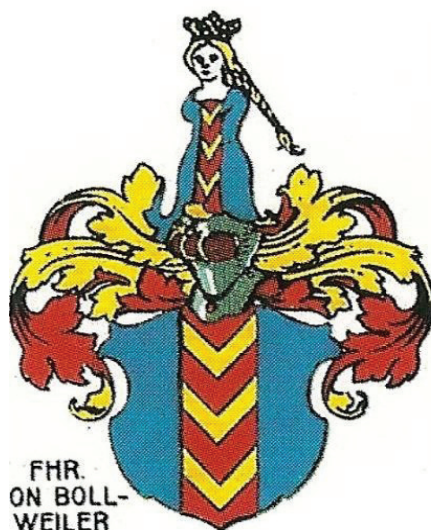
¹⁹ Nikolaus von Pollweiler (1520–1588. Haguenau) hadvezér és diplomata. Felesége Dorothea von Liechtenstein, akivel 1550-ben kötött házasságot. Házasságukból öt gyermekük született: három fiú és két lány. 1547 körül nyerte el a bárói rangot, és főszerepet játszott családjá hatalmának növelésében. 1551-ben I. Ferdinánd rábízta Val de Villé és Ortenberg irányítását, amelyet később, 1576-ban megkapott hűbértörökként a Habsburg-háztól. 1560-ban megvásárolta a Florimont feletti fennhatóságot, ami a Reinachhoz tartozott, és három évvel később Reguisheim is az övé lett, ami Morimonthoz tartozott. 1578-ban a Masevaux-k örököseként Flachslanden és Fleimsbrunn birtokosává vált. Nikolaus anyagi sikerei szoros kapcsolatban álltak a Habsburgokhoz való erős kötődésével. Befolyásos pozíciókban tevékenykedett: állandó tanácsadója volt I. Ferdinándnak (Hofkammerrat), 1564 után pedig Ferdinánd főherceg tábornoka (Hofmarschall). 1546-ban a schmalkaldeni háború idején ő védelmezte Tirolt, és megakadályozta, hogy az ellenség átkeljen a Fern-hágón. Két évvel később, Innsbruck kormányzójaként elfoglalja Konstanz városát, amivel nagy hírnévre tesz szert. Néhány évig kormányozta a várost, és 1552-ben kemény küzdelmek árán védelmezte meg a protestáns fejedelmek támadásaival szemben. Számos okból kifolyólag ő volt az összekötő kapocs V. Károly és I. Ferdinánd között, akinek nagyra becsült tanácsosa volt. 1556-ban Nikolaust két testvérével, Christophfal és Ludovicusszal együtt Magyarországra küldték, és ott számos csatában kitüntette magát a törökök elleni hadjárat során. A következő évben II. Fülöp szolgálatába állt, és 1557 nyarán, amikor a spanyol király épp Saint-Quentint ostromolta, Granvelle bíboros támogatásával támadást intézett a Lorraine-ban állomásozó francia katonaság ellen. Ezt az elterelő hadmozdulatot aztán még több nagyszabású hadművelet követte, amelyek többek közt Bresse Savoy hercege érdekében történő visszahódítását, illetve Lyon erőteljes támadását célozták. A vállalkozás kudarca ellenére I. Ferdinánd követként Spanyolországba küldte

az elzászi gyalogság parancsnoka körül forognak az események, ő alkotja az elbeszélés gerincét, és kulcsfontosságú szerepet játszik az egész hadművelet sikerének szempontjából. Vele együtt két testvére is részt vesz a hadjáratban: Christophorus és Ludovicus Pollweiler. Ez utóbbiról Herold azt is elárulja, hogy a Johannita lovagrend tagja.²⁰ Christophorus halálának körülményeit részletesen ismerteti. Tehát, ha tetszik, afféle „családi vállalkozásként” ábrázolja, és elsősorban a Pollweiler család, és különösen Nicolaus Pollweiler érdemének tulajdonítja a „babócsai diverzió” sikerét. Az események során alapvetően végig Pollweiler dominál, és ez a fajta attitűd konzekvensen végigvonul az egész művön. Amikor Pollweiler színre lép, Herold egy viszonylag részletes névetimológiai értekezést tart az általa Apollaevuylerusnak nevezett Pollweiler névről, illetve beszél a család eredetéről. Egy másik helyen pedig a Pollweiler család címeréről beszél, leírja, hogy „azoknak a Pollweilereknek, akik korban másokat megelőztek [ti. a fiatalabb Pollweilereket] a sisakjukon az isteni szűz, Apolla képecskéjét viselték, amikor az ifjabbak egyáltalán semmivel vagy pávafarkakkal díszítették sisakjukat”.²¹

Nikolaust. Ott is maradt 1559-től 1561-ig, és igyekezett mélyíteni Anglia és a Habsburgok közti szövetséget. Visszatértét követően kinevezték Haguenau helytartójává, és ezt a tisztséget haláláig viselte. 1562-ben felügyelte az osztrák örökös tartományok gyűlését Freiburg im Breisgaunál. A tridenti zsinat idején aktív szerepet vállalt a katolikus ellenreformációban. 1569-ben sikertelenül próbálta meg Henri de Jestetten jogait helyreállítani Munster felett, és fenyegetései ellenére 1575-ben a munsteriek, Colmari városával együtt csatlakoztak a reformációhoz. Valamikor 1563 és 1570 között a dán király seregeit vezette a svéd király, XIV. Erik ellen. II. Fülöp oldalán Luxemburgba, majd Antwerpenbe ment, amelynek 1576-ban a kormányzója lett. 1577 őszén, Roermond ostromakor sikeresen ellenállt, amíg az utánpótlás megérkezett, Ausztriai János, majd Alessandro Farnese vezénylete alatt. A pénzhiány megakadályozta Deventer megszábadításában, amely így 1578 végén az ellenség kezébe került. Nikolaus Pollweiler katonai pályafutása ezzel a kudarccal végződött. Életének utolsó éveit Elzászban töltötte. Halála után Masevaux városában temették el abban a kápolnában, amelyet ő építtetett 1575 körül. Családjának nevét ma is őrzi az Elzászban található Bollwiller nevű település. (www.alsace-histoire.org/fr/notices-netdba/bollwiller-pollwyler-etc-nicolas-baron-de.html, letöltés 2019. máj. 28.)

²⁰ „...sub Ludovico ordinis D. Ioannis equite...” Vö. Herold, 1557. 129.

²¹ „...quod Apollaevuyleriis tantum, qui aetate alios praecedebant in galea virginis D. Apollae imagunculam ferre licebat, cum minores aut re omnino nulla, aut pavonis cauda cassidem exornarent.” Vö. Herold, 1557. 153.

A Pollweiler család címere

Most nézzük meg, mi a helyzet Lazius esetében. Pollweiler, bár nála is fontos szereplő, végig „másodhegedűs” marad, a főszerepet ugyanis Tiroli Ferdinánd kapja. És ebben a tekintetben Lazius is mindvégig következetes és egységes. Tudatosan Ferdinánd hadjáratára és magára a főhercegre összpontosít, és az egész expedíciót végül teljes sikerként könyveli el, még hozzá Ferdinánd javára, aki nélkül nemcsak, hogy nem sikerült volna, hanem érezteti, hogy csak az ő segítségével volt lehetséges ez a győzelem. Az egészet az ő érdemeként tünteti fel, és mindenki más elhalványul a főherceg fényében. Lazius, udvari történetíró lévén, kifejezetten a bécsi udvar nézőpontjából kívánja láttatni az eseményeket. A hadjárat eredetileg kettős céllal indult: egyrészt, hogy megtartsák Szigetvárt, másrészt, hogy visszaszerezzék Pécsét. A vállalkozás tulajdonképpen felemás sikerrel járt, mert, bár Szigetet valóban megtartották, és ebben tagadhatatlannak a Habsburg-hadak érdemei, Pécs visszavétele, Szigetvár elhúzódó ostroma miatt végül elmaradt. Lazius azonban ennek ellenére is teljes sikerként beszél a hadjáratról sőt, hangsúlyozza, hogy Pécs megszerzése valójában már nem is okvetlenül szükséges a dél-dunántúli területek biztosításához, a hadjárat így is elérte célját.

Ferdinánd persze Heroldnál is fontos és meghatározó szereplője az eseményeknek, a különbség azonban nem merül ki ennyiben, mert, ha közelebbről megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy Herold és Lazius „Ferdinándja” nem teljesen ugyanaz, olyannyira nem, hogy szinte már azt lehet mondani, nem is ugyanarról az emberről beszélnek, mintha két Ferdinánd lenne. Ezen a ponton érdemes bevonni a vizsgálódásba Istvánffy Miklós művét. Az övé azonban egy harmadik verzió: ő Nádasdy Tamás magyar nádort választja főszereplőnek, és az ő

személyét helyezi a hadjárat eseményeinek középpontjába, olyannyira, hogy nála még a császári hadak érkezése előtt Nádasdy Tamás indul meg seregével Babócsát ostromgyűrűbe fogni, hogy Szigetet felszabadítsa az ostrom alól, és az egész ostromban kulcsfiguraként tevékenykedik. Ferdinánd főherceg az ő hathatós segítségével veszi be Babócsát. Gyakorlatilag tehát Istvánffy verziójában Nádasdy Tamás veszi át Pollweiler helyét.

Ennek szemléltetésére lássuk a hadjárat befejező jelenetét, amely mindhárom szerzőnél megvan, három különböző változatban.²² Szigetvár sikeres megtartását követően felmerült a kérdés, folytassák-e a hadjáratot, és megkíséreljék-e az egyesült seregek Pécs visszavételét. Laziusnál ezt követően ez olvasható:

„Miután szülőjétől levél útján bizonyosságot szerzett arról, hogy mit kell ezután tennie, [...] gondosan mérlegelte magában [...], hogy [...] közeledik a téli hideg, aztán, hogy az élelemhiány [...] növekszik, a betegség meg a fáradtság [...] a katonák testét legyengítette[...]. Így hát úgy vélte, hogy eleget tesz a hírnévnek és az ország javának, ha Szigetet megszabadítja, hiszen mindenekelőtt ebből a célból vállalták ezt a hadjáratot [...]. Úgy döntött, hogy diadalmas hadseregét épségben hazaviszi, [...] és hogy a történekről számot ad legdrágább szülőjének [...]”²³

Herold így írja le ugyanezt a jelentet:

„De az ott lévő vezérek és tanácsosok, mivel egyre nehezebbé vált az ősz elviseleése, látták, hogy sok nehézség veszi őket körül, [...] úgy gondolták, hogy a vezér tüzét némileg vissza kell fogni. Korán reggel tehát az egybegyűltek nagy tisztelettel és méltósággal köszöntik a harcra kész vezért, és ők maguk meggyőzik az ellenszegülőt korukkal és a könyörgés legerősebb érveivel. [...] Vissza kell tehát fordulni atyjához, a császárhoz, akinek parancsait is felolvasták.”²⁴

²² A továbbiak során a Lazius-tól idézett szöveghelyeket Kulcsár Péter, az Istvánffytól származó szövegrészeket Juhász László, a Heroldtól vett idézeteket pedig saját fordításomban közlöm.

²³ „...quum literis a parente certior factus est, quid sibi deinceps agendum esset, [...] diligenter secum perpendebat: frigore brumali primum omnium ex anni tempore incidente, penuria deinde rei frumentariae [...] increbrescente, quum et militum corpora morbis ac laboribus [...] confecta, [...]. Itaque satis et ad gloriam sui nominis, et regni utilitatem factum arbitraturs, si liberato Segetho, propter quod expeditio primum omnium esset suscepta, [...] victorem exercitum [...] incolumem reducere statuit, et longe charissimo parenti rationem rerum gestarum reddere...” Vö. Lazius, 1574. 1814.

²⁴ „At qui aderant duces et consilarii, cum magis atque magis ingravescere iam autumno, difficultatibus multis se circumveniri viderent [...] ardorem igitur Imperatoris nonnihili inhibendum ducunt. Summo itaque mane ad arma cohortantem, magna veneratione salutant coniuncti, et auctoritate, aetateque ipsi venerandi rationibus firmissimis refragantem persuadent. [...] Revertendum autem esse ad partem Caesarem, cuius iussa praelegebantur.” Vö. Herold, 1557. 166.

Végül lássuk, hogyan ír erről Istvánffy:

„...[Ferdinánd] nem szűnt meg nagy buzgalommal sürgetni, hogy valamit azért mégis kíséreljenek meg, mert ha azután, semmi jeles tettet sem hajtva végre, tér haza, ezt a maga számára túlságosan dicstelennek és szégyenteljesnek tartaná. Ő ugyanis – tüzes ifjú lévén – erősen feltette magában, hogy [...] a hadi hírnév és dicsőség gyümölcsét leszakítja. [...] [Mindezzel kénytelen felhagyni, miután] megtudta, hogy a nádor tanácsát Ferdinánd király is helyeselte, s látta, hogy beálltak az őszi esőzések, az utak megromlottak, s [...] hogy a német katonák [...] ragályos betegségekben megbetegedtek.”²⁵

Ebből a három szövegrészből jól megfigyelhető egyfajta negatív karakterfejlődés, amin Ferdinánd alakja keresztülment. Látható, hogy az a megfontolt-ság, higgadság, és szerénység, amelyre Heroldnál a hadvezérek, Istvánffynál pedig maga Nádasdy Tamás inti Ferdinándot, Laziusnál eleve megvan benne. Ráadásul ezt még tovább is fokozza azzal, hogy a visszavonulás leírását követően valóságos dicshimnusz énekel Ferdinándról: „Úgyszólván köztudomású volt, hogy milyen serénységet és lelkesedést tanúsít ez a fejedelem a nehézségek elviselésében és a veszedelmek felvállalásában, a seregszemlében, [...] és szigort az igazságszolgáltatásban, elsősorban az istenkáromlók és fosztogatók ellen, hogy mekkora szánalmat, irgalmat és gondosságot a nyomorultak, a meggyötörtek, a sebesült katonák íránt.”²⁶ És még folytatja érényeinek felsorolását. Ferdinánd itt jóformán diadalmenetben tér haza. Lazius mindezt még megtoldja azzal, hogy a pogány török hordák ellenében csak egy ilyen vezér alatt képes sikerrel egyesülni és fellépni a Habsburg birodalom, és végső soron az egész keresztény világ. Művének végén Ferdinánd méltatását valóságos királytükörré kerekíti, amely egyébként teljes egészében megfelel szerzői intenciójának. Sorait egy Claudianus-idézettel²⁷ zárja, melyet a poéta Honorius császárról és Stilico fejedelemről írt. Ezzel gyakorlatilag Ferdinándot a római császárok szintjére emeli, azok utódjaként beszél róla, akinek uralma alatt a török majd kiűzetik Európából, szabadítóként helyreállítja a rendet és a békét, és ezáltal egy új aranykort teremt a világ számára.

²⁵ „...interea tamen, ut aliquid tentare vellent, magno studio urgere non desinebat, postquam, si nihil egregii facinoris tentando domum revertisset, indecorum sibi maxime et turpe ducebat, utpote, qui iuvenili fervidaque aetate [...] laudis et gloriae militaris fructum quaerere constitisset. [...] quod palatini consilia regi etiam Ferdinando probari et iam autumnalibus pluviis cadentibus itinera corrumpi animadvertisset [...] militum Germanorum corpora profluvio vulgatisque morbis tentarentur.” Vö. Istvánffy, 1622. 367–369.

²⁶ „Quanta vero eius principis non solum in laboribus subeundis, periculisque adeundis, lustrando exercitu, [...] atque in iusticiae administratione adversus blasphematores praecipue, et raptos severitas: tanta rursus in miseros afflictos caesosque milites misericordia, indulgentia et providentia pene popularis fuit...” Vö. Lazius, 1574. 1815.

²⁷ Claudius Claudianus: De consulatu Stilichonis, liber II. 190–207.

Herold „Ferdinándja” sokkal inkább rokonítható Istvánffyével: bár Babócsát sikeresen bevették, és ezzel megtartották Szigetvárt, személyes céljaiban azonban kudarcot vall. Herold, miután Ferdinánd tudomásul veszi, hogy vissza kell fordulnia, ezt írja: „Úgy tartják, hogy a fővezér, amikor ezeknek [ti. a hadvezéreknek] beszédét megtudta, egy ideig mozdulatlanul állt, könnyes szemekkel, és lassan, félénken dörzsölvén homlokát és szemeit, hallható sóhajtással, lelkelével újra észhez tért, és a győzelmes császár parancsait, győzelmes atyjának parancsait megismételte, amelyek, bár bővelkedtek bölcsességben és igazságban, mégis megrázkódtatták.”²⁸ Érdekes azonban, hogy Istvánffynál, aki a három szerző közül a legvisszatetszőbb Ferdinánd-portrét festi meg, nincs meg a méltóságában megtört, „könnyező Ferdinándról” szóló kép.

Herold felhasználta Laziust, szövegének recepciója kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az ő munkáját pedig Istvánffy használta fel saját művének írásakor. Ezt minden további nélkül meg is tehetné, hiszen a fentebb már említett Schardius-féle kiadásról tudjuk, hogy megvolt neki a könyvtárában. Íme, a kapcsolat a három szerző műve között, amely megmagyarázza a közöttük fennálló kontinuitást. Érdemes tehát górcső alá venni az Istvánffy és Herold szövegei között lévő párhuzamokat, különösen azokat, amelyeket Istvánffy csak Herold szövegéből ismerhetett, más azokról nem beszél.

Babócsa ostromának egyik jelenetében a törökök megkísérelnek átkelni a Rinyán, ám a kiáradt folyó miatt ingoványossá vált terület mocsaraiba szorítják őket. Herold ezt írja: „...az ellenséget a közeli mocsárba belekergették, amely miatt a vár bal oldala iszapos, és a Rinya vize miatt csúf és hozzáférhetetlen. Itt, miután a lovak egy része beleragadt vagy betemette őket a szenny, vagy rútul felkoncolták őket a mieink.”²⁹ Ugyanez Istvánffynál: „Ezeknek nagy részét [...] vagy a feneketlen iszap nyelte el, vagy összebonyolódott a küszködő lovakkal, vagy golyótól találva nyomorultul vészett el. [...] [Zrínyi] sokat a patakba és a mocsárba szorítva karddal és puskával ölt meg, míg a többiek az ártól és a sártól akadályozva, s átúszni nem tudva, rút halállal pusztultak el.”³⁰ A másik ilyen jelenet, amikor Herold Nikolaus testvérének, Cristophnak a halálát írja le: „...ó, fájdalom, [a törökök] akkora támadással, és oly biztos lövésekkel tartottak a mieink felé, hogy a golyók a folyón innen álló Christoph egész bal lábát leszákították, és kilenc másik katonát, akik rendezett sorokban követték, a földre

²⁸ „Ferunt Imperatorem cum horum sermonem accepisset, aliquandiu constitisse immobilem, atque oculis udis, subinde et frontem atque genas verecundia perfriquantem, exaudito gemitu, cum animo rediisset ad rationem, Vincant Caesaris iussa, vincant genitoris imperia, ingeminasse: quae ut prudentia plena, pietate tamen percellunt.” Vö. Herold, 1557. 167–168.

²⁹ „...hostem in paludem proximam, quae ad arcis sinistram limosa et aquis restagnantis Rhymniem foeda et inaccessibilis est, propulsant. Ubi magna pars subsidentibus equis, aut coeno obruitur, aut foede a nostris contrucidata fuit.” Vö. Herold, 1557. 131.

³⁰ „...quorum tamen maxima pars, ante, quam ad conserendas manus ventum esset, profundo caeno absorpti, aut conflictantibus equis implicati, aut glandibus icti miserabiliter periire [...] [Zrínyi] multosque ad rivum paludemque constrictos gladiis et sclopetis caedendos curavit.” Vö. Istvánffy, 1622. 362–363.

terített.”³¹ Ez Istvánffynál is megvan: „Köztük Pohlweyler Kristóf, Miklós testvére, bal lábszárán egy ágyú hatalmas golyójától találva, meghalt. Ugyanennek a golyónak szörnyű ereje még kilenc német katonát, kik ugyanabban a sorban meneteltek egymás után, egyszerre leterített és szétszaggatva kegyetlenül megölt.”³² További egybecsengés, hogy Istvánffynál megtalálható Anton Fugger fiának, Johannesnek a neve, akit szintén csak Herold említ meg név szerint. Érdekes még az is, hogy Nádasdy Tamás személye kapcsán mindkét szerző kitér arra, és kiemeli, hogy a nádor óvatos és habozó természetű volt. Herold itt a *cautus*, Istvánffy pedig a *cunctator natura* kifejezést használja, Herold ráadásul mindezt egy magyar szájába adja. Figyelemre méltó, ahogy Istvánffy itt a *cunctator* szó használatával finom párhuzamot von Nádasdy Tamás, magyar nádor és Q. Fabius Maximus, a második pun háború egyik ikonikussá vált hőse között. Ez a „halogatás” tehát itt abszolút pozitív jellemvonásként jelenik meg. Végül van még egy párhuzam: Scipio a Landenberg neve és halálának körülményei, amiket szintén csak Herold említ. Korotna ostromakor ugyanis „Scipio volt a felmászásban az első és visszavonulásban az utolsó, és ennek a kornak szégyenteljes és átkozandó szokása szerint lazára eresztett csizmája miatt, ami megakadt egy sáncba belevert karóba, nem tudta magát kiszabadítani, és [...] hét iszonyú sebesülést szenvedve, nem sok napra rá távozott az élők sorából.”³³ Istvánffy pedig ezt írja: „...Landenburg Scipio lovasparancsnok, akit a sánc ostromlása közben, amikor fényűzésből lazára szétvágott cipőjébe, mint amilyeneket most a németek használnak, hegyes lándzsája beleakadt, s nem tudta gyorsan kiszabadítani, az ellenség megölt.”³⁴

Mindezek fényében tehát nem is az a fő kérdés, hogy a három leírás közül melyik tekinthető a leghitelesebb beszámolóknak, hiszen, mint láthattuk, egyiknek sem az volt kifejezetten az elsődleges célkitűzése, hogy objektív tudósítást nyújtson a közvéleménynek a hadjárat körülményeiről. A három verzió három nézőpontból mutatja be ugyanazt az eseményt. Lazius kifejezetten udvari megvilágításban, császári érdekek mentén jeleníti meg, míg Istvánffy egyértelműen

³¹ „Quae tanto impetu, proh dolor, tamque certis ictibus in nostros ferebantur, ut ex iis quod citra flumen excussum erat, Christophoro pedem sinistrum sub femore totum deiiceret, novemque alios milites perpendiculari ter se invicem in ordine sequentes prosterneret.” Vö. Herold, 1557. 132.

³² „Inter quos Christophorus, Polbailerii germanus frater pedem sinistrum sub femur ingentis tormenti pila ictus occubuit ita, ut eiusdem pilae vi atque immanitate novem milites Germani eodem ordine sequentes uno ictu prostrati et discerpti crudeliter occiderentur.” Vö. Istvánffy, 1622. 363.

³³ „...qui nitendo primus fuerat, cedendo ultimus Scipio, huius aevi pudendo et execrando cultu caligarum diffluentium largitate, palo qui vallo infixus erat inhaesit: nec explicare sese, [...] septem atrocissimis vulneribus laesus sauciusque, paucis post diebus vitam amiserit...” Vö. Herold, 1557. 159.

³⁴ „...Scipio Landenbergus, ordinum ductor desideratus fuit, quem in valli oppugnatione caligarum ad luxuriam concisarum laxitate praeacutae fudi irretitum, quales tunc Germani in usu habebant, nec se satis cito explicantem hostes interfecerunt.” Vö. Istvánffy, 1622. 368.

magyar szemszögből, a magyar érdekeknek megfelelően tálalja az eseményeket. Mi a helyzet azonban Herolddal? Világos, hogy ő egy harmadik nézőpontot és egy harmadik érdeket képvisel, méghozzá a Pollweiler-család érdekeit. A szigeti ostrom sikere egyértelműen a várkapitány, Horváth Márk érdeme, ugyanígy Tiroli Ferdinánd hadjárata is a főherceg hadi sikereit gyarapítja, a „babócsai diverzió” sikere azonban vitathatatlanul Nikolaus Pollweiler érdemének tudható be, és Herold ezt nem is késlekedik kihasználni. Ezt egyébként alátámasztja a szintén bázeli születésű Heinrich Pantaleon *Prosographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae* című háromkötetes kiadványa is, amelyben többek között Nikolaus Pollweiler életrajza is megtalálható, és Babócsát egyértelműen az ő sikereként könyveli el.³⁵ Ez Herold újabb hatását mutatja, mert Pantaleon 1556-ból csak Babócsát említi és csak Pollweiler hőstetteként, Tiroli Ferdinánd ennek kapcsán meg sincs említve. Műve 1566-ban jelent meg, ráadásul ő maga is bázeli, tehát, ha tetszik, tűzközelben volt, és amennyiben ő is kifejezetten Pollweilert emelte ki, könnyen lehet, hogy Herold célzását elérte.

Herold főhőse, Nikolaus Pollweiler tulajdonképpen ugyanazt a funkciót tölti be, mint Laziusnál Tiroli Ferdinánd vagy Istvánffynál Nádasdy Tamás. Olyannyira Pollweiler alakjára építi fel az egész koncepcióját, hogy a végére gyakorlatilag világossá válik: műve egy valóságos Pollweiler-*panegyricus*sza kerekedik, ugyanúgy, ahogy történik ez Tiroli Ferdinánd esetében is Laziusnál. Rengeteg dolgot tud, nemcsak Nikolausról, hanem az egész Pollweiler családról. Továbbá az, hogy ismerte a család címerét, arra enged következtetni, hogy közeli kapcsolatban állt a családdal, talán személyesen is ismerte Nikolaust, és a patrónusi viszony fennállása sem zárható köztük, ami egy Pollweiler-kaliberű figura esetében könnyedén elképzelhető. Talán épp maga Pollweiler kérte fel Heroldot egy, az ő családját dicsőítő mű megírására. Elzász, a Pollweilerek székhelye ráadásul viszonylag közel van Bázelhez, ismertségüknek tehát földrajzi akadályai sem kellett, hogy legyenek. A hadjárat katonaságának egy jelentős részét elzászi katonákból toborozták, akik Pollweiler alatt szolgáltak, így Herold számára valóban nem volt nehéz találkozni és beszélni a hadjáratból visszatérő katonákkal, sőt, lehet, hogy sok dologban maga Pollweiler volt neki a forrása.

Tulajdonképpen Herold és Lazius szövegei ebben a vonatkozásban egybecsengenek egymással, és, ha tetszik, Herold dialógusa egyfajta felelet, egy „ellen-*panegyricus*” Lazius „Ferdinánd-*panegyricus*ára”. Ráadásul a végén majdhogyan mindketten ugyanarra futtatják ki a dolgot. Dialógusának végén ugyanis maga Herold szegezi oda a kérdést beszélgetőtársainak, Pethő Jánosnak³⁶ és

³⁵ „In eo loco Baboczam arcem recuperavit, et Turcis superatis ad loca interiora se recipere coegit, maga Germanorum militum gloria. Rebus ergo prospere confectis, exercitum incolumen domum reduxit.” Vö. Pantaleon, 1566. 330.

³⁶ Gersei Petheő vagy Pethő János báró „szül 1525. Ferdinánd és Miksa királyok uralkodása idején mint soproni kapitány és sopronvármegyi főispán, majd mint zólyomi, lippai (1551), kassai (1558), komáromi (1562) kapitány játszott szerepet Az 1547-iki schmalkaldeni hadjáratban is vitézkedett. 1459. bárói rangra emeltetett. 1559. Szerencs ostromában vett részt. 1566. a komáromi hajóssereg kapitányaként működött, majd

Tahy Ferencnek,³⁷ hogy „hol van a fővezér diadalmenete, és katonai győzelme? Ó, fájdalom, a mi korunk felhagyott a jótevással, és rögtön felhagytak a jótevők megtisztelésével és jutalmával.”³⁸ Tahy pedig erre azt feleli: „Mindez hiúság, és üres gőgösségtől dagad. A Kegyesség győzedelmeskedett itt legnagyobb fővezérként...”³⁹ Figyelemre méltó, hogy Herold itt a *clementia* szót használja, azt a *clementiát*, amely Iulius Caesar és Octavianus Augustus imázsában is kiemelt jelentőséggel bírt, és a későbbiekben szinte a védjegyükké vált. Augustus egyik legfontosabb istensége Apolló volt, akinek segítségével Kr. e. 31-ben Actiumnál, Antonius és Kleopátra felett győzelmet aratott. Pollweilert pedig Herold az egész műben konzekvensen Apolloaevuylerusnak nevezi – ami valószínűleg Herold saját konstrukciója, de úgy tűnik, egy létező családi legendárium alapján alkotta meg –, és névetimológiájának leírásakor nevét magára Apollóra vezeti vissza. Ha pedig ez így van, akkor ez a bizonyos *clementia*, ami mint legnagyobb fővezér győzedelmeskedett, nem más, mint maga Nikolaus Pollweiler, aki így, Caesar és Augustus utódjaként hivatott a háborúk után elhozni az aranykor áldott békéjét.

Bár Herold maga is írt egy *Panegyricust* Tiroli Ferdinándnak, ami ráadásul Dialógusával egyszerre került kiadásra, ugyanabban a nyomtatványban, ez a *Panegyricus* azonban nem több egy közönséges közhelygyűjteménynél, és semmiféle tekintetben nem mérhető a Dialógus színvonalához. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a szöveg későbbi kiadásaiba már csak a Dialógus kerül bele. A népszerűsége mellett talán épp ezért is esett Herold választása a dialógusformára, mert ezzel egy olyan narratív keretet hozott létre, amelynek álcája alatt könnyedén elrejtette művének valódi alakját. Úgy tűnik, volt annyira öntudatos, és volt annyi stílusérzéke, hogy megkímélje magát attól, hogy két, egymásnak némiképp ellentmondó dicsőítő éneket adjon ki kezei közül ugyanabban az időben, ugyanazon esemény alkalmából. Gyakorlatilag mégis ezt tette, csak a kettő közül az egyiket gondosan elmaszkírozta.

Mindez Herold művének csupán egy kicsiny szelete, Dialógusának teljes, átfogó elemzése egy ennél sokkal nagyobb tanulmány feladata. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy célja elsősorban az volt, meglovagolván az ekkoriban

pedig a dunamelléki hadak főkapitánya lett. A főpohárnoki és kamarási méltóságokat is viselte. Ő szerezte meg családjának a nagy zemlénvármegyei Sztropkó várát és uradalmát 1569. Megh. 1578. jan. 22. Fia P. Ferenc, 1622. jászói prépostként említettik.” Gerő, 1896. 999.

³⁷ Tahy Ferenc Ferenc, „stettenbergi báró, 1535. Pozsega vármegye főispánja, 1554. királyi főlovászmester. Ugyanez évben visszaszorította Lengyelországba Petrovics Pétert, aki Izabella királynénak segítséget akart hozni. Az 1559-iki országgyűlés T.-t, Zay Ferencsel, Gregoriáne Pál és Bornemisza Pál püspökökkel együtt, a peres ügyek elintézésével megbizta. Részt vett 1566. a győri táborozásban. Megh. 1573 aug. 4.” Gerő, 1897. 885.

³⁸ „Triumphus Imperatoris, militis laurea ubi? Desiit aetas nostra benefacere, desierunt statim benefactorum, proh dolor, decora et praemia.” Vö. Herold, 1557. 171.

³⁹ „Vana haec omnia, inani fastu turgida. Clementia hic triumphavit optimus Imperator...” Vö. Herold, 1557. 171.

nagy szenzációnak számító eseménysort, hogy fogyasztható formában – jelen esetben dialógusban – nyújtson részletgazdag és élvezetes tudósítást az 1556-os magyarországi hadjáratról. Mindezek tükrében, azt hiszem, megállapítható a tanulmány elején feltett kérdéshez visszakanyarodva, hogy Herold műve mind irodalmi, mind történeti műként releváns, hitelesség tekintetében Lazius és Istvánffy mellé sorolható, és azokkal egyenrangú forrásként kezelendő. Szövege további fontos darab lehet az 1556-os dél-dunántúli hadjáratsorozat kirakásában: mind irodalmi értéke, mind történeti relevanciája figyelemre méltó, és minthogy a történettudomány figyelmét eddig elkerülte, a későbbiek folyamán a korszak páratlan forrásértékű dokumentumává válhat.

Felhasznált források és szakirodalom

- B. Szabó János: Kinek példa – kinek tanulság: Szigetvár első Oszmán-török ostroma és az 1555–1556. évi dél-dunántúli hadjáratok. In: Egy elfeledett ostrom emlékezete. Szigetvár, 1556. Szerk.: Kasza Péter. Budapest, 2016. 27–47.
- Bősze Sándor – Ravaszdi László – Szita László (szerk.): Szigetvár története: tanulmányok a város múltjából. Szigetvár, 2006.
- Gerő Lajos (szerk.): A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája 16 kötetben: Nemes ág-Pillér XIII. kötet. Budapest, 1896.
- Gerő Lajos (szerk.): A Pallas nagy lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája 16 kötetben: Simor kódex-Tearózsza XV. kötet. Budapest, 1897.
- Heinrich Pantaleon: Prosographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae. Pars Tertia, eaque Primaria. Basel, 1566.
- Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Szerk.: Székely György. Monumenta Hungarica 6. 1962.
- Johannes Herold: Rerum contra Turcas, Auspiciis Ferdinandi Austriaci, Caesaris F. Imp. Turcic. Max. Anno M.D.LVI. in Interamnensi Pannonia gestarum, historiola, Dialogo conscripta. Basel, 1557.
- Kasza Péter: „Párhuzamos történetek” Johannes Herold dialógusa az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról (kézirat).
- Kasza Péter: Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556. In: Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556. Szerk.: Kasza Péter. Budapest, 2016. 11–26.
- Nicolai Istvanfi Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colonia Agrippina, 1622.
- Sugár István: Szigetvár és viadala. Budapest, 1976.
- Szakály Ferenc: A babócsai váruradalom a XVI. század közepén. In: Babócsa története. Tanulmányok a község életéből. Szerk.: Magyar Kálmán. Babócsa, 1990. 221–227.
- Waczulik Margit: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Budapest, 1937.

Wolfgang Lazius: A törökök ellen 1556-ban Pannóniában, Babócsánál és Szigetnél végrehajtott tettek elbeszélése. In: Krónikáink magyarul III/2. Szerk.: Kulcsár Péter. Budapest, 2007. 49–65.

Wolphgangus Lazius: Rerum contra Turcas in Pannonia ad Baboczam et Sigethum gestarum narratio. In: Simon Schardius: Historicum opus. Basel, 1574. 1810–1816.

CSENGEY DÉNES (1953–1991)

Történeti biográfia – egy kezdődő kutatás kérdései és hipotézisei*

PAP PÉTER ISTVÁN

Fogalmi kontextus, relevancia, háttér, kérdések

E sorok íráskor „ünnepeljük”¹ az 1989-es magyar politikai és jogi rendszerváltoztatás harmincadik évfordulóját. Harminc éve ilyentájt zárultak le az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásai; temették újra Nagy Imrét és az '56-os mártírokat; és kezdődött meg a szovjet csapatok kivonása Magyarországról.² Meggyőződésem szerint ez a harminc esztendő kellő időbeli horizontot biztosít arra nézvést, hogy hozzáfoghassunk a korszak történettudományos feldolgozásához. Különösen igaz ez, ha meggondoljuk: ennyi idő elteltével talán már rendelkezünk – legalábbis a legfiatalabb történésznemzedéknek minden bizonnyal *rendelkeznie kell* – a turbulens aktuálpolitikai szölamokat egyre inkább hátrébb szorító *megértés szándékával*, valamint azzal a *távolságtartással*, amely a tudományos módszerek alkalmazását lehetővé teszi. Ez annál is inkább releváns, mert – szigorúan a struktúrák és nem a napi (párt)politika szintjén – jelenünk társadalmi és gazdasági helyzete ezen a korszakon keresztül válik csak igazán láthatóvá.

Közhelyszámba menő alapvetés a tudományos munka kapcsán, hogy a vizsgált témát *dekonstruálni* kell – egy olyan intenzív és eseményekben gazdag időszak esetében, mint a rendszerváltoztatás, ezt különösen érdemes hangsúlyozni. Ennek végrehajtásához többféleképpen foghat hozzá a kutató: kiemelhet rövid, kronologikus mozzanatokot; elemezhet nagyobb struktúrákat, mint például a gazdaság vagy a társadalom; végezhet nemzetközi összehasonlítást; beágyazhatja az eseményt a hatalmi politikába – vagy éppen készíthet életrajzokat. Az események említett gazdagsága jelzi azt, hogy ezen évek alatt nagyon sok és sokféle ember fordult meg a magyar történelem „forgószínpadán” – már-már zavarba ejtően bőséges választék adódik tehát egy-egy életút elemzésére. Noha ilyenkor – szem előtt tartva a kiválasztott személy modellértékét – szokás a kor kulturális vagy politikai elitjének egy kiemelt, mindazonáltal kiemeltségében is *tipikus* hősét elemezni, úgy gondolom érdemesnek látszik olyan embereket is megvizsgálni, akiknek egyéni életútja kellően *szélsőséges*

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

¹ Az idézőjel posztmodern gesztus, a témát és az eseményeket övező ellentmondásos vélekedésekre reflektál.

² Romsics, 2003. 123.

ahhoz, hogy rávilágítson ezen történelmi esemény – politika- és társadalomtörténeti értelemben vett – összetettségére, sokszínűségére. Ahogyan Giovanni Levi a történeti életrajzok elméleti és fogalmi rendszerezését megkísérlő írásában kifejti: „Az életrajzokat néha mégis közvetlenül a kontextus megvilágításához használják fel. Ebben az esetben a kontextust nem integritásában és statikus teljességében fogják fel, hanem szélei felől közelítik meg. A határesetek leírásával annak a társadalmi horizontnak a széleit tárják fel, amelyeken belül ezek az esetek lehetségesek.”³ Majd Michel Vovelle-t idézve hozzáteszi: „»Az esettanulmány az egyéni tapasztalathoz való visszatérés szükségességét jeleníti meg, amennyiben az életrajz jellegzetes elemet hordoz, még akkor is, ha atipikusnak tűnhet. Az esettanulmánnyal visszatérünk a kvalitatív megközelítéshez, ami a mentalitástörténet területének dialektikus mozgását jelenti. Számomra ez jóval több a kvantitatív szeriális megközelítés megtagadásánál, ez annak kiegészítése, lehetővé teszi a mélyebb elemzést, amely a normalitásról valló tanúságtételeket, vagy egy szélsőséges helyzetben lévő személy korlátairól szóló, kevésbé egyértelmű, de információban talán még gazdagabb adalékokat részesíti előnyben a tradicionális történetírás homlokterében álló szereplők helyett.«⁴

Mindezek értelmében került a vizsgálat fókuszába Csengey Dénes, a Magyar Demokrata Fórum alapítója, író-költő, aki 1990-től haláláig országgyűlési képviselő is volt. Csengey a rendszerváltoztatás időszakának egyik megkerülhetetlen, a nyilvánosság előtt gyakran szereplő, markáns politikai arcával és egy nagyon különös életúttal rendelkező szereplője, akiknek a kortárs recepciója is hasonlóan erőteljes volt. Sajnálatosan korai halála okán tulajdonképpen a rendszerváltoztatás politikai-kulturális elitje *első halottjának* is tekinthető. Jelen tanulmányban a kutatás mostani fázisában felmerülő kérdéseket és hipotéziseket szeretném bemutatni.

A szakirodalom és az életút eddig ismert elemeinek elmélyültebb vizsgálata során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ez a téma nemcsak a rendszerváltoztatás politika-, társadalom- és esztétörténetéhez képes szolgáltató érdemi adalékokat, hanem a Kádár-korszak kései időszakának társadalomtörténete kapcsán is igen beszédes lehet. Nem másról van szó, mint az *ellenzéki mozgalmak* társadalomtörténetéről: kik, miért, milyen „beavatás” alapján, milyen személyes háttérrel kerültek be ebbe a sajátos *ellenelitbe* (*párhuzamos elitbe*). Hogyan tudott ez a csoport „kiválasztódni”, és ez a folyamat milyen konkrét és közvetlen reakciókat váltott ki a hatalom részéről. Csengey életrajza erre nézvést valóban sok új szemponttal és információval szolgálhat.

A kutatás másik „rétege” a kései Kádár-korszak irodalomtörténeti vonatkozásairól szólhatna, ti. miként élt tovább (ha tovább élt egyáltalán) a népi írói hagyomány ezekben az években? Milyen típusú műveken keresztül? Mennyiben és miként kényszerült alkalmazkodásra az államszocializmus kultúrpolitikája kapcsán? Végezetül pedig adódnak a legszűkebben értelmezett rendszervál-

³ Levi, 2000. 87.

⁴ Uo. 87.

toztatás politikatörténeti szempontjai: az ezt fémjelző fontosabb eseményekben Csengey több alkalommal is – például az 1989. március 15-i tüntetés, a négyigenes népszavazás, vagy a Csoóri Sándor *Nappali hold* című cikke nyomán kiobbant vita – kulcsszerepet játszott.

Mindazonáltal ehelyütt kiemelendő, hogy a kutatói program messzemenően el kívánja kerülni a politikatörténeti redukcionizmust. Habár a történeti biográfia klasszikus műfaj, szándékomban áll ennek tudományos értelemben vett határait feszegetni.⁵ Erre alapvetően Kövér György 1998-ban Losonczy Gézáról írt munkája inspirál, amely egyfajta *totalis életrajz* keretein belül mutatja be hősét.⁶ Kövér ezen munka kapcsán felhalmozott módszertani tapasztalatait egyébként 2014-ben külön kötetben is kiadta, ami ezen kutatásban (is) megkerülhetetlen lesz.⁷ Meghatározónak tekintem tehát a Csengey-biográfia esetében Kövér (és a vonatkozó témában publikáló nemzetközi szerzők) azon irányú megállapításait, hogy a politikai pályakép mellett – azt mintegy megalapozandó – a személyes, családi, kulturális és iskolai háttér; az egyéni karakter bizonyos rétegei, valamint a személyhez kapcsolódó kortárs vélemények, recepciók bemutatása is legalább olyan fontos.⁸ Nyilvánvalóan nem kívánom megkerülni Csengey közéleti pályájának és karrierjének felvázolását, valamint politikai elgondolásainak ismertetését – ezekre bőséges forrásokat biztosít a rendszerváltoztatás korának sajtója, és az abban megjelent Csengey-írások, melyeknek elemzéséből minden bizonnyal ki fog kristályosodni egy nagyon sajátos és bizonyos szempontból radikális, kortárs koncepció az akkori Magyarország legégetőbb problémáira vonatkozóan.

Történeti kontextus

Mielőtt azonban rávilágítanék Csengey Dénes életrajzának főbb kérdéseire, indokolt néhány szóban kitérni a rendszerváltoztatás történetének főbb dilemmáira – legalábbis arra, amely tárgyunk szempontjából kiemeltebb jelentőségre tarthat számot. Lényeges megtenni ezt a distinkciót, hiszen jelen vizsgálat elősorban politika- és társadalomtörténeti indíttatású, így például a rendszerváltoztatás gazdaságtörténetére, vagy a nemzetközi hatalmi politika vonatkozó tendenciára nincs mód ehelyütt kitérni – noha ezek a tárgyalatnak sokkal inkább előfeltételei, mintsem következményei voltak.

Kronológiai rendben az első fontosabb problémahalmaz a késő Kádárkorszak kultúr- és értelmiségipolitikája, illetve idevágó társadalmi viszonyai. A

⁵ E tanulmány nem vállalkozhat a biográfiaírás historiográfiájának és módszertanának még csak részleges áttekintésére sem, erről bővebben lásd Fábán, 2018. 91–94.; Bourdieu, 2002. 68–77.

⁶ Kövér, 1998.

⁷ Kövér, 2014.

⁸ Vö. Kövér, 2000. 150–156.; Kövér, 2002. 245–262.

hetvenes évek legvégétől – reflektálva a gazdaság és a társadalom egyre nyilvánvalóbb válságára – addig elképzelhetetlen mértékben jelentkeztek a nyilvánosságban olyan szereplők, aki még távolról sem voltak részei a hivatalos állampárti elitnek.⁹ Fontos jelezni azt, hogy ezen emberek motivációja, háttere, valamint a hatalom fellépésükre adott reakciója nagyon-nagyon eltérő volt – de mint jelenség, mégis látható a változás a korábbiakhoz képest. Ennek a „csendes erjedésnek” az időszaka megközelítőleg a nyolcvanas évek közepéig tartott, majd ezt követően lépett át a „zajos erjedés” szakaszába – vagyis a nyílt szervezkedésébe.¹⁰ Ezzel párhuzamosan zajlott – 1987-től egyre fokozottabban – az ellenzéki csoportok polarizációja.¹¹

Csengey pozíciója nyomán külön is rá kell tekinteni az ún. népi-nemzeti¹² csoportosulásra, legfontosabb jellegzetességeire, programjának főbb pontjaira. Nem túlzás kijelenteni, hogy ezt a főleg harmincas-negyvenes években születettekből, és jelentős részben *hagyományos* humánértelmisségekéből (írók, történészek, irodalomtörténészek) álló társaságot két körülmény fogta össze. Egyrészt a magyar társadalom ún. „sorskérdései” (ahogyan ezek a szereplők is előszeretettel nevezték): például a művi terhességmegszakítások magas száma, az alkoholizmus növekvő mértéke vagy a cigányság helyzete.¹³ A másik kérdés pedig a határon túli magyarság ügye volt – mint *nemzetiség* kérdés.¹⁴ Ezekből is érzékelhető, hogy ez a mozgalom több szempontból is beleszerveült a harmincas években megjelent népi írói hagyományba.

A népi tábor zászlóbontása minden kétséget kizáróan az 1987. szeptemberi lakitelki találkozóhoz köthető, melyet 1988 januárjában követett a Magyar Demokrata Fórum (MDF) megalapítása.¹⁵ Az alapítók Fekete Gyula (1922–2010, író), Csoóri Sándor (1930–2016, író-költő), Für Lajos (1930–2013, történész), Csurka István (1934–2012, drámaíró), Bíró Zoltán (1941, irodalomtörténész), Kiss Gy. Csaba (1945, irodalomtörténész) Joó Rudolf (1946–2002, diplomata-kisebbségkutató), Lezsák Sándor (1949, tanár-költő), valamint – legfiatalabbként – Csengey Dénes voltak.¹⁶ Ezen csoportról szólva elengedhetetlen megemlíteni

⁹ Majtényi – Szabó, 2008. 65.

¹⁰ Valuch, 2000. 198.

¹¹ Romsics, 2003. 36.

¹² E tanulmánynak nem feladata „rendet tenni” az ellenzéki csoportok bizonytalan és megalapozatlan nomenklatúrájában, azonban fontos hangsúlyozni, hogy ez(ek) egyidejű, részben akutálpolitikai szempontból motivált, részben pedig a magyar kultúrtörténet évszázados vitáira utaló elnevezés(ek) – s így szükségképpen felületesek és pontatlanok. Vö. Romsics, 2003. 23–37.

¹³ Romsics, 2003. 29.

¹⁴ Ezt annak okán jelzem, hogy az ellenzék másik nagy csoportja, az ún. emberijogi-demokratikus-urbánus is kiemelten foglalkozott ezzel a problémával – mint ahogyan neve is mutatja, elsősorban az általános – az 1975-ös helsinki konferencián megfogalmazott – emberi jogok alapján. Ripp, 2006. 54.

¹⁵ Tóké, 2015. 76.

¹⁶ Uo. 76.

az évtizedes engedélyeztetési folyamatot követően 1988-ban megjelenő *Hitel* című folyóiratot, amelyben alkalom nyílt az átalakulás programjának kifejtésére is.¹⁷

Érdemi – bár kezdetben kevésbé látható – változás volt az MDF életében az ún. urbánus-nemzeti figurák párton belüli gyors felemelkedése, és meghatározóvá válása 1989. év elejétől.¹⁸ Az elsősorban Antall József, Szabad György, Horváth Balázs fémjelzte csoport kevés nyilvános szerepet vitt a megelőző években, nem képviseltette magát az aktív ellenzéki mozgalmakban, és alapvetően betagozódott, sőt, integráns részévé vált a Kádár-korszak hivatalos/foglalkozási elitjének – múzeumigazgatóként, egyetemi tanárként, ügyvédként.¹⁹ Az ő színre lépésükkel jól látható módon kiszorultak az operatív ügyvitelből a népi háttérű vezetők, ami az 1989 tavaszán meginduló Ellenzéki Kerekasztal (EKA), majd az abból júniusban kinövő Nemzeti Kerekasztal (NKA) tárgyalásai világosan mutattak.²⁰ Ezen fórumokon alakult ki az, amit ma *tárgyalásos átmenetnek* nevezünk: az ellenzék által követelt törvényjavaslatokat megvitatták az állampárt képviselőivel, majd a konszenzus eredményeképpen létrejött jogi szövegeket a Németh-kormány sarkalatos törvényekként terjesztette a még mindig pártállami országgyűlés elé.²¹ Ez a folyamat egyfelől tiszteletreméltó jogi-politikai teljesítmény volt, másfelől azonban szinte teljességgel érzéketlennek mutatkozott a társadalmi és gazdasági problémák iránt. Az állampárttal való tárgyalásból és az érdemi döntési folyamatokból nagyrészt kihagyott népi-nemzeti szárny vezetői – habár hangsúlyozták a kerekasztal tematikai és legitimációs hiányosságait – beletörődtek Antallék vezető szerepébe, és egy német típusú, kereszténydemokrata ideológiai irány és pártstruktúra kialakításába – a konfliktus azonban nem szűnt meg, csupán lappangott.²²

Az immár pártokba szerveződött ellenzék nemcsak a kerekasztal-tárgyalások tették próbára, hanem az államfő megválasztásának módjáról szóló ún. *négyigemes népszavazás* is.²³ Közismert, hogy éppen az MDF népi szárnyával jó viszonyt ápoló, a tárgyalásos átmenet során katalizáló szerepet vivő, reformkommunista Pozsgay Imre köztársasági elnöki ambíciói miatt a liberális pártok (a Szabad Demokraták Szövetsége és a Fiatalkor Demokraták Szövetsége) azt szerették volna elérni, hogy a referendummal módosítsák a sarkalatos törvényben előírt közvetlen államfőválasztást – hogy azt a majdani új országgyűlés hatáskörébe utalhassák. Az MDF ezzel egy sajátos politikai csapdahelyzetbe került: ha támogatják az elnökválasztás elhalasztását, elvesztik egy fontos szövetségeseiket (s ezzel, Pozsgay népszerűsége okán, sok százezer, baloldali érzelmű, de

¹⁷ Romsics, 2003. 81.

¹⁸ Ripp, 2006. 61.

¹⁹ Ungváry, 2013. 18.

²⁰ Romsics, 2003. 129.

²¹ Tőkés, 1998. 92.

²² Uo. 99.

²³ Ripp, 2006. 59.

a változások iránt elkötelezett választópolgárt); ha azonban elutasítják, „rájuk éghet” a „kommunistákkal” való kollaboráció vádja – habár a népszavazástól függetlenül ezt sokan amúgy is így vélték. A nehéz helyzetre az MDF elnöksége – nem kis részben a népi szárny vezéralakjainak hatására – úgy reagált, hogy meghirdette a szavazás bojkottját, amely azonban nem volt sikeres: a referendum elérte az érvényességi küszöböt, és az SZDSZ által képviselt irányzat győzedelmeskedett.²⁴

Az elszenvedett vereség ellenére az 1990. évi, tavaszi választásokon az MDF alakíthatott kormányt, a Kereszténydemokrata Néppárttal (KDNP), és Független Kisgazdapárttal (FKgP) koalícióban.²⁵ A folyamatosan növekvő feszültség a kormány és a legnagyobb ellenzéki párt, az SZDSZ között ózra heves vitákba, sőt, belpolitikai válságba torkollott. Ennek egyik oka minden bizonnyal az MDF prominenseinek érzéketlen kommunikációja volt, amelyre válaszul a liberálisok rendszeresen antiszemizmussal támadták a kormányt és szellemi holdudvarát. Ennek két jellemző esete volt 1990 tavaszán. A „hordóügy”-ként elhíresült botrány úgy robbant ki, hogy Tölgyessy Péter SZDSZ-frakcióvezető egy heves parlamenti felszólalását hangos bekiabálás zavarta meg a kormánypárti képviselők felől.²⁶ Tölgyessy és párttársai határozottan állították, hogy az egyik MDF-es honatya szájából a „Hordót a zsidónak!” felkiáltás hangzott el, míg a másik oldal a „Hordót a szónoknak!” elhangzására emlékezett.²⁷ Hosszú, többhe-tes polémiát, a parlamenti jegyzőkönyvek átvizsgálását, tanúk meghallgatását követően a vizsgálat eredménytelenül zárult le – ami maradt utána, az leginkább a politikai állóháború fogalmával írható le.

A másik eset a *Hitel*hez és Csoóri Sándorhoz kapcsolódik. A folyóirat 1990 őszi számában megjelent, *Nappali hold* című cikkében – többek közt – az évszázados magyar-zsidó együttélést, annak kudarcait elemzi.²⁸ Szövege több helyen is erőteljes, durva kifejezéseket használ: „zsidó neurózis”-ról, a „holokauszt traumájának politikai felhasználása”-ról ír Csoóri.²⁹ A cikk heves indulatokat váltott ki a magyar értelmiség soraiban, több szerző – köztük Esterházy Péter – elhagyta a *Hitelt*.³⁰ Hasonlóképpen a „hordóügy”-höz, ez a vita is elmélyítette, sőt, nem túlzás: visszavonhatatlanná tette a népi-nemzeti és az urbánus értelmiség és pártjaik szeparációját. Mindezeket tetézte az 1990 őszi taxisbloká, és az ez által keltett belpolitikai krízis.

Összegezve tehát a Csengey-életrajz megalapozásához elengedhetetlen tágabb történeti csomópontokat: a kései Kádár-korszak kultur-, és értelmiségipolitikája; az ellenzéki mozgalmak és tagolódásuk története; a – számban és

²⁴ Romsics, 2003. 171.

²⁵ Uo. 229.

²⁶ Uo. 278.

²⁷ Uo. 278.

²⁸ Csoóri, 1990. 12–16.

²⁹ Uo. 12–16.

³⁰ Romsics, 2003. 278.

hatásában is – fokozódó ellenzéki megnyilvánulások számbavétele; a tárgyalásos átmenet lépései; valamint az 1990 utáni új kormány, és ellenzéke között kibontakozó vita értelmezése.

Közelítések Csengey Déneshez – egy biográfia és lehetséges olvasatai

Mindezen háttérrel érdemes tehát ráközelíteni Csengey életútjának áttekintésére, és az abból következő kérdésekre. Elsőként nagyon röviden összefoglalom a fontosabb tényeket és adatokat, amelyek mintegy szegélyezik a történetet, majd pedig összhangban a bevezetőben jelzettekkel három szerep és életszakasz kapcsán igyekszem további kérdéseket feltenni, és mélyebb problémákra rávilágítani.

Csengey Dénes 1953. január 24-én született, Szekszárdon.³¹ Szülei a gazdálkodással már felhagyó, de paraszti származású emberek voltak, akik alkalmazottként dolgoztak.³² Ő maga 1968-tól a budapesti Hajózási Szakközépiskolába járt, ahol 1972-ben érettségizett, hajózási szakmunkás képesítéssel.³³ A következő öt év a nagy „Odüsszeia” Csengey életében: építkezéseken segédmunkásként, autószerelőként, rakodómunkásként, képesítés nélküli tanítóként és üzemi népművelőként is dolgozott.³⁴ Ezekben az években minden bizonnyal megismerhette a magyar társadalom „mélyében” lévő problémákat és nehézségeket – s ez a momentum alapjaiban határolja el őt a meglehetősen elzárt, kivételezett értelmiségi életet élő Fekete Gyulától, Csoóritól, Csurkától (akinek például – egyébként színvonalasnak mondható – drámáit ez idő tájt minden más kortárs magyar szerzőnél gyakrabban játszották a budapesti színházak, s aki mint ilyen, Aczél György egyik kedvenc szerzője volt).³⁵

1977-ben felvételt nyert Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar-történelem szakára, ahol 1983-ban diplomázott.³⁶ Egyetemi éveit részt vett az intézményi szintű ellenzéki mozgalmakban, vita- és irodalmi esteket szervezett. 1978-ban jelent meg első írása – egy novella – az *Alföld* folyóiratban, *Halandzsia* címmel.³⁷ 1981-től az irodalmi élet megújítását követelő, „lázadó” szellemiségű ifjú írókat, költőket tömörítő *Fiatal Írók József Attila Köre* (FIJAK) titkára volt, majd ezt követően egy egyetemi barátja hívására 1984-től Keszthelyre költözött feleségével és fiával.³⁸ Az 1985-ös monori, és a lakiteleki (1987) ellenzéki találkozók résztvevője, felszólalója.

³¹ Kiss, 1992. 125.

³² Elek, 2003. 17.

³³ Kiss, 1992. 125.

³⁴ Uo. 125.

³⁵ György, 2000. 97.

³⁶ Kiss, 1992. 125.

³⁷ Csengey, 1978. 33–36.

³⁸ Kiss, 1992. 125.

A már jelzett körülmények között lett a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, és elnökségének tagja haláláig.³⁹ Az 1990-es választásokon az MDF országos listájáról jutott be a parlamentbe, ahol a kulturális bizottság alelnöke volt.⁴⁰ Halála körülményei máig tisztázatlanok: 1991. április 9-én találtak rá holttestére XII. kerületi bérlakásában – hivatalosan előző nap hunyt el, azonnali szívmegeállás következtében, azonban elvesztésének körülményeivel kapcsolatban számos, máig élő találgatás kapott szárnyra azokban a napokban.⁴¹

Az életrajz eseménytörténeti összefoglalását követően érdemes Csengey életének néhány, jellemző szakaszát alaposabban is megvizsgálni – ráközelítve a bevezetőben feltett kérdésekre. Jelenlegi ismereteim szerint öt ilyen szakasz választható szét: a családi körben, Szekszárdon eltöltött évek (1968-ig); a hosszú „kitérő” 1968 és 1977 között; a debreceni évek és az irodalmi kibontakozás (1977 és 1985/86 között); a „mozgalmi” évek, vagyis az aktív ellenzéki szerep vállalása, majd a rendszerváltoztatás időszaka 1986 és 1989 között; végezetül pedig a „hivatásos” politikusként eltöltött évek az 1989 ősztől. Ezek a szintek értelemszerűen egymásba csúsztak, azonban sok szempontból elkülöníthetők. Ezek közül jelen írás keretei közt az utolsó három időszak vonatkozásában teszek néhány megállapítást, és próbálok néhány tágabb horizonton is érzékelhető problémára rávilágítani.

Az első ilyen színteret Csengey életében az egyetemi évek és az irodalmi életbe való betörése jelentette. A KLTE-n eltöltött éve alatt ugyanis személyében egyszerre kibontakozott egy rendszerkritikus, nagyon egyedi hangú ifjú „irodalmár”, aki aktivizmusával széles körű kapcsolatrendszert épített ki a kor ellenzéki szellemi életének kiválóságaival – sok bosszúságot okozva ezzel az egyetem vezetésének és KISZ-titkárainak. Ennek a kapcsolatrendszernek elsődleges fóruma volt a már említett FIJAK, illetve a Kulin Ferenc vezetésével 1981 és 1983 között „legsabadabb” éveit élő *Mozgó Világ* című folyóirat; és amelyeken keresztül ezek a fiatal írók és költők élesen bíralták a hivatalos irodalmi „establishment”-et, és az azt megtestesítő *Írószövetséget* – ezzel pedig egyszerre próbálták meg megújítani a kor irodalmának tematikáját és nyelvezetét, valamint vállaltak politikai küzdelmet is.⁴² Csengey első önálló, 1983-as kötete, az *...és mi most itt vagyunk* témaválasztásában, műfajában, nyelveztében is nagyon sajátos.⁴³ A szerző saját szavai alapján a könyv egy nemzedéki esszé, mely a Cseh Tamás és Bereményi Géza által megalkotott dalok népszerűségét, a kor divatos beatzenéjétől (Illés, Metro, Omega) való látványos különbözőségét elemzi – erőteljes rendszerkritikus hangnemben, merész állításokkal, eleven és újszerű szóképekkel. (Csengey egyébként személyesen is kötődött a *dalokhoz*. Amikor 1983-ban Bereményi kiszállt a közös munkából, Csengey

³⁹ Romsics, 2003. 78.

⁴⁰ Kiss, 1992. 125.

⁴¹ Romsics, 2003. 319.

⁴² Romsics, 1999. 479.

⁴³ Csengey, 1983.

felajánlotta Cseh Tamásnak, hogy írna szöveget az énekes-zeneszerző újabb dallamaihoz.⁴⁴ Együttműködésük eredményeként jött létre a *Mélyrepülés* című album, rajta olyan ismert dalokkal, mint például az *Anna, Kiegyezés tangó, vagy a Boldogság anyánk* egy feldolgozása.)

A nyolcvanas évek második felében aztán sorra jelentek meg történelmi, filozófiai, irodalomtörténeti és politikai esszéi, többek között a *Közelítések Eötvös Józsefhez*, az *Új országalapítás*, vagy éppen *A tényirodalom arculatai*. Számos szociografikus témájú írása is megjelent a cigányságról és a vidéken, mélyszegénységben élők helyzetéről. Hangsúlyozandó: már önmagában ezen témák irodalmi közbeszédbe való beemelése is ellenzéki irányultságú politika volt – ezekről a kérdésekről ugyanis a hatalom azodáig a lehető legteljesebb mértékben hallgatott, a hivatalos nyilvánosság igyekezett nem tudomást venni ezekről a problémákról.

Mindezek ismeretében adódik a kérdés: beilleszthető-e Csegey a népi írói hagyományba? Témái, „politikus” alkata okán úgy tűnik, ez a felvetés nagyon is jogos. Más kérdés azonban, hogy ő maga miként viszonyult ehhez a hagyományhoz, miként reflektált annak korábbi képviselőire. Ráadásul arra is figyelemmel kell lennünk – ismerve a magyar irodalom hetvenes évek végétől kibontakozó, kilencvenes években felerősödő, részben generációs alapú, posztmodern tendenciáit – hogy amennyiben elhelyezzük őt ebben a képzeletbeli panteonban, akkor talán ő lenne ennek a szellemi áramlatnak a legkésőbb született képviselője – s generációjából szinte az egyetlen, aki ebben a közegben talált ideológiai otthonra.

Csegey a nyolcvanas évek közepétől – immár ismert íróként – országos szinten is belevetette magát az ellenzéki mozgalmak első vonalába, ezzel új típusú szerepet vállalva. Ismertségét jelzi, hogy azon kb. két tucat ember közé tartozott, akiket meghívtak az 1985. június 14–16. között rendezett monori ellenzéki tanácskozásra. Itt elhangzott hozzászólásaiban a megelőző huszonöt év értékvesztéseiről és ezzel szoros összefüggésben az értelmiségi szerepfelfogás megváltoztatásáról beszélt – az aktivizmus felvállalását és a hatalommal való társutasság elutasítását hangsúlyozva.⁴⁵

Monor után azonban az egyik leghangosabb szószólójává vált az urbánus csoporttól való – óvatos, udvarias, de mégiscsak – elhatárolódásnak. Ebben egyébként mélyen egyetértett a későbbi MDF három „pontifex maximus”-a: Csoóri, Csurka és Csegey.⁴⁶ Ha ebben ugyan egyet is értettek, látható azonban, hogy számos kérdésben volt nézetkülönbség az alapítók közt. Ezek a belső törésvonalak rámutatnak arra, hogy ennek a népi-nemzeti csoportnak is legalább két irányzata volt: egy kategorikus antikommunizmust képviselő *jobbszárny*; és egy, a reformkommunistákkal való együttműködésre nyitott

⁴⁴ Cseh, 2018. 302.

⁴⁵ Rainer M., 2005. 168.

⁴⁶ Romsics, 2003. 35.

balszárnny. Ezen szellemi frontok pontosabb definiálásával máig adós egyébként a vonatkozó szakirodalom.

Csengey „mozgalmi” időszakának kétségkívüli tetőpontja 1989. március 15., amely az első, nem állami szervezésű, százezres ünnepség volt évtizedek óta.⁴⁷ (Ennek jelentőségét azért is érdemes hangsúlyozni, mert ugyanekkor a Múzeumkertben zajló állampárti megemlékezésen részt vett két elvileg ellenzéki szervezet, az FKGP és Magyarországi Szociáldemokrata Párt is.)⁴⁸ Ennek a tömegrendezvénynek a valódi jelentősége abban állt, hogy „*az ellenzék lényegében ezen a napon hódította meg az utcát*”.⁴⁹ A Szabadság téren zajló demonstráción a tömeg és a szónokok jelképesen lefoglalták a Magyar Televízió épületét. Cserhalmi György színművész felolvasta az ellenzék követeléseit, majd az esemény vezérszónoka, Csengey Dénes lépett az egybegyűltek elé.⁵⁰ Kiemelte, hogy nem fogadnak el a hatalomtól semmiféle félmegoldást a demokratizálódás és nyilvánosság ügyében, majd beszédét lezárva kijelentette: „*És most induljunk tovább. Ne tagadjunk ki senkit a szívünkéből, mert mindannyiunké a nemzet. Vigyük magukkal ezt az emelkedett méltóságot. Szabad március 15-ét, 16-át, 17-ét, 18-át...és így tovább, az öröknaptár utolsó napjáig.*”⁵¹

Az összeülő EKA munkájában való szerepe újabb kérdéseket vet fel. Olybá tűnik, hogy – kényszeredetten bár, de – ő is elfogadta Antallék vezető szerepét – viszont, ha alkalma nyílt, hangsúlyozta merőben egyéni hangvételű programját: a morális alapon álló, kategorikus antikommunizmust; a feltétlen demokratizmust; az állampárti apparátus elszámoltatásának és ezzel összefüggésben a társadalmi katarzisznak igényét és a szociális kérdések fontosságát.⁵²

Újabb változást, egyfajta más közszereplői minőséget figyelhetünk meg 1989 őszétől. A kerekasztal-tárgyalások lezárásával, illetve a négyigenes népszavazás kampányával a lassanként párttá váló ellenzéki mozgalmak immár nem az MSZMP-vel, hanem egymással kellett, hogy küzdjenek. Ennek során váltak az egyes szereplők „öltönyös”, „hivatásos” pártpolitikussá, a nyugati értelemben vett, plurális demokrácia szabályai szerint. Ez Csengey számára együttjárt az első komoly, személyes politikai vereséggel is. A referendum fentebb taglalt eredményén túl ugyanis, még a bojkottról határozó elnökségi ülésen magára vállalta, hogy bejelenti a televízió élő adásában a döntést.⁵³ Ezzel az aktussal – és ennek későbbi eredménytelenségével – „magára húzta” a kialakuló népszerűtlenséget, az SZDSZ köreiből pedig számon is kérték rajta antikommunizmusát.⁵⁴

⁴⁷ Uo. 137.

⁴⁸ Uo. 137.

⁴⁹ Romsics, 2013. 74.

⁵⁰ Romsics, 2003. 137.

⁵¹ Csengey, 1990. 65.

⁵² Lásd például Bozóki, 1999. II. 34–75.

⁵³ Kónya, 2016. 95.

⁵⁴ Uo. 119.

Hogy ez a tényező mennyiben járult hozzá a tavaszi választásokon egyéniben elszenvedett vereségéhez, (egyelőre) nem világos. Ami biztos: Zala megye 3. számú, Keszthely központú választókerületében mindössze a voksok 21,35%-át szerezte meg, a független Czoma László és az – egyébként szintén leszereplő – SZDSZ jelöltje mögött.⁵⁵

Csegey politikusi pályafutásának utolsó nagy „mérkőzése” az 1990 késő nyarán-kora őszen kirobbanó, fentebb ismertetett botrányokhoz kötődő értelmiségi háborúskodás reményvesztett csillapítgatása volt. Több ízben is határozottan elutasította az antiszemizmus vádját, ugyanakkor igyekezett párbeszédet kezdeményezni (és párbeszédképes maradni) a másik oldal szereplőivel a helyzet tisztázása érdekében. Jellemző, kissé kétértelmű gesztus volt, hogy a MTV *A Hét* című műsorában, Sándor György – zsidó származását nyíltan vállaló, de MDF-közeli – humoristával ült le egy beszélgetésre, ahol világossá tette, hogy a felszínre került feszültségeket nem érdemes aktuálpolitikai célokra felhasználni.⁵⁶ Habár ő maga – ebben a műsorban és máshol is – tett erőteljesebb kijelentéseket, publicisztikájában és személyesen is igyekezett mindent megtenni, hogy megakadályozza a rendszerváltó elit két nagy táborának teljes elszigetelődését. Ezen hetek idején világosan kirajzolódott: a népi táborból talán Csegey rendelkezett a legtöbb szabad „vegyértékkel” a liberálisok felé – igyekezete azonban hiábavaló volt.

Összegzés

Ha a forrásadottságok, az elméleti konstrukció, valamint a vizsgálat fókuszáltsága is megfelelő, akkor ebből a kutatásból két világos eredmény rajzolódhat ki. A legfontosabb célkitűzés: bemutatni egy késő Kádár-kori értelmiségi lehetséges helyét és szerepét az ellenzéki mozgalmakban és a rendszerváltoztatásban – mint társadalomtörténeti értelemben vett elitkutatás és esettanulmány. Ennél talán kevésbé lényeges, de mindenképpen számot tarthat némi relevanciára, hogy ezen biográfia kapcsán egyszerismind felvázolható egy sajátos *történeti tabló* a rendszerváltoztatás szereplőiről – és Csegey sokrétű kapcsolatrendszere miatt ez a tabló ráadásul keresztbe is metszené a közismert *népi-urbánus* törésvonalat. Mindez ahhoz is elvezethet, hogy az ebben a kutatási projektben megismert szempontrendszerek leszűkítésével és formalizálásával adott esetben elvégezhető lenne a rendszerváltoztató *ellenelit/párhuzamos elit* népi-nemzeti szárnyának prozopográfiai vizsgálata is.

Ez a sajnálatosan torzóban maradt, mégis, megszakítottságában is rendkívül gazdag életút és maga Csegey Dénes – a rendszerváltoztatás politikai-kulturális elitjének „első” halottja – azt hiszem mindezekért (is) megérdemli a kitüntetett figyelmet. Ahogyan Tamás Gáspár Miklós, a nagy barát és a nagy ellenfél

⁵⁵ Kiss, 1992. 342.

⁵⁶ Csegey, 1990. 127. Vö. Kónya, 2016. 127.

nyilatkozott róla: „(...) én azt hiszem, hogy nála megvalósult két olyan attitűd egysége, ami azért tulajdonképpen jelentős a jövő magyar értelmisége számára. Az egyik a kérlelhetetlen kritikai attitűd, a másik pedig a magyar nép szeretete. Együtt. Ez általában külön szokott lenni. Namost ebben az emberben megvolt mind a kettő. (...) Egy generációra volt hatása, talán még azokra is, akik csak a tv-ben nézték a tágra nyílt szemű, fanatikus, sápadt arcát – és akik nem szerették azok is láthatták, hogy itt van egy ember, aki halálosan komoly veszi azt, amit mond, és bizonyos értelemben az életével kezeskedik érte. És hogyha nem megy, akkor belehal.”⁵⁷

Felhasznált források és szakirodalom

- Bourdieu, Pierre: Az életrajzi illúzió. In: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Szerk.: Gellériné Lázár Márta – Tóth Réka. Budapest, 2002. 68–77.
- Bozóki András et. al (szerk): A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben I–IV. A tárgyalások jegyzőkönyve. Budapest, 1999.
- Cseh Tamás: Cseh Tamás. Bérczes László beszélgetőkönyve. Európa Könyvkiadó, 2018.
- Csengey Dénes: „...és mi most itt vagyunk”. Budapest, 1983.
- Csengey Dénes: A kétségbeesés méltósága (esszék, tanulmányok). Budapest, 1988.
- Csengey Dénes: Halandzsia. Alföld, 1978/1. 31–34.
- Csengey Dénes: Mezítlábas szabadság (esszék és beszédek 1984-1989). Budapest, 1990.
- Csoóri Sándor: Nappali hold. Hitel, 1990/17. 2–6.
- Elek István (szerk.): Szegényen, szabadon, szeretetben. Válogatás Csengey Dénes írásaiból. Budapest, 2003.
- Erdélyi János – Matkócsik András: A kétségbeesés méltósága. Emlékek Csengey Dénesről. Dokumentumfilm. 1997.
- Fábián Máté: A huszadik századi magyar életrajzírás néhány historiográfiai és módszertani kérdése/Adalékok egy készülő életrajzhoz. Acta Universitatis, Sectio Historiae, Tom. XLV. Eger, 2018. 83–98.
- György Péter: Néma hagyomány. Budapest, 2000.
- Kiss József (főszerk.): Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés almanachja. Magyar Országgyűlés, 1992.
- Kónya Imre: ...és az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszerváltástól napjainkig. Pécs, 2016.
- Kövér György: A biográfia nehézségei. Aetas, 2002/2. 245–262.
- Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Budapest, 2014.
- Kövér György: Biográfia és történetírás Aetas, 2000/3. 150–156.
- Kövér György: Losonczy Géza: 1917–1957. Budapest, 1998.

⁵⁷ Erdélyi – Matkócsik, 1997.

- Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról. Korall, 2000/Tél. 81–92.
- Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): Rendszerváltás és Kádár-korszak. ÁBTL-Kossuth, 2008.
- Rainer M. János (szerk.): A monori tanácskozás 1985. június 14–16. Budapest, 2005.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Budapest, 2006.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 1999.
- Romsics Ignác: Rendszerváltás Magyarországon. Pont-könyvek. Budapest, 2013.
- Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás. Rubicon-könyvek. Budapest, 2003.
- Tőkés Rudolf: A harmadik magyar köztársaság születése. Emberek, ideológiák, intézmények. Budapest, 2015.
- Tőkés Rudolf: A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990. Budapest, 1998.
- Ungváry Krisztián (szerk.): Búvópatakok – A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989. Budapest, 2013.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2000.

A KÖZTÁRSASÁGI ÁLLAMFORMA 1946-OS BEVEZETÉSÉNEK A KÉRDÉSE A VISSZAEMLEKEZÉSEK TÜKRÉBEN

SEGESDI GERGŐ

A témafelvetés és annak aktualitása

Cs. Szabó László a Látóhatár¹ hasábjain 1953-ban a következőt írta: „...a magyar demokrácia halvaszületett volt, amikor idegen megszállók parancskiadásaként fogadták el, akármennyire megért is az idő erre a születésre. Nem ért többet, mint észak Erdély átvétele a kegyosztó Tengely kezéből.”² Kovács Imre szerint azonban azok, akik részt vettek az 1944 utáni átalakulási kísérletben, bátran nevezhetik maguknak demokratának, hiszen a magyar nép egy igazi demokráciát kezdett el építeni 1944-ben. Megvalósították a földreformot. Az 1945-ös választások lebonyolítása után pedig maguknak a szovjeteknek kellett a magyar néphez igazodniuk. Ha nincs demokrácia, puccsra sem lett volna szükségük, állapítja meg Kovács Imre.³

Az úgynevezett 47-es magyar népi emigrációt megosztotta a demokratikus-ság kérdése. Sorsának egyik fő alakítója a Szovjetunió volt, amelynek hadserege az országot a németek kiűzése után megszállva tartotta. A szovjetek domináltak a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot. Az általuk támogatott Magyar Kommunista Párt a politikai élet meghatározó tömörülése volt már egészen 1944 végétől kezdődően. Mindezek ellenére a Horthy-korszak ellenzéki pártjai – élükön Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párttal – aktív szerepet tudtak játszani az új politikai rendszer kialakításában. Ezek az erők hosszú távon kívánták politikájukat folytatni, és készültek egy olyan jövőre, amikor is egy szuverenitását visszanyert, demokratikus Magyarország vezető politikai ereje lehetnek. A demokratizálódás igénye nemcsak a politikai pártokban, hanem az ország népében is megvolt. Mindezt remekül példázza az, hogy 1945-ben mind a helyhatósági, mind pedig az országos választáson győzelemre segítettek a kisgazdákat. Megmutatkozott továbbá a szovjetek által protezsált kommunisták társadalmi támogatottságának hiánya. Jelen munkámban a köztársasági államforma 1946-os bevezetésének a kérdésével foglalkozom. Ez a politikai rendszer volt ugyanis az, amely rendezte Magyarország államformá-

¹ 1950-től 1989-ig előbb Látóhatár, majd Új Látóhatár címen megjelenő emigráns-folyóirat.

² Cs. Szabó, 1953. 49.

³ Kovács, 1953. 112–113.

ját, megszüntetve a király nélküli királyságot. Magyarország 1946. február 1-én köztársaság lett. Ezzel pedig megszűnt a magyarországi királyság közel ezeréves intézménye. Felmerül azonban a kérdés, hogy ez a lépés felfogható-e az új magyar rendszer demokratikus megnyilvánulásának.

Az 1944 után kialakult rendszer megítélése a historiográfiában rendkívül ellentmondásos. Scheibner Tamás a magyar irodalomtudomány szovjetizálásával foglalkozó munkájának bevezetőjében kiválóan vázolja ezt. Úgy fogalmaz, hogy a leghevesebb vitákat kiváltó kérdés az, hogy Sztálin vajon már a második világháború befejezésétől kezdődően arra törekedett-e, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt országokat belátható időn belül szovjetizálja, vagy netán megelégedett volna azzal, hogyha ezekben az országokban olyan, a Szovjetunióval baráti rendszerek alakulnak ki, amelyek aztán majd ütközőzónát képeznek a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között. Az utóbbi felfogás szerint a nyugatiak, elsősorban az USA beavatkozó külpolitikája szorította a szovjet vezetést a térség teljes szovjetizálásra. Scheibner kitér Palasik Mária és Ungváry Krisztián álláspontjára is. Palasik véleménye szerint a korabeli politikai színtér legtöbb szereplője nem tartotta elkerülhetetlennek a kommunista diktatúra bevezetését, míg Ungváry – ahogyan azt Scheibner is leírja – arra figyelmeztet, hogy Sztálin visszatérően hangsúlyozta a proletár-világforradalom eljövételét.⁴ Ungváry szerint a szovjetek nem számoltak békés átmenettel. Tudták, hogy szabad körülmények között a kommunisták nem lettek volna képesek a hatalomátvitelre.⁵

Gyarmati György A Rákosi-korszak című munkájában már 1945-től kezdődően presztalinizálásról beszél. Gyarmati a kommunista hatalomátvitelről pedig egy hosszú és tudatos folyamatként ír, ezt Scheibner Tamás is kiemeli.⁶ Pritz Pál ezt azonban vitatja. Az ő véleménye szerint 1945-ben egy, a korábbinál sok szempontból jobb időszak nyílt meg. 1944–1945-ben ugyanis azokon a területeken, amelyet a német hadsereg már feladni kényszerült, a nép közvetlen hatalmi szervei kezdtek kiépülni. Ez a tény azonban a szakirodalomban elsikkad, ahogyan fogalmaz: „...a téma iránt ma lényegében sehol nincsen empátia”. Véleménye szerint be kell látnunk továbbá, hogy Magyarországot a Vörös Hadsereg foglalta el. Ez valakinek felszabadulást hozott, azonban többeknek nem. Az országot a teheráni konferencián Moszkva befolyása alá utalták. Ennek következtében pedig a nyugati behatásnak esélye sem lehetett. Addig azonban, amíg a Marshall-segély körüli vita a nagyhatalmak között nem robbant ki, Pritz véleménye szerint Sztálin nem akarta a kommunista diktatúra kialakulásával a saját bajait tetézní, hiszen a Szovjetunió által elszenvedett háborús károk hatalmasak voltak.⁷

Ungváry Krisztián és Pritz Pál is hivatkozik a korszak egyik meghatározó személyiségére, Bibó Istvánra. Az 1944. után kialakuló rendszerre ő használta azt

⁴ Scheibner, 2014. 12.,16.

⁵ Ungváry, 2005. 297.

⁶ Scheibner, 2014. 19.

⁷ Pritz, 2014. 365–368.

a kifejezést, hogy: „próbálkozó demokrácia”. Sírkövére pedig, ahogyan azt Pritz is idézi, azt kívánta vésetni, hogy: „Élt 1945–1948 között”. Ungváry véleménye szerint Bibó abban bízott, hogy az 1944 utáni „felszabadulás” távlatilag elvezet a szabadsághoz és a szocializmushoz. Azt azonban kiemeli, hogy maga Bibó is inkább „fél-felszabadulásról” beszélt. Ennek ellenére Bibó szerint a „zsákutcs magyar múltból” sikerült kiszabadulni, és megnyílt a lehetősége annak, hogy a valódi társadalmi felszabadulás is megtörténjen. Bibó István gondolataira támaszkodva Pritz Pál azt a véleményt fogalmazza meg, hogy hiba azt a kijelentést tenni, hogy 1945–1948 között presztalinizálás ment volna végbe.⁸

Láthatjuk tehát, hogy a háború után kialakuló rendszer demokratikusságának kérdése megosztó a szakirodalomban és a kortársak között is. A korszak demokratikussága mellett és ellen is sorakoznak érvek. Ez a néhány év alapjaiban változtatta meg Magyarország történelmét. Eltűnt a régi uralkodó osztály, véglegesen megszűnt a királyság intézménye, drasztikusan átalakultak a földbirtok- és a tulajdonviszonyok, továbbá a társadalom szerkezete. Végül pedig Rákosi Mátyás vezetése alatt egy sztálinista diktatúra épült ki. Érdemes tehát feltenni azt a kérdést, hogy vajon tényleg egy presztalinizációról beszélhetünk-e, és Cs. Szabó Lászlónak volt-e igaza, amikor azt írta, hogy az 1944 után kialakuló rendszer valóban egy halvaszületett demokrácia volt, vagy netán Bibó Istvánnak volt igaza, és valóban egy próbálkozó demokráciáról beszélhetünk. Felmerül tehát a kérdés, hogy miként illeszkedik bele ebbe a kérdéskörbe a köztársaság 1946-os kikiáltása. Abban a demokratikusság vagy sztálinizáció megnyilvánulását láthatjuk? A vizsgálat során először a szakirodalomban meglévő álláspontokat mutatom be. Ezt követően vizsgálom azt, hogy a korszakban fontos politikai szerepet játszó személyek visszaemlékezéseiben ez a kérdés később miképpen jelenik meg. Négy visszaemlékezőt választottam ki erre a célra, mégpedig Nagy Ferencet, Kovács Imrét, Sulyok Dezsőt és Mindszenty József hercegprímást.

Nagy Ferenc a kisgazdapárt meghatározó politikusa volt ebben az időszakban. Központi szerepet foglalt el a párt irányításában, betöltötte a Nemzetgyűlés elnökének tisztét, majd pedig Tildy Zoltán köztársasági elnökké való kinevezése után miniszterelnöki pozíciót szerzett. Emlékiratában, amelyet nem sokkal emigrálása után még 1948-ban megírt *Küzdelem a vasfüggöny mögött* címmel, a háború végétől egészen az emigrációjába kényszerüléséig részletesen tárgyalja az eseményeket. Sulyok Dezső szintén a kisgazdapárt egyik fontos alakja volt ebben az időben, akit 1946-ban kommunista nyomásra kénytelenek kizárni a pártból. Ezután tevékenységét az általa alapított Magyar Szabadság Pártban folytatta. Nagy Ferenchez hasonlóan ő is emigrációba kényszerült. Sulyok volt az a személyiség, aki a koalíciós időszak alatt, valamint az emigrációban egyfajta ellenzékként volt jelen. Visszaemlékezését Nagy Ferenchez hasonlóan nem sokkal emigrációba vonulása után, már 1947-ben megírta. Kovács Imre a népi mozgalom, majd a háború után a Nemzeti Parasztpárt meghatározó alakja

⁸ Pritz, 2014. 368.; Ungváry, 2005. 302–303.

volt. A parasztpártra 1944–1947 között sokan olyan pártként tekintettek, amely valójában nem folytat önálló politikát, hanem kommunista befolyás alatt áll, politikája pedig a szovjet érdekeknek van alárendelve. Mindenképpen fontos tehát bemutatni azt, hogy a parasztpárti Kovács Imre miképpen tárgyalja az eseményeket. Magyarország megszállása című emlékiratába, bár már jóval emigrációba vonulása után írta meg, több korábbi munkáját beledolgozta. Nagy Ferenc, Sulyok Dezső és Kovács Imre az események alakítói közé tartoztak. A koalíciós időszak több eredményét helyeselték, míg Mindszenty József hercegprímás a katolikus egyházban betöltött szerepéből adódóan érthető okokból inkább ezeknek az eseményeknek az ellenzői közé tartozott, emiatt fontos volt, hogy az ő visszaemlékezése is bekerüljön a dolgozat forrásbázisába.

A felsorolt négy visszaemlékező mellett kiegészítésként a forrásbázisba bekerült még egy Varga Bélával készült életútinterjú, amely a köztársasági államforma 1946-os bevezetéséhez szintén értékes forrásként szolgált.

A köztársasági államforma bevezetése

A Kossuth Népe című napilap⁹ 1946. február elsejei vezércikkében a következőt olvashatjuk: *„Uj honalapításunk legnagyobb eseményéhez érkeztünk. Ma adunk végleges politikai formát Magyarországnak. Ma alakulunk át [...] valóságos köztársasággá és ma választjuk meg ennek a legifjabb köztársaságnak első elnökét. [...] A magyar köztársaság új magyar történelmet jelent. Nem elérhetetlen távolságban vakítóan, de hidegen csillogó királyi trónt, hanem intézményt, mely a magyarság lelkéből fakadt, formát, melynek keretei pontosan kitölti a nép élete, törekvése és vezetőt, akinek akarata azonos a nép akaratával, hiszen nem öröklés jogán, nem fegyverek erejével, hanem a nép képviselőinek egységes akaratából.”*¹⁰ Az 1946. évi I. törvénycikk a magyar republikánus hagyomány egyik legfontosabb dokumentuma. Kukorelli István úgy beszél erről a törvényről, mint amely a második világháború lezárulását követően határozott Magyarország államformájáról. Alaptörvénynek és alkotmánynak is tekinthető.¹¹ Az ország véglegesen megszűnt királyság lenni. Ezzel pedig az a hosszú átalakulási folyamat, amely 1918-ban IV. Károly lemondásával megkezdődött, a végéhez ért, a királyság intézménye megszűnt. Kérdésként vetődik fel azonban, hogy ezzel lezárult-e az a „négy száz éves harc”, amelyet a magyar nép folytatott a függetlensége elnyeréséért. A törvény preambuluma a következőképpen fogalmaz: *„Magyarországon 1918. november 18-én megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzet visszanyerte önrendelkezési jogát. Négy száz esztendő harc, az ónodi országgyűlés, az 1849-es debreceni határozat, két forradalom kísérlete és az ezt követő elnyomatás után a magyar nép újra szabadon határozhat államformá-*

⁹ 1945-től 1948-ig megjelenő pártonkívüli napilap.

¹⁰ Kossuth Népe, 1946. február 1. 1.

¹¹ Kukorelli, 2007. 330–331.

járól.”¹² Fel kell tenni azonban a kérdést, hogy ezzel a lépéssel a magyar nép valóban elnyerte-e a függetlenségét, továbbá, hogy ennek a lépésnek a meg-tétele valójában mennyire történt a magyar nép szabad akaratából. A vesztes háború után a káoszból újjászerveződő országon hatalmas volt a nyomás, hogy a „Hitler utolsó csatlósának” kikiáltott előző magyar államtól elhatárolja magát, nemzetközi szinten legitimitást szerezzen maga számára, valamint, hogy a közelgő párizsi békekötésen a lehetőségekhez mérten a legjobb pozí-cióból kiindulva vegyen részt. Valamint figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy az ország a Vörös Hadsereg megszállása alatt volt, továbbá jelen volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amelynek elnöke a szovjet Vorosilov marsall volt. Magyarország tehát egy szuverenitásban erősen korlátozott, a háború veszteségeit és következményeit viselő, valamint erős külföldi nyomás alatt lévő ország volt, amikor 1946. február 1-jén bevezette a köztársasági állam-formát. Sulyok Dezsőnek a nemzetgyűlésben 1946. január 30-án elhangzott beszédéből Maros Ferenc a Kis Újság másnap megjelent számában idézett: *„Amikor most Magyarországon [...] a Nemzetgyűlés egyhangú elhatározása, de szinte a magyar közönségnek ugyanilyen egyhangú elhatározása a köztársaság mellett foglal állást, akkor az a meggondolás vezet minket, hogy meg kell szűn-tetni és le kell építeni azt a bizalmatlanságot, amely a fiatal magyar köztársaság életét ma megnehezíti. Bizonyos feszültségek vannak itt, amelyek megnehezítik ennek a nemzetnek további fejlődését, életének helyes irányba terelését.”*¹³ Kiemeli Sulyoknak továbbá azt a gondolatát, hogy a köztársasági államforma beveze-tésével kétféle feszültséget kell enyhítenie. Egy külsőt, a korábbi ellenséges hatalmakkal szemben meglévőt, valamint egy belsőt, a magyar néppel szem-ben meglévőt.: *„Az Egyesült Nemzetek bennünk még ma is azt látják, hogy mi voltunk lelkiismeretlen vezetőink intézkedései folytán az utolsó ország, amely a hitlerizmus oldalán kitartott. [...] Be kell bizonyítanunk, hogy a múlt után nemcsak betettük az ajtót, hanem azt be is falaztuk. [...] Befelé is van bizonyos feszültség, [...] A munkáspártok és az úgynevezett polgári többség pártjai között van egy ter-mészetes bizonytalanság. [...] Be kell vallanunk, hogy van ilyen bizonytalanság, de ezt is ki kell küszöbölni.”*¹⁴

A pártok és a Nemzetgyűlés egyetértettek abban, hogy a köztársasági állam-forma bevezetése szükséges, ezt Gyarmati György, Feitl István, Palasik Mária, valamint Romsics Ignác is kiemeli. Romsics felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy a kiscgazdapárt ingadozott a kérdésben.¹⁵ Izsák Lajos szerint azzal, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én magát a „magyar állami szu-verenitás kizárólagos képviselőjének” nyilvánította, valamint első törvényében leszögezte, hogy a Nemzetgyűlés megalakulásával a magyar történelemnek egy

¹² Mezey, 2006. 532. Az 1946. évi I. törvénycikk.

¹³ Kis Újság. 1946. február 1. 1.

¹⁴ Kis Újság. 1946. február 1. 1.

¹⁵ Gyarmati, 2011. 67–68.; Kollega T., 1997. 149–150.; Feitl – Palasik, 2007. 6.; Romsics, 2010. 287.

új fejezete kezdődött el, azt nyilvánította ki, hogy a „király nélküli királyság hivatalosan is megszűnt”.¹⁶ A visszaemlékezők közül Nagy Ferenc, Sulyok Dezső és Kovács Imre is az államforma megváltoztatása mellett voltak, azonban annak bevezetésének módjáról már eltérően vélekedtek. Izsák Lajos kitér arra, hogy az új államforma bevezetését megelőzően az államfői jogokat a Nemzeti Főtanács gyakorolta, amely egy háromtagú testület volt. Tagja volt Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, Gerő Ernő, akit miután kineveztek közlekedési miniszterre, Révai József követett, valamint Dálnoki Miklós Béla, akit a nemzetgyűlési választások után Tildy Zoltán követett. Ennek a testületnek az összetételét 1945. december 15-én még módosították egyszer, majd pedig a köztársasági államforma bevezetésével megszűnt.¹⁷ A köztársasági államforma bevezetését elsőként a Magyarországi Szociáldemokrata Párt iktatta programjába 1945 augusztusában a XXXIV. kongresszusán. Ezt Izsák Lajos, valamint Feitl István és Palasik Mária is kiemelik. Ezen a kongresszuson még az 1918-as népköztársaság elnevezést kívánták használni. Majd az 1945. novemberi választások után, szintén ők voltak az elsők, akik a Tildy Ferenc vezetésével megalakuló új kormány programjának vitáján felvetették a köztársasági államforma kérdését. Ehhez csatlakozott a Magyar Kommunista Párt, valamint a Nemzeti Parasztpárt is. Izsák kiemeli, hogy ellenzéki Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt köreiben is kedvező visszhangra talált, azonban a kisgazdapárt egy ideig vonakodott támogatni a javaslatot. Csak miután a Nemzeti Parasztpárt is támogatását fejezte ki, foglalt egyénileg állást Tildy Zoltán és Dobi István a köztársasági államforma mellett.¹⁸ Föglein Gizella szerint a kivárás arra vezethető vissza, hogy a Sulyok Dezső és Vásáry István nevével fémjelezhető polgári szárny a katolikus egyházhoz hasonlóan attól tartott, hogy az új államforma bevezetése a kommunista párt erősödését és végső soron a szovjet befolyás további növekedését okozná.¹⁹ Tildy Zoltán a nemzetgyűlésben 1946. január 24-én elmondott beszédében a következőképpen indokolja az új államforma bevezetését és a nemzetgyűlés jogát arra, hogy ezt a lépést megtegye: *„E javaslat, ha azt a nemzetgyűlés [...] törvényerőre emeli, világos határozottsággal lezár egy korszakot és új fejlődést nyit meg a magyar nemzet történelmében. A javaslat mégsem jelent törést a magyar történelmi fejlődésben, mert leglényegesebb tartalma és motívuma a magyar nép ősi szabadságvágya, vágy az emberi jogok teljessége és a független nemzeti élet után. A magyar hagyományoknak megfelelően a nemzetgyűlés van hivatva dönteni e törvényjavaslat tárgya, az államforma kérdése felett. Hadd fejezzem ki bizalmamat abban, hogy ez a szélesen kiterjesztett jogok alapján tisztán és szabadon választott nemzetgyűlés, az egész nemzet igazi képviselője, egységben és méltó formák között hozza meg a maga történelmi döntését.”*²⁰ A kisgazdapárt maga azonban csak hosszas viták

¹⁶ Izsák, 2010. 82.

¹⁷ Pölöskei – Gergely – Izsák, 1995. 188.

¹⁸ Izsák, 2010. 82.; Feitl – Palasik, 2007. 6.

¹⁹ Föglein, 1991. 52.

²⁰ Nemzetgyűlési napló, Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés

sora után kötelezte el magát a javaslat mellett. A törvényjavaslatot Sulyok Dezső nyújtotta be a Nemzetgyűlés elé. Ahogyan azt Izsák Lajos is kiemeli, Sulyok szerint a kis népek a királyságban és a köztársaságban is megtalálhatják a boldogulást, azonban Magyarország esetében a köztársaság a megfelelő államforma.²¹ A benyújtott javaslatról 1946. január 31-én vitázott a nemzetgyűlés. Arról Sulyok a nemzetgyűlés előtt a következőt mondta: *„...a szöveg hosszú hetek munkája és pártközi egyetértéssel készült, minden mondatát és minden szavát magamévá teszem és fenntartom. Nem mondom, hogy ez tökéletes szöveg, [...] relative igenis jó ez a szöveg, jobbat nem tudunk találni”*²² A törvényjavaslat ellentmondásosságát Slachta Margit felszólalásában kiválóan kifejezte: *„...szívesen vennék a békekötő felek, ha mi köztársaság volnánk. [...] kérdezem, hogy kik vennék szívesen? Anglia, amely királyság? Amerika, amely mellett oly kicsinyek vagyunk, hogy ezzel a kérdéssel valójában nem törődnek, [...] vagy pedig talán a Szovjetunió amikor Sztálin nem régen küldött a román királynak győzelmi rendjelet? Tehát akkor a békét kötő, a békéről tárgyaló felek közül melyiknek olyan fontos, hogy mi köztársaság legyünk?”*²³ Slachta, miután azt nem tudta elérni, hogy az államforma továbbra is királyság maradjon, mellett kezdett el érvelni, hogy az államforma megváltoztatását a béketárgyalások utánra halasszák.²⁴ Slachtával kapcsolatban Izsák Lajos kiemeli, hogy ő volt ez egyetlen képviselő, aki a királyság védelmére kelt.²⁵ Az új államformát a nemzetgyűlés végül megszavazta, és Magyarország 1946. február elsejétől köztársaság volt. Ahogyan azt Kukorelli István megállapította, a törvény alaptörvénynek és alkotmánynak volt tekinthető, továbbá meghatározta az ország államformáját. Magyarország parlamentáris köztársaság lett, élén gyenge hatáskörű, főleg protokolláris szerepre szorított elnökkel. A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolta.²⁶

A köztársasági államforma bevezetése a visszaemlékezések tükrében

Nagy Ferenc a visszaemlékezésében leírja, hogy Tildy Zoltán azzal érvelt a kiscgazdapártban, hogy Magyarország nem folytathatja tovább államforma tekintetében azt a bizonytalanságot, amely két világháború között fennállt. A hivatalos körök is elutasították maguktól a monarchia gondolatát. Mindezek következtében tehát indokolt Magyarország államformáját köztársaságra változtatni. Nagy Ferenc belátta, hogy a két világháború közti állapotok nem tart-

naplója Hiteles kiadás I. kötet 1–30. Ülés (1945 XI. 29 – 1946 V. 9). 207.

²¹ Izsák, 2010. 84–85.

²² Nemzetgyűlési napló, Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója Hiteles kiadás I. kötet 1–30. Ülés (1945 XI. 29 – 1946 V. 9) 344.

²³ Uo. 307.

²⁴ Kossuth Népe, 1946. február 1. 1.

²⁵ Izsák, 2010. 86.

²⁶ Kukorelli, 2007. 330–331.

hatóak fent, és a magyar államforma kérdését demokratikus formában rendezni kell. Köztársasági érzelmű ember lévén támogatta Tildy elgondolását a változtatás szükségességéről. A kérdés megtárgyalására pártközi értekezlet hívtak össze, ahol az a döntés született, hogy a pártok vezetői megtárgyalják a javaslatot saját pártjaikkal. Mielőtt azonban erre a kisgazdapártban is sor került volna, Nagy Ferenc először négy szemkört kívánta megvitatni a kérdést Varga Bélával és Kovács Bélával. Mind a ketten kijelentették, hogy az államforma kérdését valóban sürgősen megoldandónak tartják, azonban csak akkor, ha a köztársasági elnöki tisztelet Nagy vállalja. Ő azonban kijelentette, hogy ha vállalják a köztársasági államforma bevezetését, akkor azt a leendő elnök személyétől függetlenül kell, hogy tegyék. A kisgazdák nagy része köztársasági érzelmű volt, azonban sokan akadtak, akik vitatták kikiáltásának helyességét.²⁷

Itt fontos megemlíteni az ekkor még a kisgazdapárt tagjaként jelen lévő Sulyok Dezsőt, aki a pártközi értekezleten fellépett a javaslat ellen. Túlzottan súlyos kérdésnek tartotta ahhoz, hogy még azelőtt tárgyalják, mielőtt a békét megkötötték volna. Mint ahogyan azt visszaemlékezésében írja: *„A nemzet nem rendelkezik a nemzeti akartnyilvánítás teljes elhatározóképeségével mindaddig, amíg a megszálló csapatok jelen vannak.”*²⁸ Sulyok Dezső mellett több más kisgazda képviselő is amellet érvelt, hogy a köztársasági államformát ne a szovjet megszállás alatt hirdessék ki, hanem azzal várjanak, amíg az országot elhagyják a megszálló csapatok. Kifogásolták továbbá azt, hogy a képviselőválasztáson nem vetették fel az államforma kérdését, ezért a nemzetgyűlés részéről nem illendő felvetni ezt a kérdést. Az államforma eldöntésére népszavazást lenne szükséges kiírni. *„Ezt a problémát [...] csak népszavazással lehetne megoldani. Az államforma bizonyára olyan ügy, amely a népet is érinti. [...] a mostani nemzetgyűlés ebben a kérdésben egyáltalán nem rendelkezik erkölcsi tejjhatalommal, mert a választásoknál senki sem szólt egy szót sem arról, hogy a nemzetgyűlés az államformáról is döntenie fog. Ilyen szándékot egyszerűen elhallgatni nyilvánvaló csalás.”*²⁹ Hogy mennyire ellentmondásos helyzetben volt a kisgazdapárt ebben a kérdésben, azt kiválóan példázza a legitimista érzelmű Varga Béla visszaemlékezése. A kisgazdák választmányi ülésén Vargára hárult az a feladat, hogy a törvényjavaslatot előterjessze: *„Tildy Zoltán [...] aggódott, mondta is nekem, hogy ezen sok múlik, könnyen lehetetlen helyzetbe kerülhetünk. Megnyitó beszédemet azzal kezdtem: olyan faluból jöttem, olyan szegény paraszt családból származom, ahol a királynak a képe az első szoba fehér falán volt. [...] Mi otthon, midig imádkoztunk a királyért, a hazáért. [...] Budaörsnél a királyért harcoltam Horthy Miklós ellen. Ezek után én a legitimista Varga Béla [...], most arra kérem pártomat, hogy egyhangúan támogassák a köztársasági törvényt. Ezt a törvényt már meg kellett volna hozni tegnap. Olyan súlyos helyzetben van az ország, hogy nincs más kiút. [...] Ezután oda-jött Tildy Zoltán, megölelt és mondta: megmentetted a Kisgazdapártot. Mondtam*

²⁷ Nagy, 1990. 226.

²⁸ Sulyok, 2004. 61.

²⁹ Uo. 61.

is neki: Zoltán, nincs más lehetőség.”³⁰ Utána Nagy Ferenc mondott beszédet, aki kiemelte, hogy a két világháború között Magyarországot kétszínűséggel és revizionizmussal vádolták, amiért gyakorlati cél nélkül fenntartotta a királyság intézményét. A soron következő béketárgyalásokon a szomszédos népekkel vitái lesznek az országnak, ebből kifolyólag nem engedheti meg magának azt, hogy ezzel a gyanúval illessék. Varga Béla és Nagy Ferenc elhangzott beszédei után a többi képviselő elállt a felszólalástól, a választmány pedig két képviselő kivételével megszavazta a köztársaság kikiáltását.³¹

Az államforma-rendezést Kovács Imre is indokolt kérdésnek tartotta, azonban nem a kommunisták részéről. Ők ugyanis véleménye szerint moszkvai utasításra tartották fontosnak a kérdés megtárgyalását, és nyilvánították arra illetékesnek a nemzetgyűlést. Holott az államforma kérdése egy olyan fontos közjogi kérdés, amelynek népszavazáson kellene eldőlnie. Rákosiék félték a népszavazás intézményétől, ugyanis tudták, hogy a magyar nép a királyság intézménye mellett döntene. Kovács ezt azzal indokolja, hogy a magyar nép kommunistaellenes volt. Mint azt írja: „*Nem mintha köztársaság ellenes lett volna, hiszen 1849-ben lelkesen fogadta az I. Köztársaság kikiáltását; [...] Ha a kommunisták királypártiak, akkor a magyar nép a köztársaságot választja, mert ösztönösen megérezte volna a taktikájuk mögött rejlő szándékot.*”³² A királyi államot illúzióknak gondolta, amit ideje volt felszámolni. Nem látott esélyt arra, hogy az akkori kormányzatnak a kommunistákkal koalícióban és az orosz megszálló csapatokkal az országban bármi esélye lett volna a magyar királyság helyreállítására.³³

Romsics Ignác Mindszenty József szerepével kapcsolatban kiemeli, hogy elődjeitől eltérően aktívan részt vett a politikai életben, és érthető okokból a hercegprímás a köztársasági államforma ellen volt.³⁴ Mégsem igazán az államforma megváltoztatását kifogásolta, ezt Gyarmati György is kiemeli. Ahogyan azt írja, a hercegprímás nem képviselte nyíltan a köztársasági államformával szembeni averzióját. Amit kifogásolt, az az, hogy az államforma megváltoztatásának tervéről hivatalos tájékoztatást nem kapott, csupán a terjedő hírekből értesült arról, hogy a kommunisták és a szociáldemokraták az államforma megváltoztatását követelik. Kifogásolta továbbá azt, hogy az 1945 novemberében megválasztott nemzetgyűlésnek jogosultsága volna ennek a kérdésnek a megválaszolására, ugyanis a választások alatt ezt a kérdést nem vetették fel.³⁵ Izsák Lajos ellenben hangsúlyozza azt, hogy a magyar katolikus püspöki kar kifejezetten Mindszenty nyomására foglalt állást amellet, hogy az államfor-

³⁰ Kapronczay, 1998. 48.

³¹ Nagy, 1990. 226–228.

³² Kovács, 1990. 286.

³³ Uo. 286.

³⁴ Romsics, 2010. 287.

³⁵ Gyarmati, 2011. 68.; Kollega T., 1997. 150.; Kovács– Soós, 2015. 117.; Romsics, 2010. 287.

máról szóló döntést el kell halasztani.³⁶ Tildy Zoltánhoz és Varga Bélához egy levelet intézett, amelyben a királyság mellett emelt óvást. Ez a levél azonban Föglein Gizella szerint már inkább csak egy kétségbeesett próbálkozás volt, mint hathatós fellépés.³⁷

Mindszenty visszaemlékezésében azonban ez a mérsékelt álláspont nem jelenik meg. Leírja, hogy 1945. november 16-án tárgyalt Tildy Zoltánnal és Varga Bélával. A találkozóhoz azonban nem a köztársasági államforma volt a tárgya, a témát maga Mindszenty hozta fel Tildy és Varga előtt. Kifejtette, hogy ha mégis az államforma megváltoztatására kerülne a sor, akkor azt mindenképpen népszavazás formájában az ország népére kell bízni. Mint azt visszaemlékezésében írja: „...a kommunisták a köztársaság bevezetését azért követelik, mert újabb politikai előnyökhöz akarnak jutni. [...] /Szünetet tartottam, s kérdőleg néztem Tildyre, aki szenttelenül válaszolt/: – Én is így gondolom. – [...] /Azután Varga Bélával együtt [...] /biztosítottak, hogy a párt vezetői [...] /ez újabb/ kommunista mesterkedés[...]/sel szemben/ szilárdan fogják a nemzeti érdekeket védelmezni.”³⁸ Mindszenty néhány nappal a találkozó után Rómába utazott, hogy találkozzon XII. Pius pápával. Ez idő alatt a neki tett ígéret ellenére Tildyék a kiscgazdapárt elé vitték a köztársasági államforma bevezetésének kérdését, és a pártvezetőségben javasolták annak elfogadását. Mint ahogyan azt írja, a kiscgazdák parlamenti csoportja, valamint a párt vidéki szervezetei is a tervezet ellen foglaltak állást. Tény, hogy a kérdés pártban komoly bonyodalmakat okozott, azonban Nagy Ferenc visszaemlékezése árnyalja Mindszenty állítását. Mint azt írja, a kérdés megvitatására összehívott választmányi ülésen látható volt, hogy a többség a köztársasági államforma mellett van. Bevezetésének következményeitől amiatt tartottak, mert érezték, hogy a javaslat mögött a kommunisták és a szovjetek állnak. A javaslatot azonban végül elfogadták, Nagy Ferenc pedig a következőképpen ír erről: „Az ankét megmutatta azoknak a fiatal képviselőknek a demokratikus érzelmeit, akiket később összeesküvéssel vádoltak meg, mert ezek a képviselők egytől egytől a köztársasági államforma azonnali megoldása mellett foglaltak állást.”³⁹

Mindszenty József 1946. november 30-án utazott el Rómába, hogy találkozzon XII. Pius pápával. Hazatérte után felkereste őt Dálnoki Miklós Béla, hogy Mindszenty támogassa őt a köztársaságielnök-választáson. Mindszenty a tudára adta, hogy őt a köztársaságielnök-választás nem érdekli, továbbá sajnálatosnak tartja a kiscgazdapárt gyenge magatartását. A volt miniszterelnökről pedig utólag ezt írta: „Ő volt az első mór, aki megtette a kötelességét.”⁴⁰ A hercegprímást nyugtalanította Tildy Zoltán magatartása a kérdéssel kapcsolatban. Aggodalmát levélben fejezte ki a miniszterelnöknek: „Hivatalosan ugyan nem kaptam erről eddig tájékoztatást, de mert a hír komoly helyen is erősen tartja

³⁶ Izsák, 2010. 83.

³⁷ Föglein, 1991. 53.

³⁸ Kovács – Soós, 2015. 117–118.

³⁹ Nagy, 1990. 227.

⁴⁰ Kovács – Soós, 2015. 118.

magát, kénytelen vagyok rá kitérni, és amennyiben való alapja lenne, a terv ellen súlyos okokból óvást emelnék. Úgy értesülök, hogy a nemzetgyűlés a közeljövőben napirendre szándékozik tűzni az alkotmányreformokat, köztük a köztársaság behozatalát, az ezeréves magyar királyság megszüntetésének tervét. Ha ez hír megfelel a valóságnak, ha nem is kaptam erről hivatalos tájékoztatást, a magyar primások több mint 900 éven át állandóan gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelek eme tervek ellen.⁴¹ Mindszenty levelét megküldte Varga Bélának is, hátha megfontolásra tudja készíteni. Eredményt azonban nem tudott elérni. Mint azt írja: „Semmi eredményt sem tudtam elérni, [de az egész ország felhördülése és tiltakozása sem használt] [...] [Tildy államfő akart lenni!]⁴² Itt érdemes közbeszúrni azt, hogy az ország általános felháborodása máshol nemhogy nem jelenik meg, de Gyarmati György például egy olyan 1946 januárjában⁴³ elvégzett reprezentatív felmérést említ, amelynek eredményei szerint a magyarok többsége a köztársasági államforma bevezetését támogatta.

Tildy Zoltán szerepének ellentmondásos megítéléséről mind Nagy Ferenc, Kovács Imre és Sulyok Dezső is ír. Sulyok különösen elítélően. Azonban a Mindszenty által leírt, a köztársasági államformával szembeni országos felhördülés és tiltakozás náluk nem jelenik meg. Mindszenty érvelése ebben a kérdésben nem a kor kihívásaira adandó válasz szükségességére, hanem a történelmi jogra épül. Nagy Ferenc úgy értékelte ezt a kérdést, hogy a magyar nép többségének akaratát hajtották végre, amikor a köztársasági államforma mellett állást foglaltak. Ahogyan fogalmaz: „A magyar demokrácia őszintén remélte, hogy a köztársasági államformában végre a maga életét élheti majd a magyar nép.”⁴⁴ A köztársasági államformáról szóló törvényjavaslatot Sulyok Dezsőnek kellett kidolgoznia. Ő maga Tildy óvásának engedelmességgel végül abban a hitben szavazta meg a kisczardapárt gyűlésén az indítványt, hogy arról végső esetben a magyar nép fog dönteni, amikor szuverenitását végre visszanyeri. Sulyok törvényjavaslatából és az igazságügy-miniszter javaslatából együttesen született az 1946. évi I. törvénycikk.⁴⁵ A törvény elfogadása után azt Nagy Ferenc az Országház előtti téren hirdette ki a tömegnek. Ahol, mint azt írja, nagy tömegek tettek hitet amellest, hogy helyeslik a nemzetgyűlés döntését és magukévá tették a köztársasági államformát.⁴⁶

⁴¹ Mindszenty József Tildy Zoltánnak írt levele a köztársasági államformával kapcsolatosan. Uo. 118.

⁴² Uo. 118–119.

⁴³ Gyarmati, 2011. 69.

⁴⁴ Nagy, 1990. 228.

⁴⁵ Sulyok, 2004. 61–62.

⁴⁶ Nagy, 1990. 228.

A munka összegzése

Nagy Ferenc évekkel később a Látóhatárban a következőt írta az eseményekről: „Az európai háború befejezése és a köztársasági törvény megalkotása között eltelt tíz hónap arról győzte meg a magyar népet és a demokratikus vezetőit, hogy az orosz megszállás és kommunista erőszakoskodás által veszélyeztetett új magyar államélet egyetlen szilárd alapja a magyar nép polgári öntudata. [...] Arra kellett törekednünk, hogy minden hazafias polgár a maga tulajdonának tekintse az országot.”⁴⁷ Kétségtelen tény, hogy a köztársasági államforma bevezetése 1946. február 1-jén nem tölt be kifejezetten jelentős szerepet sem a korszak historiográfiájában, sem pedig a visszaemlékezésekben. Nem vitathatjuk azonban el, hogy államjogi szempontból egy igenis meghatározó pontja a korszaknak, hiszen ahogyan a szakirodalomban és a visszaemlékezésekben is egyaránt elhangzik, az új államforma bevezetése megszüntette azt az átmeneti és sokak szerint túlzottan hosszúra nyúlt időszakot, amikor is az ország egy király nélküli királyság volt. Ezt a lépést nem tekinthetjük feltétlen a magyar demokrácia azon pillanatának, amikor is a republikánus érzületű magyar nemzet nyomására a kormány kikiáltotta a köztársaságot. Tény, hogy a visszaemlékezők Mindszenty József hercegprímást kivéve mindannyian megemlítik, hogy a magyar lakosság köztársasági érzelmű volt. Sőt, Gyarmati György hivatkozik is egy olyan korabeli reprezentatív felmérésre, amely alátámasztotta ezt. Nem szabad azonban elfelejteni azt, hogy erre az alkotmányjogi reformra nem egy alulról érkező nyomás hatására szánta el magát az államhatalom, hanem nemzetközi nyomásra. Már a köztársasági államforma bevezetésének felmerülésekor megfogalmazódott az a kritika, hogy a magyar nemzetgyűlés a választásokon nem kapott felhatalmazást egy ilyen fontos lépésre, hiszen a választási kampány alatt nem fogalmaztak a tömegek számára erről szóló üzeneteket. Továbbá kifogásolták, hogy erre a fontos lépésre a szovjet megszállás alatt és még a békekötés megtörténte előtt szánja el magát a kormány. Ezek az aggályok pedig a visszaemlékezésekben is visszaköszönek. Megjelenik továbbá az a gondolat is, hogy erre a lépésre azért volt szükség, hogy a kommunisták politikai térnyerését elősegítsék. Összegezve az eredményeket, úgy gondolom, hogy az 1946. február 1-én bevezetett köztársasági államformát nem tekinthetjük a demokratikus akarat megnyilvánulásának. Annak ellenére sem, hogy mind a közvélemény, mind a pedig a kisgazdapárt többsége köztársaságpárti volt, hiszen az új államforma bevezetése a szovjetek akaratából történt. Népszavazás kiírására a kérdésben vagy a békekötés utánra való halasztásra pedig nem volt esély.

⁴⁷ Nagy, 1956. 39.

Felhasznált források és szakirodalom

- Cs. Szabó László: A magyar demokráciáról. *Látóhatár*, 1953/1. 49–52.
- Feitl István – Palasik Mária: Magyar köztársaság 1946. In: *Demokratikus köztársaságok Magyarországon*. Szerk.: Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Kende János. Budapest, 2007. 72–129.
http://polhist.hu/wp-content/uploads/2017/11/kozt_bevtan_album_2007.pdf (letöltés dátuma: 2018.09.30.)
- Föglein Gizella: Az államfői jogkör és gyakorlása. In: *A magyar parlament*. Szerk.: Hubai László – Tombor László. Budapest, 1991. 44–81.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak: Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, 2011.
- Izsák Lajos: *Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994*. Budapest, 2010.
- Kapronczay Károly: A Nemzetgyűlés elnöke volt. Kilenc évtized a 20. századból Varga Béla vallomásai életútjáról, 1991-ben. Antall József Baráti Társaság Évkönyvei, 7. Budapest, 1998.
- Kis Újság. 1946. február 1.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században I. kötet Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. Szekszárd, 1997.
- Kossuth Népe, 1946. február 1.
- Kovács Attila Zoltán – Soós Viktor Attila (szerk.): *Mindszenty József. Emlékirataim*. Budapest, 2015.
- Kovács Imre: Halvaszületett demokrácia? *Látóhatár*, 1953/4. 111–114.
- Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, 1990.
- Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I. Alapfogalmak alkotmányos intézmények 2. átdolgozott kiadás*. Budapest, 2007.
- Mezey Barna (szerk.): *A magyar jogtörténet forrásai szemelvénygyűjtemény*. Budapest, 2006.
- Nagy Ferenc: A Magyar Köztársaság tízéves évfordulója. *Látóhatár*, 1956/1. 39–40.
- Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött 1*. Budapest, 1990.
- Nemzetgyűlési napló, Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója Hiteles kiadás I. kötet 1–30. Ülés (1945 XI. 29 – 1946 V. 9). Budapest, 1946.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *Magyarország története 1918–1990*. Budapest, 1995.

- Pritz Pál: Vajon valóban 1945-től 1956-ig tartott a Rákosi-korszak? Reflexiók Gyarmati György azonos című könyve kapcsán. In: HISTORIA CRITICA. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből. Szerk.: Manhercz Orsolya. Budapest, 2014. 365–368.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010.
- Scheibner Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953. Budapest, 2014.
- Sulyok Dezső: Két éjszaka nappal nélkül. Budapest, 2004.
- Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2005. 279–309.

BÜNTETŐPEREK A BALASSAGYARMATI MEGYEI BÍRÓSÁGON (1957–1961) EGY KUTATÁS KEZDETÉNEK MARGÓJÁRA*

STEFÁN ANTAL KRISZTIÁN

Magyarország 1945 utáni történelmének bűnözéssel kapcsolatos aspektusát – egyelőre – két részre lehet osztani: az első szűk húsz évből a központi statisztika hiánya miatt csak esettanulmányokat ismerünk, azokat is inkább a főváros korábbi nyomozóinak visszaemlékezéséből.¹ Kivételt képeznek ebben a két évtizedben az 1956-os események, melyek viszonylag jól dokumentáltak, és a történéseket részletesen megismerhetjük az elkészült szakirodalom tanulmányozásával. Az 1965 utáni bűnügyi statisztika adatait már a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) gyűjteményéből ismerhetjük, így erről a bő húsz esztendőről elmondhatjuk, hogy egy alaposan feltérképezett időszakról van szó. A téma kiválasztásához, illetve főleg az első szakasz időhatárában való kutatáshoz motivációt adott, hogy Nógrád megyében ezt még senki nem kutatta, és így az eredmények novumként szolgálhatnak, illetve alapvetően országos szinten is kevés a mikroszintű bűnözéstörténeti vizsgálat. Kutatásommal azt a célt szeretném elérni, hogy a Balassagyarmati Megyei Bíróság 1957 és 1961 közötti időszakának bűnügyi statisztikái elkészüljenek és elérhetőek legyenek. Ez azért nagyon fontos, mert ha ezek a mikrokutatások minden megye vonatkozásában elkészülnének, akkor megteremtődne a részletes megyei és az országos bűnügyi statisztika az 1965 előtti időszakból. A kutatás megkezdése előtt azon hipotézisemet szerettem volna igazolni vagy cáfolni, hogy a második világháború következményei, valamint a Rákosi-rendszerben tapasztalt diktatórikus elemek miatt kialakult belső társadalmi feszültségek az ötvenhatos események nélkül is visszaköszönnék a bűncselekmények elemzésében. Az egész kutatásban, így már az 1957-es év tanulmányozása során is, kihagytam az ötvenhatos megtorlópereket, mert ezek befolyásolták és torzították volna az eredményt, így a hipotézisem szempontjából is csalóka lett volna a kép.

A második világháborút követő időszak – a kutatásom záróévéig – büntetőjogi alapját a hatályba lépése óta többször módosított, illetve kiegészített Csemegi-kódex adta. Ehhez csatlakoztak a kisebb fajsúlyú törvények, illetve büntetőjogi szabályozások.² A szocialista átalakulás, valamint a hatalom

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

¹ Gönczöl, 1987. 61.; Ádám, 1983.

² Mezey, 2004. 208.

viszonyainak változása miatt megjelent az igény a törvénykönyv általános részének szovjet minta szerinti átalakítására. Ennek a kodifikálásnak fontos lépcsője az 1950. évi II. törvény, mellyel új általános rész lépett életbe a törvénykezésben.³ A különös rész átstrukturálása az általános indoklásban szerepeltek szerint hosszabb időt és gondos előkészítést igényelt, így csak az 1961. évi V. törvénnyel, az új büntetőtörvénykönyvvel lépett hatályba.⁴ A hatalmi viszonyok átalakulása azonban nemcsak a büntetőjogban, hanem az alkotmányban is változásokat hozott. Az 1949. évi alkotmány az 1936-os szovjet alaptörvény mintája alapján született meg, valamint jelentős részben átvette annak szerkezeti felépítését.⁵ A közel egy évszázados múlttal rendelkező bírósági szervezet alaposan próbára tette az 1945 utáni törvényalkotást is, különös tekintettel az 1940-es évek végétől megjelenő diktatórikus törekvéseket. A modern bírósági szervezet a kiegyezés utáni években, míg a bíráskodás szervezeti formái (például a négyszintű bírósági rendszer) a XX. században alakultak ki. Az 1940-es évek végén a bírósági rendszer több intézményét megszüntették: 1949-ben eltörölték a közigazgatási bíróságot, valamint a kétfokú fellebbvitelt. Az ebben az évben kiadott alkotmányban szervezeti értelemben azonban nem történt más, mint a Kúriából Legfelsőbb Bíróság, a törvényszékből megyei bíróság lett, a járásbíróságnak pedig nem változott a neve. Az ítéletábrát az alkotmány ugyan felsőbbbíróságra nevezte át, de az 1950. évi IV. törvény eltörli ezt a bírósági szintet.⁶

Kutatásomban a Balassagyarmati Megyei Bíróság büntetőperes irataival foglalkozom, mely a bírósági szervezet középső szintjét jelentette a korszakban. Ezt a szintet a tizenkilenc megyei, illetve a fővárosi bíróság alkotta. A megyei bíróságok székhelye legtöbb esetben megegyezett a megyeszékhellyel, a kivételt a Békés Megyei Bíróság (Gyula), illetve az általam vizsgált Nógrád Megyei Bíróság (Balassagyarmat) jelentette. A megyei bíróság hatásköre két irányba terjedt ki. Az esetek többségében másodfokú bíróságként működött, és elbírált a járásbíróságok ítélete ellen benyújtott fellebbezéseket, de bizonyos ügyekben elsőfokú hatásköre is volt. Ilyenek lehettek például a gyilkosságok, gyilkossági kísérletek, súlyos testi sértések, államellenes tevékenységek (például izgatás), lőfegyverrel való visszaélések (különösen az 1957-es évben, amikor a fegyver- és lőszertartás tiltott volt) vagy a bünszövetkezetben elkövetett bűntettek (csalások, vám- és egyéb bűncselekmények). A megyei bíróság

³ A büntetőjog általános része azon jogi normákat foglalja össze, melyek meghatározzák a büntetőjogi felelősségre vonás feltételeit és akadályait, valamint az egyes büntetési és intézkedési nemeket, továbbá azok kiszabásának szempontjait. Ezzel szemben a különös rész azokat a jogi normákat határozza meg, hogy mik azok az emberi magatartásformák, amelyek bűncselekménynek minősülnek, továbbá megállapítják az elkövetővel szemben alkalmazható szankciókat. Lásd bővebben: Mezey, 2004. 168–208.

⁴ Uo. 211.

⁵ Dezső, 2007. 29.

⁶ Uo. 388.

apparátusa elnökből, elnökhelyettesből és az elsőfokú tárgyalásokon ülnökökből állt.⁷

Az 1950-es évek elejére a politikai önkényuralmi rendszer kiépítésének hatására a bírói függetlenség formálissá vált, majd az 1956-os megtorlóperек során gyakorlatilag megtörtént a teljes felszámolása.⁸ A forradalommal és szabadságharcgal egy időben a bíróság működése is megszakadt: Balassagyarmaton 1956. október 25. és 1957. február 1. között szünetelt a munka. E két időpont között december 15-i kezdettel a statáriális katonai bíróságok ítéleztek, főleg a forradalomban részt vevő személyek elleni perekben. A pártvezetés azonban gyorsan elégedetlen lett a statáriális bíróság munkájával, mert az MSZMP vezetése úgy ítélte meg, hogy a bírák nem kellően a párt szellemében jártak el a megtorlóperек során, ezért ezek a tárgyalások is megyei szinten, illetve a Legfelsőbb Bíróságon folytatódtak.⁹

A bűnözés alakulásának szemrevételezésénél érdemes visszamenni az időben a két világháború közötti időszakra. Gyáni Gábor összefoglaló jellegű tanulmányában kiemeli, hogy az első világháborút követő években nagymértékben emelkedtek az elkövetett bűncselekmények, számuk tíz év alatt megduplázódott. Eltérő volt a bűnesetek fajtája vidéken és a fővárosban. Vidéken túlsúlyban voltak az erőszakos bűncselekmények (például súlyos testi sértések, emberölési kísérletek), míg a fővárosban inkább a vagyon elleni vétségek voltak a jellemzők, melynek hátterében a szervezett bűnbandák megjelenése állt. A szerző kiemeli, hogy ekkor jelenik meg nagyobb számban a női bűnelkövetés (átlagosan 20% körüli arányban), de még mindig a férfiak vannak jelentős többségben. A korban kezdett megugrani a visszaesők aránya a bűnelkövetők között, ami jelezte, hogy a bűncselekmények esetében elkezdődött egyfajta professzionalizálódás.¹⁰

Ennek eredménye a második világháborút követő zűrzavarok időszakában mutatkozott meg. A politikai vezetésnek az 1948-as fordulat előtt komoly problémát okozott a fővárosban a vagyon elleni bűncselekmények növekedése és radikalizálódása. Ebben főszerepet vállalt Mészáros István – gúnynevén Hekus Dönci –, aki a kékcédulás választást megnyerő Baloldali Blokk első számú célpontja lett.¹¹ Hekus bűnlajstroma 1945 októberében kezdődött, mikor egy Bartók Béla úti gyógyszerertárból gyógyszerészeti segédeszközöket lopott el. Szűk másfél évvel később hasonló betörést követett el a Városmajor környékén, azonban a rablás után egy rendőr igazoltatta, akit a helyszínen agyonlőtt. Egy hónap sem telt el, és április elején a Párizsi Áruház alagsorában egy téglával agyonverte Hradics Erzsébetet. A rendőrség azonban nem tudta elkapni Mészárost, aki csak 1947 őszén bukott le, mikor a lopott dolgokat megpróbálta

⁷ Uo. 389.

⁸ <https://kuria-birosag.hu/hu/kuria-tortenete> (utolsó megnyitás: 2019.05.24.)

⁹ Mikó, 2016.

¹⁰ Gyáni, 2005. 381–392.

¹¹ Bezsenyi, 2015. 22.

eladni. Döncit letartóztatták, de sikerült megszöknie, és a Dunántúlra menekült. A Győrbe tartó vonaton azonban elkapták, és igazi „sztárbűnözőként” érkezett vissza Budapestre.¹² Mészáros István a hatalomnak ideális bűnbak volt. A tárgyaláson igyekeztek róla a „fasiszta garázdálkodó” képét kialakítani, amelyet még tetézték is azzal, hogy korábban kémelhárítóként és csendőrnymozóként dolgozott. A november 11-i tárgyaláson végül az ügyész halálbüntetést kért a gyanúsítottra, amelyet november 29-én akasztás formájában végre is hajtottak.¹³

A rendőrség a második világháborút követően hatalmas problémákkal küzdött. A jól képzett szakemberek helyét átvették a párthű, alacsony iskolai végzettséggel rendelkező káderek.¹⁴ A folyamat következményeként hatalmas mértékűt öltöttek a feltáratlan vagyon elleni bűncselekmények, különösen a betöréses lopások. Hekus Dönci mellett több bűnbanda járta második világháborús teherautókkal és fegyverekkel Budapest utcáit. Ezeknek a csoportoknak a Tisza Kálmán tér (a későbbi Köztársaság tér) és az Epreserdő (a későbbi József Attila lakótelep) volt a központja. Válaszként a folyamatra megalakult a rendőrségen belül a razziacsoport (R-csoport), melynek speciális feladata volt: elfogni és kézre keríteni az erőszakos és vagyon elleni bűncselekményeket elkövető csoportokat és személyeket, valamint a feketézés révén kiterjedt tippadó és orgazdahálózat felszámolása. Hasonló feladata volt az 1945-ben létrehozott gazdasági rendőrségnek. Ezen egységek megoldották a fővárosi erőszakos és vagyon elleni bűncselekményeinek problematikáját, azonban az államosítások idején problémás lett volna ezen szervezetek legitimizálása, ezért 1949-re megszüntették őket.¹⁵ Ennek köszönhetően az 1950-es években egy teljesen másfajta bűnözői magatartás alakult ki a fővárosban és vidéken is. Elűntek a közvéleményt korábban rettegésben tartó, erőszakos és látványos bűncselekmények. Különösen igaz ez azokra a bűnszövetkezetekre, akiknek célja a jelentős anyagi haszonszerzés volt. Ezek a csoportok a nyilvánosságot kizárva, a fosztogatók és Mészáros technikáitól elhatárolódva dolgoztak. Céljuk a láthatatlan vagyonszerzés volt. Ez a módszer lehetőséget adott számukra, hogy tevékenységük ne csak hetekig-hónapokig, hanem évekig tartson. Az állami reakció is teljesen eltért, mint korábban. Míg az 1940-es évek végén az említett elkövetőkre azonnal ráhúzták, hogy „fasiszta garázdálkodók”, addig ez az 1950-es években már nem volt jellemző.¹⁶

Ilyen előzmények után jutunk el 1957-ig és a Nógrád Megyei Bíróságon tárgyalta bűnesetekig. Egy megyei bíróság iratait azért érdemes feldolgozni ebből az időszakból, mert a szocializmus 1965 előtti időszakából hiányzik az évekre lebontott megyei – ennek következtében az országos – bűnügyi statisztika, így

¹² Ádám, 1984.

¹³ Bezsenyi, 2015. 22–23.

¹⁴ Kozáry, 2010. 33.

¹⁵ Bezsenyi, 2015. 24–26.

¹⁶ Stefán, 2019. 175–206.

a történész munkája mindenképp hiánypótlásként és újdonságként szolgál. Ehhez az adatfeldolgozáshoz a levéltárban hatalmas iratmennyiség áll rendelkezésre. Ezek közül az iratok közül a legnagyobb mennyiségben a bíróságok ítéletei jelennek meg a levéltár gyűjteményében. Ezeket kiegészítik a fontosabb, súlyosabb esetekben a tárgyalások jegyzőkönyvei, a gyanúsítottak és a tanúk vallomásai, valamint a rendőri nyomozás iratai. Ezt a hatalmas, évenként több iratfolyóméternyi anyagot hatékonyan feldolgozni csak az informatika felhasználásával lehet elvégezni. Én a feldolgozáshoz a Microsoft Access adatbáziskezelő programot vettem segítségül, melyben a legfontosabb adatfajtákat (gyanúsítottak, bűncselekmények, jogcímek, városok) külön táblákban tárolom a hatékony felhasználás céljából. Ezt az adatbázist használtam az 1957-ben tárgyalt bűncselekmények elemzéséhez is. Az eredményeket a prozopográfia módszerével szeretném majd feldolgozni.¹⁷

Bűncselekmények	Száma (db)	Százalék (%)
Összes	699	100
Ismeretlen	165	24
Ismert	534	76

1. táblázat A bűncselekmények ismert-ismeretlen arányának és számának megoszlása

(saját szerkesztés)

Ebben az évben 699 esetet tárgyaltak a Balassagyarmati Megyei Bíróságon, azonban a levéltárban ezeknek csak nagyjából 75%-a, egészen pontosan 534 eset van meg.¹⁸ A hiányzó dokumentumokat az elmúlt évtizedekben minden valószínűség szerint leselejtezték vagy a bírósági iratkezelés során elvesztek.

Bűncselekmények	Száma (db)	Százalék (%)
Ismert	534	100
Megtorlópererek	96	18
A tanulmányban felhasznált esetek	438	82

2. táblázat A megtorlópererek és a tanulmányban felhasznált esetek megoszlása

(saját szerkesztés)

¹⁷ Paksa, 2013. 7–8.

¹⁸ MNL NML XXV. 4c. A Balassagyarmati Megyei Bíróság 1957-es lajstromkönyve alapján.

534 eset közül 96 hozható kapcsolatba a megtorlóperekkel, így ezekkel nem foglalkozom kutatásomban. Tanulmányomban azokkal az 1957-ben tárgyalta, többnyire a megtorlóperек miatt kevesebb figyelmet kapó eseteket vettem alapul, amelyek nem az 1956-os őszi események miatt kerültek a bíróság hatáskörébe.

Bűncselekmények	Száma (db)	Százalék (%)
A tanulmányban felhasznált esetek	438	100
Elsőfokon tárgyalta	56	13
Másodfokon tárgyalta	382	87

3. táblázat Az első- és másodfokon tárgyalta esetek megoszlása

(saját szerkesztés)

A megmaradt 438 ügyből 382-nél szerepelt fellebbviteli, míg 56-nál elsőfokú bíróságként a Balassagyarmati Megyei Bíróság. Ennek oka az lehet, hogy kevés volt az annyira súlyos bűncselekmény (például gyilkosság), melyet első fokon kellett tárgyalnia.

Bíróság neve	Felkerült esetek száma (db)	Felkerült esetek aránya (%)	A járás népessége (1960)
Balassagyarmati JB	74	19	46 355
Pásztói JB	56	14	41 734
Rétsági JB	75	19	27 903
Salgótarjáni JB	139	36	68 936
Szécsényi JB	47	12	23 347
Egyéb	1	0	-

4. táblázat A másodfokon tárgyalta esetek felkerülési eloszlása a járásbíróságok között

(saját szerkesztés)

A legnagyobb számban a Salgótarjáni Járásbíróságról kerültek fel esetek a megyei bíróságra. Ennek hátterében demográfiai okok állhatnak, hiszen a legnagyobb népességtömörülés a salgótarjáni járásban volt ebben az időben. Ezt megerősíti az 1960-as népszámlálás, mely kimutatja, hogy a megye népességének közel 30%-a élt ekkor ebben a járásban. Némi meglepetés, hogy a második legtöbb ügy a rétsági járásbíróságról került fel. Ennek oka az lehet, hogy ugyan

népességszámban ez a járás jócskán elmarad a balassagyarmattól, mégis több település tartozik hozzá, így a járásbíróságra is több faluból érkezhettek feljelentések. A pásztói és a szécsényi járásbíróság nagyjából a járásuk lakosságának megfelelő százalékban jelenik meg ebben az összehasonlításban, míg egyetlen egy eset más megye helyi bíróságáról származik, mert a fellebbezés idejében a fellebbező személy már átköltözött Nógrád megyébe.

Bűncselekményfajta	Szám (db)	Százalék (%)
Súlyos testi sértés	91	21
Lopás	53	12
Becsületsértés	48	11
Könnyű testi sértés	46	10
Sikkasztás	42	10
Egyéb	160	36

5. táblázat A leggyakoribb bűncselekményfajták

(saját szerkesztés)

A bűncselekményfajták megoszlását vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy legnagyobb arányban, az esetek több, mint ötödénél volt súlyos testi sértés a jogcíme a tárgyalásnak. Ennek oka az lehetett, hogy az 1956-os év második felében, amikor az 1957-ben tárgyalta bűncselekmények egy jelentős része lezajlott, akkor a politikai hangulat igen forró volt. A kimutatásokban láthatjuk, hogy ebben az időszakban az emberekben felgyülemlett indulatokat gyakran verekedéssel vagy erőszakos cselekedettel próbálták levezetni. A 91 ilyen eset közül 26 volt emberölési kísérlet, melyek közül 4 végződött halállal. Fajsúlyosan jelenik meg ezek mellett a lopás, a könnyű testi sértés, a sikkasztás és a becsületsértés is. A lopás, sikkasztás és a könnyű testi sértés a későbbi éveken is gyakran megjelennek, sőt a mai napig említésre méltó részét adják a bíróságokon folyó eseteknek. Szintén ezt mondhatjuk el a rágalalmazásról is. A többi eset közül az árdrágító üzérkedést emelném még ki, hiszen 1951 és 1954 között a statisztikai kimutatások szerint az egyik legnagyobb bűncselekményfajta volt, azonban jól látható, hogy 1957-ra visszaszorult a száma (legalábbis Nógrád megyében).¹⁹

A férfi és női gyanúsítottak vizsgálatánál masszív férfitöbbséget tapasztalhatunk (81–19%). Ez nagyságrendileg megegyezik a Gyáni Gábor által említett, az 1930-as években tapasztalt arányokkal. Ez a különbség nem is meglepő, hiszen a kriminálstatisztikai kimutatások másfél évszázadra visszamenőleg igazolják, hogy jóval nagyobb arányban jelennek meg a férfi elkövetők, mint a nők. Ezeket a számokat ugyan befolyásolhatják a társadalmi-gazdasági változások, a

¹⁹ Valuch, 2001. 383.

büntetőtörvényi szabályozások vagy a kriminálstatisztikai adatgyűjtési módok változásai, de ha ezeket a formális tényezőket nem vesszük figyelembe, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nemek szerinti bűnözési arányok stabilitást mutatnak, amelyeket átlagosan 86–14%-ban határozhatunk meg. A női bűnözés csak a két világháború idején nőtt meg jelentősen: az első világháborúban 40% fölé, míg a második világháború idején nagyjából 30%-ra. Ennek alapvető magyarázata, hogy a férfiak bevonulása miatt csökken a bűnözés volumene, de a meglévőknél belül nő a női bűnelkövetők aránya.²⁰

Családi állapot	Gyanúsítottak száma (fő)	Gyanúsítottak százaléka (%)
Házasságban él	410	74
Házasságban még nem élt	115	21
Elvált	10	2
Özvegy	16	3

6. táblázat A gyanúsítottak családi állapot szerinti megoszlása

(saját szerkesztés)

A gyanúsítottak családi állapotának vizsgálatánál jól látható többségben vannak a házasságban élők, majd mellettük a házasságban még nem éltek adják a második legnagyobb csoportot. Ennek az állhat a hátterében, hogy a kor szokásai szerint a legtöbb ember legkésőbb már a húszas éveinek az elején megházasodott. Ezek az arányok a mai napra teljesen megváltoztak, lényegesen nagyobb arányban vannak a nőtlenek és hajadonok, illetve az elvált családi állapotú bűnelkövetők száma is jelentősen megnőtt.²¹

Iskola típusa	Személyek száma, akik elkezdték az iskolát (fő)	Személyek száma, akik befejezték az iskolát (fő)
Általános (elemi) iskola	108	40
Középiskola (polgári iskola)	27	21
Egyetem	1	1
Írástudatlan	12	12

7. táblázat A gyanúsítottak iskolai végzettség szerinti megoszlása (írástudatlanoknál nem releváns a felső sor)

(saját szerkesztés)

²⁰ Balázs, 1996. 53–54.

²¹ Uo. 60.

A bűnözés gyakoriságát az iskolai végzettség is befolyásolja. Az iskolázottsági szint és a bűnelkövetés között általában negatív kapcsolat mutatható ki (minél alacsonyabb az iskolai végzettség annál több a bűncselekmény).²² Szembetűnő, hogy legnagyobb arányban az alapfokú végzettséggel rendelkező személyek vannak jelen. Közülük is jelentős réteget képviselnek azok a személyek, akik nem fejezték be általános iskolai vagy elemi iskolai tanulmányaikat sem. Jóval alacsonyabb a középfokú végzettséggel rendelkező gyanúsítottak részaránya. Ebbe a csoportba azok tartoznak, akik érettségit szereztek középiskolában vagy legalább két polgárit elvégeztek. Egyetemi végzettséggel csupán egyetlen személy rendelkezett az adatbázisomban szereplő személyek közül. Az írástudatlanok aránya elenyésző, de még így sincsenek jelentősen lemaradva a középfokú végzettséggel rendelkező személyek mögött.

Kategória megnevezése	Személyek száma (fő)	Személyek aránya (%)
Személyek	576	100
Büntetlen előéletű	418	73
Büntetett előéletű	158	27
Elítéltek	478	83
Felmentettek	98	17

8. táblázat A gyanúsítottak előélet és ítélet szerinti megoszlása

(saját szerkesztés)

Szembetűnő, hogy a gyanúsítottak közel háromnegyed része még nem volt korábban büntetve, míg csak kicsivel több, mint 25% büntetett előéletű. Napjainkban ez az arány nagyjából 60–40%-ra tehető. Ennek az lehet az oka, hogy az ötvenes években még a bűnözés léte is elfogadhatatlannak tűnt, ezzel szemben a nyolcvanas évekre már a szervezett bűnözés kimondása volt fő probléma a rendőri vezetők számára, napjainkban pedig már mindkettő a köztudatban lévő fogalom.²³ Ebből megállapítható, hogy a bűnözés is társadalmilag elfogadottabb, mint az 1950-es években, így a visszaesők száma is nagyobb. Az elítéltek-felmentettek arányának vizsgálatánál 83–17%-os arány figyelhető meg az elítéltek javára. Ez az arány jól tükrözi a kor szigorú ítélkezési mechanizmusát, mely a legtöbb esetben büntetéssel sújtotta a gyanúsítottakat.²⁴

Az eredményekből kitűnik, hogy igen változatos képet kaphatunk akár egyetlen év elemzésével is. Jól láthatóan befolyásoló tényezőt jelentenek a demográfiai és az iskolázottsági adatok. A hipotézisem szempontjából is fontos

²² Szalainé, 2008. 10.

²³ Bezsényi, 2016. 3.

²⁴ Valuch, 2001. 384.

év 1957. Amit az adatokból láthattuk, túlsúlyban vannak a személy elleni, azon belül pedig a testi sértéses bűncselekmények. Ezek alapján olyan belső feszültségeket feltételezhetünk, amelyek során ezek erőszakos formát öltenek, és az emberek a felgyülemlett indulatokat erőszakkal próbálták levezetni. Kutatásom végpontjában (1961) azt feltételezem, hogy ezek a számok csökkenést mutatnak majd, nagyobb hangsúlyt kapnak a kisebb csalások, pénzügyi trükközések. Egy év feldolgozásából még nem tudunk komoly következtetéseket levonni, de fontos lépés lehet a kutatás egészére nézve, valamint később támpontot is jelenthet az adatok elemzése során. Jelen tanulmánynak ez volt a célja, a kérdésfelvetés és a probléma vázlatos ismertetése.

A jövőben is fontosnak tartom Nógrád megye bűnözésének vizsgálatát, mert igen érdekes lehet egy szocialista, nehézipari térség bűnözéstörténeti vizsgálata olyan szempontból, hogy a párt és a média hogyan reagál az esetleges bűncselekményekre, illetve ezek a reakciók hogyan változnak az idő előrehaladtával.

Felhasznált források és szakirodalom

Ádám Zsigmond: Futólépés az alvilágba. Budapest, 1983.

Ádám Zsigmond: Reszkess, alvilág! (Bűnügyi történetek az R-csoport életéből). Budapest, 1984.

Balázs József: Demográfiai tényezők szerepe a bűnözésben. Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica, 1996/1. 53–77.

Bezsenyi Tamás: A szervezett bűnözés átalakuló tevékenységei a rendszerváltáskori Magyarországon. Biztonságpolitika. Biztonságpolitikai szakportál. 2016.

Bezsenyi Tamás: A szervezett bűnözésre rászervezett a média: Avagy mi történik, amikor a magyar alvilág prominensei megszólalnak. Médiakutató: Médiaelméleti folyóirat, 2015/4. 21–37.

Dezső Márta – Fűrész Klára – Kukorelli István – Papp Imre – Sári János – Somody Bernadette – Szegvári Péter – Takács Imre: Alkotmánytan I. Budapest, 2007.

Gönczöl Katalin: Bűnözés és társadalompolitika. Budapest, 1987.

Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. Történelmi Szemle, 2005/3–4. 381–392.

Kozáry Andrea: Rendvédelem 1945 után. Rubicon, 2010/3. 32–45.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltárának kapcsolódó fondjai.

Mezey Barna: Magyar jogtörténet. Budapest, 2004.

Mikó Zsuzsanna: A terror hétköznapijai. Budapest, 2016.

Paksa Rudolf: Protopográfia, vagyis „kollektív biográfiai elemzés” (A Horthy-kori magyar nemzetiszocialista elit vizsgálata). In: Módszertani tanulmányok. Szerk.: Ballabás Dániel. Eger, 2013. 7–21.

Stefán Antal Krisztián: A szervezett bűnözés hajnala? Bűnszövetkezetek Nógrád megyében az 1950-es években. Historia Nostra III. 2019. 175–206.

Szalaiiné Homola Andrea (szerk.): Az ismertté vált bűncselekmények és elkövetőik Magyarországon. Miskolc, 2008.

Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001.

A kötet szerzői

Asztalos Annamária

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Bandi Bálint

Pécsi Tudományegyetem

Gyebnár Kristóf

Eszterházy Károly Egyetem

Kürti Péter

Eszterházy Károly Egyetem

Laczkó Vivien

Eszterházy Károly Egyetem

Majoros Máté

Szegedi Tudományegyetem

Pap Péter István

Eszterházy Károly Egyetem

Segesdi Gergő

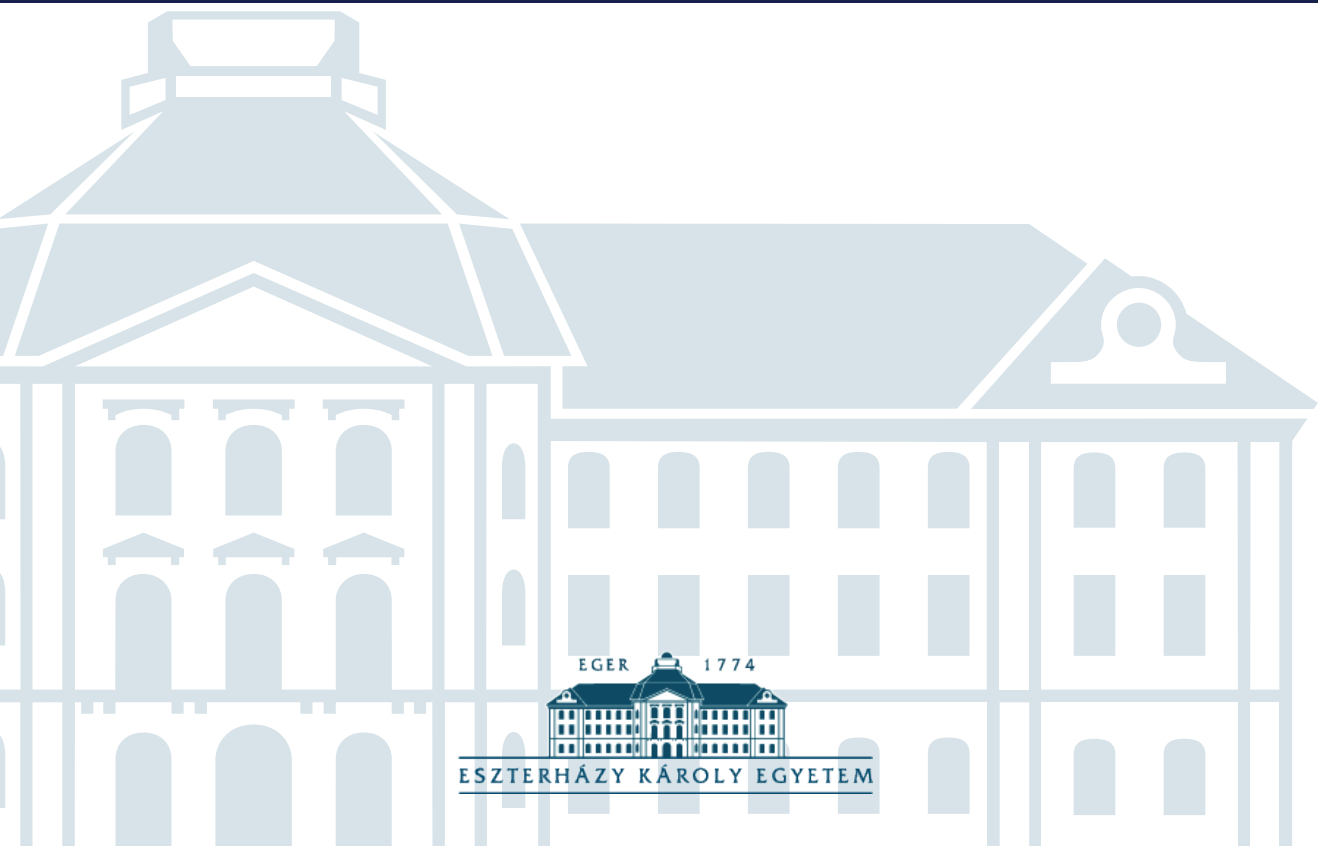
Károli Gáspár Református Egyetem

Stefán Antal Krisztián

Eszterházy Károly Egyetem

**Szerkesztő:
Berecz Anita**

EGER 1774

ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM